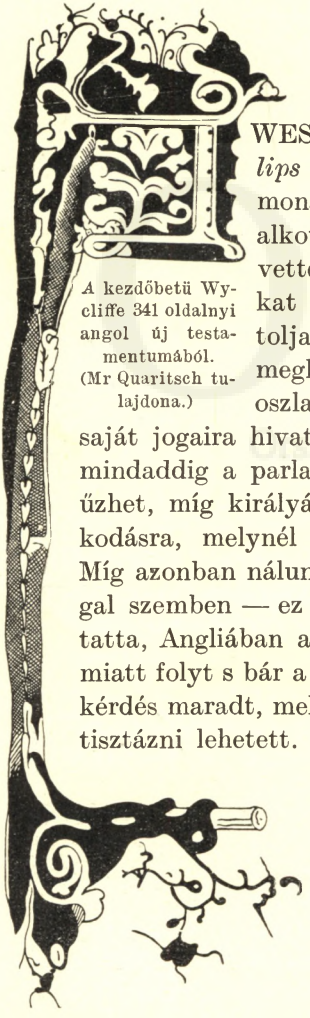
VI. FEJEZET.

AZ ANGOL FORRADALOM.

A kezdőbetü Wycliffe 341 oldalnyi angol új testamentumából. (Mr Quaritsch tulajdona.)

I. A népfelség elve.

WESTFÁLENI BÉKE megkötése előtt húsz esztendővel *Phelips* Róbert az angol parlamentben azt állította, hogy az ő monarchiájuk az egyetlen, amely eredeti jogait és eredeti alkotmányát megőrizte. A Stuart-ház azonban szívesebben vette *Raleigh* Walternek azt az elméletét, hogy az alattvalókat vasbilincs kösse a királyhoz, a királyt csak pókháló csatolja népéhez. A két első Stuart Isten kegyelméből, a nép megkérdezése nélkül, korlátlanul akart uralkodni. Hét ízben oszlatták fel a parlamentet, amely ellenkezni mert velük és saját jogaira hivatkozott. S kitűnt, hogy, mint a magyar országgyűlés, mindaddig a parlament is csak sérelempanaszló (gravaminális) politikát űzhet, míg királyát nyilt felkelésben nem kényszeríti alkotmányos uralkodásra, melynél többet, valami erőszakos újítást, egyik sem követelt. Míg azonban nálunk — az osztrák örökös tartományokkal és Németországgal szemben — ez a küzdelem az ország függetlenségét is örökösen kockáztatta, Angliában a harc csak a nemzet és királya jogkörének szabályozása miatt folyt s bár a jogaiból kiforgatott egész emberiséget érdekelte, belügyi kérdés maradt, melyet egyetlen egy kíméletlen forradalomban határozottan tisztázni lehetett. A felségjogok túlzásaival szemben a parlamentnek két hatalmas fegyvere volt: a kormányzat felelősségének elve és az adó évről évre való megszavazásának joga.

Azonban *I. Károly* (1625—49) annál jobban megtanulta apjának azt a hozzá jambusokban írt szonettjét, mely arra oktatta, hogy isteni jelleget Isten nem hiába ád a királyoknak. Jogara adja hatalmukat a trónon; ahogy tehát alattvalóik engedelmeskednek nekik, viszont ők is úgy féljék és szolgálják az Istent. »Ha tehát boldogan akarsz uralkodni, vigyázz égi királyunk törvényeire; az ő törvényeiből vedd minden törvényünk eredetét s mindig az ő helytartója

I. KÁROLY ANGOL KIRÁLY. (1625—1649.)

(Van Dyck képe a párisi Louvreban.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

maradj. Jutalmazd meg az igazat, légy állhatatos, igaz és becsületes. Fojtsd vissza büszkeségedet, védelmezd az igazságot s mindig úgy járj, mintha Isten előtt járnál. Védd az istenest, ostorozd az istentelent. Igy uralkodói erényekben ragyogsz és teljesen hasonlítasz isteni királyodhoz.« A király azt hitte, az apai intelem értelmében cselekszik, mikor hazaküldte a parlamentet és börtönbe csukatta Eliotot, ki *Buckinghamet,* a mindenható minisztert Sejanushoz hasonlította. »Ha ő Sejanus, akkor én Tiberius leszek«, fakadt ki a király s ex-lex állapotban szedette az adót. Egy buckingshamshirei ifjú nemes azonban, *Hampden* János, a magna chartára hivatkozva megtagadta a törvénytelen adó fizetését, amit az ellenzék vezérei: Wentworth és a kiszabadult Eliot is követtek. A megszorult király tehát harmadszor is összehívta a parlamentet, de megnyitójában (1628 márc. 17) parlament nélküli uralommal fenyegetőzött, ha továbbra is »fösvénykednek«. Az egész parlament egyetlen egy ellenzékké alakult át és csupán két árnyalatról lehetett szólni, mint nálunk 1861-ben, hol Deák Wentworthnak, Tisza Eliotnak felelt meg. A *jogkérés* (Petition of rights), a régi törvények részletes fejtegetése után figyelmeztette a királyt, hogy a parlament hozzájárulása nélkül többé ne írjon ki adót és kölcsönt, ilyenek megtagadásáért senkit se büntessen ; a polgárok szállásairól távolítsa el a katonákat és hajósokat s katonai törvények alá egy polgárt se vessen. Midőn ezt mint jogukat és szabadságukat *kérik,* egyúttal kijelentik, hogy a miniszteréknek a törvény értelmében kell szolgálniok. A király 1628 június 7-én hosszas habozás után megerősítette Angliának ezt a második alaptörvényét, mire London meghúzatta a harangokat és világított. A parlament abban a reményben, hogy a király ezentúl alkotmányosan uralkodik, a kért adót megszavazta. Midőn azonban perbe akarta fogni az eddigi bajok okozóját, Buckinghamet, a király elnapolta a parlamentet, a nagyeszű minisztert pedig *Felton* épen akkor gyilkolta meg (aug. 23), mikor hajóhad élén a francia hugenották megsegítésére készülődött. Örökségéből a bel- és külügyek vezetését *maga a király* vette át.

Nemcsak uralkodott, hanem kormányzott is ; ami annál nagyobb baj volt, mert az 1629 januáriusában újra összeült parlament bolygatni kezdte a felelősség kérdését. Abban a vitában, amelyben Huntingdon 29 éves követe, *Cromwell* Olivér, első beszédét tartotta, a parlament pálcát tört a kormány egyházpolitikája fölött. Az anglikánus egyház katolikussá tételétől tartva, kálvinista szellemben nyilatkozott ; majd pedig kijelentette, hogy a költségvetést (budgetet) ezentúl csak úgy szavazza meg, ha a kormány tételről tételre kellő *felvilágosításokat* ad. Mielőtt emiatt feloszlathatták volna, Eliot indítványára a ház óvást (remonstration) tett. A haza és a szabadság árulójának jelentette ki, aki újításokat tesz a vallásban, a pápaságot, arminianizmust (ezt a hollandi felekezetet) tűri, a meg nem szavazott tonna- és fontpénz beszedését tanácsolja, előmozdítja, vagy aki megfizeti ezeket a törvénytelen vámokat. A ház ezután *elnapolta önmagát,* a király azonban, saját jogának megmutatása végett, külön oszlatta fel. Eliot, Pym, Holles és néhány más ellenzéki »vipera«, mint felségsértő és lázadó, börtönbe került. Eliot ott is halt meg, mert a törvényszegő királytól — társai módjára — nem kért bocsánatot. Ahogy Eliot meghalt a parlamentért, hogy megmentse annak lényegét, nemsokára a királyság elve

is úgy követelte meg a maga áldozatát. Károly király egyidőben fogadkozott, hogy aszerint engedi tanácskozni a parlamentet, amint munkássága gyümölcsét jónak vagy rossznak találja. Ennek a gyümölcsnek azonban keserű volt az íze és a király torkát »megszakasztá vala«.

A király kijelentette, hogy személyes sértésnek tekint minden sürgetést, izgatást, mely a parlament újból való összehívására irányul. Míg a Tudorok közül egy VIII. Henrik és Erzsébet tele pénztárral rendelkezve is megtartotta az alkotmány külső formáit, ez az üres zsebű Stuart 1629 óta mellőzte azokat, anélkül, hogy állandó hadserege vagy legalább bizonyos népszerűsége lett volna ilyen merész kísérlethez. Gusztáv Adolfnak Bethlen Gáborhoz küldött követe, Strassburg Pál mindjárt az abszolutizmus elején megjegyezte, hogy Anglia gazdag és népes ország ugyan, de romlott a kormánya ; Spanyolországgal szemben beérte az ellenségeskedés puszta kinyilatkoztatásával, a franciák ellen pedig a legalkalmatlanabb időben emelt fegyvert. A hugenottákat Károly épen akkor engedte bukni, mikor (1629) a Habsburgok lenyügözték a német protestánsokat s elsősorban spanyol érzelmű tanácsosaira hallgatott. *Weston* kincstartó monopóliumok behozatalával, elfelejtett adónemek felújításával, a meg nem szavazott adók behajtásával s a forgalom emelésével olyan jó rendben tartotta a kincstárt, hogy már valóságos Sullynek érezte magát. A kincstár ellen indított perekben a bírák nagy része az igazságnál is többre becsülte saját előmenetelét s kedvezőtlen ítélettel nem akarta magára vonni a király haragját. A kivételes főbüntetőtörvényszék (melyet a tanácsterem csillagos mennyezetéről *csillagos kamarának* neveztek) a király titkos tanácsosa és önkényes uralmának legkészségesebb eszköze ; a még Erzsébet idejében alakított *fenséges bizottság* pedig, az inkvizícziónak anglikánus kiadása a sajtó- és szólásszabadság megátalkodott ellensége volt. *Laud* londoni püspök, majd canterburyi érsek ennek segítségével és katolikus kölcsönvételekkel akarta megszilárdítani az anglikánus egyházat s elnyomni a puritánusokat. Ha valakinek eszébe jutna, hogy összehasonlítsa Arbuezt és Laudot s necsak szándékaikat, hanem azt a jó másfél századot is tekintetbe vegye, mely világnézletben, erkölcsökben, a vallás elterjedtségében és műveltségében köztük áll és számbavenné a Leightonra, Prynne-re s más rajongó írókra kimondott ítéleteket, nagyon kétséges, Arbuezt találná-e szigorúbb és gyűlöletesebb inkvizitornak. Pedig egyénileg Laud is a legderekabb és legjellemesebb férfiak közé tartozott. Londonnak egymagának 1300 papja, az egész országnak 25.000 egyházközsége volt s így Laud hatalmas hadsereggel rendelkezett. »Kétségkívül igen boldog Angolország, — mondta 1628-ban Horváth János — mert Krisztus igéivel együtt farkasok (eretnekek) nélkül élvezheti a szentegyház a legteljesebb békét.« Nem vette észre, hogy Angliát igen nagy válság fenyegeti.

Pedig a Petition of rights megteremtője, *Wentworth* Tamás Buckingham megöletése után mint az északi tartományok kormányának elnöke, 1632 óta pedig mint Irország helytartója volt a kormány lelke. A vaskezű elvtagadó mindenütt példás közigazgatást teremtett. A meg nem szavazott adók beszedésére, törvénytelen katonaállításra s egyáltalán arra bátorította a királyt, hogy kövesse XIII. Lajos példáját, ki 1614 óta Franciaországban országgyűlés nélkül

uralkodik. Coventry pecsétőr viszont azt tanácsolta a királynak, hogy a hajóhad céljaira necsak a partok lakosait adóztassa meg, hanem az egész országot, más szóval, hogy *egyenes adót* vessen ki az államra, de a régi ship money (hajópénz) neve alatt, mi 1635 augusztus 4-én meg is történt.

John *Hampden* azzal, hogy a törvénytelen 20 shilling hajópénz miatt pert indított a király ellen, sok ezer koronát kockáztatott ; de kockára tette vele magának a királynak koronáját is. Pörét elvesztette, de pör nélkül a király most már egyetlen egy shillinget sem hajthatott be, mert mindenki megtagadta az adófizetést. Hampdent a haza atyjának s olyan révkalauznak nevezték, aki a hajót viharok és zátonyok közt vezeti.

Wentworth ezalatt Irországban az állandó katonaság és a felvilágosult önkényes uralom szervezésével bajlódott, Laud érsek pedig nemcsak az európai, hanem az amerikai Angliában is általánossá akarta tenni a püspöki egyházat. Azt a mélységes ellentétet, ami az ő »pápistás« protestánssága és a Knox-Melville-féle skót kálvinistaság közt támadt, kifejtette W. Cooper gallowayi skót püspök, kinek könyvét (Hét napoki együtt beszélgetésök két összetalálkozott embereknek) Medgyesi Pál Debreczenben azonnal (1637) lefordította magyarra. Könyve ugyanazon prezbiteriánus alapon állt, mely ellen hazánkban is erősen fellépett a helvét hitv. egyház és egynek vévén azt »a botrányos, gyalázatos és rágalmakra vezető, mielőttünk egészen gyűlöletes« puritánizmussal, vagy épen independentizmussal, már 1638 szeptember 22-én törvényt hozott, hogy a hollandi és az angol egyetemekről kikerült magyar teológusok írásban kötelezzék magukat a kálvinista elvek követésére. A skót prezbiteriánusok akkor már vallásszabadságuk védelmére készültek. Egyházuk demokrata szellemével ellenkezően Cooper is püspöknek nevezte magát s 14 skót főpap közül 9 ült már a titkos tanácsosok között. A sok mindenféle udvari kitüntetésre gyorsan következett azután a perthi öt pont, mely az angol államegyház egyes szertartásainak utat nyitott a skót kálvinisták közé ; 1637-ben Laud, vagy inkább a király már el is rendelte, hogy a skót püspökök segítségével anglikánus mintára kidolgozott új *szertartásos könyvet* (common prayer book) Skótország minden templomába behozzák. Mikor azonban az edinbourghi St. Giles-templomban 1637 július 23-án csakugyan az új szertartás szerint tartottak istentiszteletet, a misemondó papot kikergették, a feszületeket összetörték, a székesegyház ablakait beverték. Izgalom fogta el az egész országot s így csak nagyon kevés püspök merte kihirdetni a szertartásos könyvet.

A nemesek hiába szólítván fel a királyt ennek visszavonására, mint 1588-ban, most is *szövetséget* (covenant-ot) kötöttek vallásuk és alkotmányuk védelmére. Megesküdtek, hogy minden más vallás ellen küzdenek, a parlament jogait, szabadságait s a király hatalmát védelmezik, a lázadókat s rosszakarókat megbüntetik. 1638 március elsején nagybőjtöt tartottak Isten és Izrael szövetsége megújításának örömére és a sok ezernyi nép testvériesen, sírva ölelkezett össze. Hamilton királyi biztos maga is figyelmeztette urát, hogy a skót népnek joga van az ellenállásra. Károly mégis feloszlatta a glasgowi zsinatot (1638 november 21), mely azonban nem engedelmeskedett, hanem letette a püspököket, eltörölte a püspökségeket, a szertartásos könyvet, a perthi cikkeket

s visszaállította a prezbiteriánizmust. Az ideiglenes kormány körülhordoztatta a vörös keresztet, hogy fegyverre szólítsa az ifjúságot. A forradalmi sereg élére *Leslie* Sándor állt (egy hat század előtt Angliába telepedett magyar ember *ivadéka*) s *Gusztáv Adolf iskolájában megedzett tisztjeik vezetése alatt* a skótok csakhamar harcra készen álltak »pro deo et libertate«. *Richelieu* pénzt ígért arra az esetre, ha az angolok a spanyolokkal szövetkeznek. A megrettent király 1639 június 18-án Berwickben megígérte a skót parlament összehívását és sérelmeik orvoslását, de elégette ezt az oklevelet, midőn meghallotta, hogy — a parlament megnyitását be nem várva — a skót zsinat 1639 augusztus 12-én ismét és végképen *eltörölte a püspöki egyházat.*

Wentworth, mostantól fogva *Strafford* grófja, Irországban azonnal 8000 katonát szerelt fel a király védelmére. Tudta, hogy ellenségei »inkább budai basának, mint keresztény miniszternek« tartják; de úgy hitte, hogy »a zsákmányra bocsátott koronát, egyházat és népet nyájas kacsintásokkal, kecses mosolyokkal nem ragadhatja ki a forradalmiak kezéből«. »Végső kényszerűségében, erősebb eszközökre utalva«, az ellenforradalom élére állt; előbb azonban rábeszélte a királyt, hogy színleg visszatérve az uralkodás alkotmányos rendszeréhez, Londonba hívja össze a parlamentet. A nemzet tizenegyévi szenvedés után is higgadt, mérsékelt szellemű követeket választott. Az 1640 április 13-án megnyílt országgyűlésen *Pym* (mint nálunk 1861-ben sok tekintetben hasonló körülmények közt Deák) két óráig tartó beszédben ostorozta az abszolutizmus szolgáit s egyenesen a királyt hítta fel, hogy őszintén segítsen a nép bajain. Beszédének hatása alatt a ház elhatározta, hogy — a királyi napirendet megfordítva — előbb a sérelmeket tárgyalja és csak azután foglalkozik a skótok ellen kért segítség kérdésével. A mult bűneinek szigorú bírálatával egyszersmindenkorra lehetetlenné akarta tenni az önkényt, *Hampden* pedig egyenesen a skótokkal való kiegyezést javasolta. A csalódott király tehát május 5-én feloszlatta az alig három hétig tartó ú. n. *rövid parlamentet.* A papok gyűlése (convocation) és a peerek yorki tanácskozása a magáéból adott, London pedig kölcsönzött pénzt a királynak. Ilyképen azonban nem lehetett boldogulni az augusztus 20-án betört skótok ellen; a király tehát november 3-ára újra összehítta az országgyűlést. Ez az ú. n. *hosszú parlament* jog szerint csak húsz év mulva, más idők más emberei előtt ért véget s nemcsak Angliának, de talán az egész egyetemes történelemnek *leghosszabb országgyűlése* volt. A kormány hibás rendszere Pym táborába, egyetlenegy ellenzékbe hajtotta az egész országot, mely készen állt, hogy életre-halálra küzdjön az abszolutizmusnak még gondolata ellen is.

80. ábra. John Pym.

Európában akkor Anglián kívül csak hazánkban történhetett meg, hogy az országgyűlésen a kormánynak egy híve se legyen.

81. ábra. London a XVII. században.

A király segítséget kért a skótok ellen, mire a parlament azzal felelt, hogy 40 bizottságot alakított a sok ezer panasz megvizsgálására. Felelősségre akarta vonni azokat a minisztereket, kik tizenegy év alatt többször sértették meg a szabadságot, mint amennyi törvénytelenséget Anglia a normann hódítások óta látott. Straffordot felségárulás (high treason) címén a ház csakugyan vád alá helyezte, a Towerbe csukatta Lauddal és másokkal együtt, a király anyósát és rossz szellemét, Medici Máriát, az országból kiutasította, a sajtószabadság vértanuit börtöneikből kieresztette, a sajtót szabaddá tette, a hajópénz szedését törvénytelennek nyilvánította, a kivételes törvényszékeket (elsősorban a csillagos kamarát és a fenséges bizottságot) eltörölte, s kimondta, hogy a parlament háromévenként — esetleg királyi összehívás nélkül is — egybegyűlhet. A király panaszkodott ugyan, hogy koronájára teszik kezüket, de viselte bűnös politikájának következéseit. 1641 februáriusában szentesítette a törvényeket, s ellenzékiekből alakított minisztériumot. Március 22-én a 80 peerből álló parlamenti bíróság előtt megkezdődött *Strafford pőre* is, mely a becstelenségről szóló törvény (bill of attainder) szentesítése után halálos ítélettel s május 12-én a miniszter kivégzésével végződött.

A győztes parlament, mely állandónak nyilvánította és testőrséggel vétette magát körül, a korlátlan királyságot minden eszközétől meg akarta fosztani. Az alsóház megtette, mire Milton röpiratokban, London városa kérelemben, Cromwell, Haselrig és Vane szenvedélyes beszédekben sürgette: eltörölt minden érsekséget, püspökséget, papi méltóságot. A felsőház azonban nem akart ilyen gyökeres újítást, a király pedig Skótországba indult, hogy kibéküljön a felkelőkkel s talán meg is nyerje a parlament szétverésére. Ettől tartva, a parlament *ellenőrző bizottságot rendelt a király mellé.* Pym elnöklete alatt teljes hatalmú *országos bizottságot* alakított, önmagát pedig elnapolta.

A király *Skótországot* a külön kormány, külön parlament, külön hadsereg, külön egyház elismerésével nemcsak megnyugtatta, hanem egyelőre meg is nyerte magának. Most arról volt szó, hogy megnyerje az *ireket* is, akiknél az angol parlament politikája következtében rombadőlni készült minden, amit Strafford alkotott: a külön kormány, külön parlament, külön hadsereg és külön (katolikus) államegyház. A kelta eredetükre, kat. hitükre büszke irek Roger *More* s mások vezetése alatt az angol parlament ellen már október 23-án felkeltek és — ahogy november 5-én az angol parlamentben túlozva beszélték — csakhamar 200.000 protestáns angolt vágtak le. Anglia bosszút lihegve fogadta azt a hírt, mely századok multán is megdobogtatta a költő Moore Tamás szívét. A parlament első gondolata az volt, hogy vérbe fojtja a szabadságharcot, melyet istentelen rabszolgalázadásnak tekintett. Sereget azonban nem bízhatott a »pápistasággal« gyanusított királyra, ki az irekkel együtt könnyen ellene fordulhatott volna; hogy tehát lehetetlenné tegyen minden reakciót, *Pym* indítványára november 22-én kétheti vita után csekély szótöbbséggel elfogadta a *great remonstrance*-ot (nagy megrovást), mely a katolikusok ellen 206 pontban sürgetett előterjesztést.

A Skótországból november 25-én hazatérő királyt az irek és a great remonstrance forradalmának, egyúttal azonban egy mérsékelt ellenzék meg-

alakulásának a híre fogadta. A mérsékeltek parlamenti mindenhatóság nélkül akarták a feltétlenül alkotmányos királyságot ; a belőlük alakult Hyde-Falkland-kormány azonban gyöngének bizonyult a puritánusok ellen. A nép amazokat, az udvar embereit, szépen kivasalt, kikeményített ruhájukról *gavallérok*-nak nevezte ; ezek pedig *kerekfejüek*-nek (roundheads) csúfolták a rövidhajú puritánusokat. Mostantól fogva negyedszázadon át ez a két gúnynév fejezte ki az Angliában uralkodó politikai ellentéteket, amelyek egyre növekedtek. Pl. a parlament vád alá helyezte a püspököket, kik a tüntető nép miatt a felsőházba nem járhatván, a nélkülök hozandó törvények ellen tiltakoztak. Viszont nem engedte elfogatni az ellenzék »felségáruló« vezéreit (Pym, Hampden, Haselrig, Strede, Holles), akikért a király fegyveresek élén nyomult a parlamentbe. A tanácskozása szabadságában megsértett parlament elnapolta üléseit. Rendre ügyelő állandó bizottságot alakított, melynek ülésein, a londoni polgárság és nemzetőrség oltalma alatt a keresett öt követ is résztvett, s a Themse matrózai a parlament mellett tüntettek. A király 1642 január 10-én udvarával bosszúsan távozott Windsorba. London városát csak hét esztendő mulva látta viszont, midőn — bakója elé vezették. 11-én az öt követ a győztes nép óriási tüntetései közt foglalta el helyét a parlamentben.

Mindenütt forradalmi szellő lengedezett. Február 5-én a felsőház is elfogadta azt a billt, mely szerint a püspököknek nincs ottan többé helyük. S a király, még nagyobb bonyodalmaktól tartva, megerősítette ezt a törvényt, sőt, az ellenzék nagy meglepetésére, most már maga sürgette az egyház alkotmányának és a szertartásos könyvnek átalakítását. A király sietett skótjaihoz, kikhez szintén uralkodói kötelességek szólították, a királyné pedig Franciaországba kísérte menyasszonyleányát s a korona ékszereit is magával vitte. Pym észrevette a két utazás közös célját. Erélyesen hangoztatta, hogy az állammal, sőt a korona ékszereivel sem a király rendelkezik. Indítványára a parlament 1642 március 2-án kijelentette, hogy az ország védelméről önmaga gondoskodik; június 17-én kimondta, hogy a haza veszélyben van; július 12-én pedig elhatározta, hogy a parlamenttől függő hadsereget szervez. Ily körülmények közt a várak parancsnokai s az ezredek a királlyal és az országgyűléssel szemben olyan dilemmába jutottak, mint a magyarországiak 1848 októberében. A közönség ajándékokkal és kölcsönökkel segítette a parlamentet ; pl. Hampden, ki egyszer 20 shillingért pörölt, egymaga ezer fontot (25.000 koronát) adott, Cromwell ötszázat. Szakításra azonban csak akkor került a sor, mikor az udvar, mely Yorkban *fiókparlamentet* akart szervezni, követeléseivel teljesen visszautasította a parlamentet, mely erre megalakította a *közbátorsági bizottságot* és kész hadserege élére *Essex* grófot állította. Az ellenzék vezérei a seregnek is munkás tisztjei lettek s a puritánus prédikátorokkal vetekedve buzdították a népet a protestáns vallás és az ország szabadságának védelmére. London egymaga hat ezredet és sok ezer nemzetőrt küldött táborba ; pénzt, ezüstneműeket, ékszereket, még jegygyűrűket is nagy mennyiségben adakozott a szabadságharc céljaira. De míg Bocskay, majd Bethlen alatt a szabadságért küzdő *néptelen* Magyarország százezer embert állított talpra, a *népes* Anglia parlamentje eleinte csak negyedrésznyi s utóbb is csupán felényi haderőt hozott

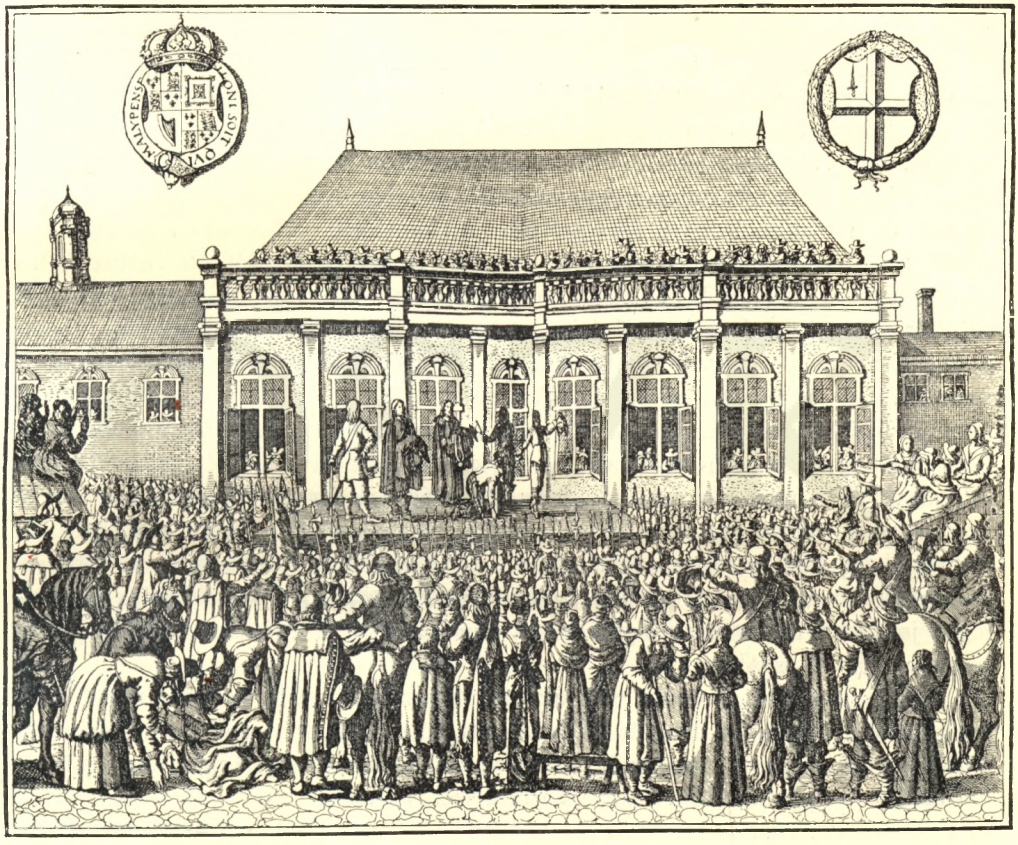
össze ; igaz, hogy így is több katonája volt mint a királynak. A másik lényeges különbség, hogy az angolok ebben a harcban nem a *teljes* szabadságot követelték, mert nem akarták, hogy a lelkiismeret *minden* irányban szabad legyen. Nagyért lelkesedve is felekezetiek maradtak. Yorkban a király sem lelkesíthette egyébbel lordjait, mint azzal, hogy a törvénnyel ellenkezőt nem kíván tőlük ; s ezek szintén a veszélyben lévő haza megmentésére, a király és parlament, de egyúttal az anglikánus egyház jogainak védelmére sorakoztak. Nem a király *személye,* hanem a király *méltósága* érdekében készültek harcra. Olyanformán beszéltek, mint egykor a magyar Garay, hogy »küzdenek a koronáért, ha tövisbokron lógna is !« Rupert pfalzi herceg (Bethlen Gábor keresztfia) 14.000 katonával indult »Essex gróf felkelésének« elnyomására. Első csatáját *Edgehill* mellett (Oxford és Birmingham közt) 1642 október 23-án elvesztette. De épen aznap érkezett a csatatérre a királyné, ki külföldi útjáról 3000 gyalogost, 30 lovasszázadot s az eladott koronaékszerek árából sok pénzt hozott ura segítségére. A parlament a »felségáruló« királyné ellen a két Fairfax lordot és Cromwell Olivért küldötte.

82. ábra. Cromwell Olivér (1599—1658).

Cromwell azonnal kijelentette tisztjeinek, hogy Stuart Károlyt, ha megtalálja, épúgy lelövi mint akárki mást és hogy aki másképen gondolkozik, nem szolgálhat alatta. Teljesedett nagybátyjának, Hampdennek jóslata, hogy »ez a paraszt Anglia legnagyobb embere lesz, mihelyt a királlyal szakítani kell«. A forradalmi Hampden a szabadság, a királypárti Falkland a béke szavával ajakán csakhamar elesett. Meghalt (1643 december 8) Pym is, a parlament és forradalom igazi vezére, ki csak imént birta szövetségre Angol- és Skótország felkelőit. 1644 január 19-én Leslie vezetése alatt 2000 skót csakugyan átkelt a Tweeden, az irek ellenben fegyverszünetre léptek a királlyal, ki épen akkor tett hiábavaló kísérletet, hogy törvényes színezetet és tekintélyt adjon az Oxfordba összehítt *ellenparlamentnek,* Oxfordból az ostromló seregen fiával együtt csak bajosan vághatta

magát keresztül; a harcias királyné Franciaországba futott s urát sohasem látta többé. Cornwallisban viszont Essex is csak néhányadmagával menekülhetett a király elől, serege pedig megadta magát. A skótokkal egyesült parlamenti sereg 1644 július 2-án Yorknál, október 27-én Newburynál győzött, de Cromwell erélyesebb vezetést sürgetett. A parlament ennek következtében 1644 december 19-én és 1645 április 3-án a maga tagjait kirekesztette a hadseregből s tiszti rangjaikról »önkéntes lemondásra« (Self-denying) kényszerítette, a hadsereget

83. ábra. I. Károly lefejeztetése 1649 január 30.

pedig 1645 január 28-án újraszervezte. Kimondta, hogy az angol-skót egyezségre csak a tisztek esküdjenek föl, mi annyit jelentett, hogy az independensek bátran lehetnek közkatonák, mert nem azért harcolnak, hogy az egész birodalom egyetlenegy prezbiteriánus egyházban egyesüljön. 1645 október 14-én Oxfordtól északra a Nagyréten (Broad Moor) a »kerekfejű« ügyvédek, írnokok és csizmadiák serege teljesen megverte a kipróbált királyi sereget s ágyúit úgyszólván puszta kézzel vette el. 5000 gavallér elesett, 15.000 fogságba jutott s a király csak kevesedmagával futhatott el. Fiát, a walesi herceget Franciaországba küldte, míg ő maga Oxfordból egyszerre alkudozott a parlamenttel, az ír katolikusokkal és a skótokkal. A skótok a Pymmal kötött szerződés megsértése

miatt vádolták az angol parlamentet, mely erre e szerződésre a közkatonákat nem esketvén fel, a prezbiteriánizmus helyett kétségkívül az independentizmust, a puritánizmust akarja. Az ostromolt Oxfordból a király 1646 április 27-én szolgának öltözve szökött ki s május 5-én a skótok táborában jelentkezett. Díszőrséget adtak melléje, de fogolynak tekintették. December 23-án hátralékos 400.000 font zsoldjuk kifizetése fejében (a király nevének említése nélkül) kibékültek az angol parlamenttel s 1647 január 23-án a királyt átadták az angoloknak, kik a parlament utasítására »díszőrség« kíséretében vitték Holmby (Oxford és a Naseby közt fekvő) várába.

A katolikusok, az anglikánusok és a prezbiteriánusok még a királlyal egyetértve akarták megvalósítani külön érdekeiket; míg a prezbiteriánusok úgy akartak szabadulni legerősebb vetélytársaiktól, az independensektől, hogy, ha egyszerűen fel nem oszlathatják a parlamenti sereget, legalább Irországba küldjék a katolikusok leverésére. Az independens katonák azonban máris az alkotmány módosítását és a vallástürelmet követelték. A kentfordi táborban (1647 jun. 4. és 5) megesküdtek, hogy együtt maradnak. A király őrzését ők vették át és a parlamentet néhány kívánságuk teljesítésére kényszerítették. A parlamentből kiüldözött independenseket *Fairfax* augusztus 6-án sereg élén vezette vissza Londonba; mire a prezbiteriánusok többnyire odahagyták a parlamentet s vezetését az *independenseknek engedték át.*

Az új többség hajlandó lett volna kibékülni a hatalmában, most már Hamptoncourtban levő királlyal, ha (a katolikusok kivételével) vallástürelmet ad, alattvalóit nem kényszeríti közös imádságos könyvek használatára (mert hiszen az ájtatosságot nem lehet katonai reglement-ek módjára szabályozni); a püspökségeket végre-valahára eltörli, államegyházat többé nem követel, a választásokat reformálja, a parlamentet szabályos időkben összehívja, a magánjogot javítja s tíz évre a polgári és katonatisztek kinevezésének jogát a parlamenttel együtt gyakorolja.

A közkatonák azonban nem akartak egyezkedni. Egykamarás parlament, parlamenti felségjog, vallás- és lelkiismereti szabadság, az angol jog rendszerbefoglalása, köztársaság, szabadegyház volt az ő eszméjük. »Tiszteljétek a közkatonákat: nagyobbak ők, mint a hadvezérek!« De most már ezek is elfogadták kívánságaikat úgy, hogy Cromwell a királyt november 10-én a biztosabb Wight szigetére szöktette. A király ott a skótokkal kezdett alkudozni, a parlament pedig minden ilyen alkudozást felségárulásnak nyilvánított, mire Cromwell, mint már a parlament új végrehajtóbizottságának elnöke, kíméletlenül lépett fel a királyság megmentésére törekvők ellen. Leverte a walesiek és a londoni tanulók lázadását és szeptember 20-án serege élén vonult be Skótországba. Midőn az angol parlament, melyben ismét a prezbiteriánusok kerekedtek felül, a királlyal mégis minden áron békülni akart, december 6-án 41 képviselőt azonnal elfogatott, 101-et pedig kizárt. Ebben a »csonka« (Rump) parlamentben ki ösmert volna Pym és Hampden mindenható országgyűlésére?

A többi magától jött. December 23-án Windsorba hozták a királyt, s 1649 január 1-én elhatározták, hogy rendkívüli törvényszék elé állítják. Kijelentették, hogy minden hatalom a néptől ered, a nemzet hatalma a nép

képviselőiből álló alsóházban gyökerezik s a képviselőház határozata törvény a király és a peerek hozzájárulása nélkül is. Erre azután január 27-én *Stuart Károlyt* mint zsarnokot, árulót, gyilkost és az állam ellenségét fejvesztésre ítélték s 30-án kivégezték. Temetésekor, az egykorú magyar tudósítás szerint a pap Ezsaiás próféta (XIV. 20.) szövegét idézte: »Nem temettetel te el úgy, mint azok, mert a te földedet elvesztetted, a te népedet megölted. A gonoszoknak magva nem lészen soká emlékezetben.«

II. Az angol köztársaság.

Cromwell diadalra juttatta a népfelség elvét, melyet az angolnál határozottabban egyetlenegy parlament sem vetett fel, s következetesebben egy sem alkalmazta W. Roger elvét, mely szerint »a polgári hatalom a néptől származván, a nép azt a kormányformát választhatja, mely állami szükségleteinek legjobban megfelel«. Igy választotta 1649 február 7-én a *köztársaságot*, megszüntetvén úgy a királyságot, mint az ennek helyreállítására hajlandó felsőházat. A kormányt egy államtanácsra bízta, melynek 41 tagját évenként választották. A nép hidegen fogadta a köztársaságot, melyet nem is értett eléggé; könnyezve olvasgatta a király haláláról kiadott röpiratokat s már nemcsak a prezbiteriánusok, hanem egyes independensek is Cromwellt tekintették a szabadság legnagyobb ellenségének. A levellerek, az egyenlővé-tevők műve volt ez, akik a tulajdont hirdették minden bűn forrásának, aminthogy idáig egy forradalom sem tudott ellenni kommunisztikus árnyalat nélkül. Vele szemben az új kormány sem volt óvatosabb mint a régi. Irtóháborút viselt ellene s vérbe fojtotta ábrándjait. A Verbőczyek nem maradnak Dósák nélkül, de a Dósák sem Szapolyaiak nélkül. Pym után a leveller Lilburne s reá Cromwell következett. De a levellereknél is több gondot okoztak az irek, kik a walesi herceget mint II. Károlyt ismerték el királyuknak. A lecsendesítésükre küldött Cromwell »polgár« július 10-én Londonból mint kijelölt kormányzó hatlovas hintón, testőrök kíséretében, királyi dísszel indult el. A parlamenti sereg diadala (augusztus 15) után még nagyobb fénnyel vonult be Dublinba. Droghedában (szept. 10) s annyi más helyütt még a templomban is mészároltatta a katolikus keltákat; a hitért harcoló azonban még erősebben szorítja a kard markolatát mint a nemzetiségi rajongó. Azonban végre is Cromwell győzött. A katolikus püspököknek menekülniök kellett. Az a Mária-kép, melyet Lynch ír püspök hozott magával Győrbe, az írek védőszentjének, Szent Patriknak a napján (márc. 17), a legenda szerint még Magyarországban is sokáig könnyezett az ír katolikusok gyászos sorsán. Sokban Marius és Pompeius példájára, Cromwell a legyőzöttek javaiból jutalmazta a győzőket. Több ezer kiszolgált katonát tett földesúrrá Irországban s rájuk bízta a sziget fékentartását, de anyagi rendbehozását is. Húsz év mulva Irország szinte duzzadozott a jóléttől s aranykalászok takarták el a kelta hősök sírdombjait.

Skótországban Montroset, ki szintén Károly herceget akarta trónra juttatni, a covenant hívei megverték s felakasztották (1650 május 21), a Hollandiából jövő herceget mindamellett oltalmukba fogadták, midőn a kato-

likus és az anglikánus vallást bálványozásnak nyilvánította. Cromwell, Fairfax visszalépése óta az összes angol hadak fővezére, első sikertelenségei után a dunbari csatában (szept. 3) teljesen megverte Lesliet s minden eddiginél fényesebb diadalt aratott rajta. Ahogy a felkelő nap láttára térdepelve mondta, Isten felemelkedett a hullámok közül, segítségére jött és ellenségeit szétszórta. A covenant hívei 1651 újév napján Sconeban, az ősi koronázó városban, mindamellett is Károly herceg fejére tették Bruce Róbert koronáját s a »vértanu király«, vagy ahogy a parlament nevezte, az »utolsó zsarnok« fia csakhamar 14,000 ember élén kereste Anglia véres örökségét is. Cromwell azonban 30,000 emberrel *Worcester* mellett (1651 szept. 3) szétszórta hadait. A szegény nép tudta ugyan, hogy a parlament ezer font sterlinget fizet annak, ki kézrekeríti a futó trónkövetelőt : mégis szállást adott a bujdosónak s Hollandiába engedte menekülni. Cromwell diadallal vonult be Londonba s Monk tábornok még az Orkney- és Shetland-szigeteken is diadallal hordozta meg a köztársaság vörös keresztes fehér zászlaját. S ha Rupert pfalzi herceg Anglia partjait minduntalan nyugtalanította is egyideig kalózhajóival, a köztársaságnak Duiliusa akadt *Blake* Róbertben, ki gyorsan újjáteremtette az elhanyagolt angol hajóhadat. Még a portugál kikötőket is bombáztatta, mivel a menekülő Rupertet befogadták. Blake, aki a kalózokat szétszórta, Drakehoz és Raleighhoz lett méltó.

A Cromwell és Blake tetteiben nyilatkozó erő és hatalom a »királygyilkos« angolokat gyűlölő európai fejedelmekre is hatott. Elismerte a köztársaságot Franciaország is, hol a Fronde a gyerkőckirály XIV. Lajossal Stuart Károlynak, Mazarinival Straffordnak szerepét akarta végigjátszatni. Eleinte az angol-holland-szövetség megkötéséről beszéltek ; de annyi királypárti angol menekült élt Németalföldön s a két állam kereskedelmi érdekei annyira különböztek, hogy szövetségre most még a közös protestáns vallás alapján sem lehetett gondolni. A közvetítő kereskedés a Stuartok idejében teljesen a hollandiak kezébe került, az ifjú köztársaság pedig kereskedelme önállóságával is biztosítani akarta függetlenségét. 1651 október 9-én meghozta tehát a *hajósok törvényét* (Navigations act), melynek értelmében angol gyarmatok csakis angol hajókon szállíthatják terményeiket az anyaországba ; viszont angol gyarmatokba csupán angol hajók vihetnek európai árúcikkeket, kivéve ha a külföldi hajók az illető ország saját terményét szállítják. Ez a törvény tehát az angol kikötőkből hallgatagon kirekesztette Hollandiát, mely kicsiny területén jóformán semmit sem termeszthetvén, közvetítő kereskedést folytatott. Csempészet miatt az angolok száz holland hajót azonnal lefoglaltak s 1652 július 7-én megizenték a háborút. A csatába Anglia ép olyan kevés reménnyel mehetett ugyan, mint valaha Róma Karthágó ellen ; de épen oly elszántan ment bele s ennek köszönhette sikerét. A vihar, mint II. Fülöp idejében, megint az angoloknak segített : a derék *Tromp* száz hajójából csak negyvenet hagyott meg ; 1653 február 18—20-án ismét »három napig dörgött az ágyú« a Manche-csatornában s a negyediken Blake elől Tromp megveretve futott a francia partokra. Annyi sikertelen küzdelem után, melyben Tromp is elesett, a hollandiak 1654 tavaszán elismerték a hajósok törvényét s belenyugodtak, hogy a tengeren

először ők üdvözöljék az angol lobogót. Az angol köztársaság egy csapásra *elsőrangú tengeri hatalom lett.*

A hajóhad sikerei közben a parlament mellőzni látszott a szárazföldi sereget, sőt az ezredek számának leszállítására is gondolt s 1652 augusztus 13-án a katonák reformkövetelését udvariasan, de épen nem szívesen fogadta. Cromwell tehát 1653 április 20-án katonák élén nyomult a csonka parlamentbe, hogy »véget vessen a fecsegésnek«. Elvétette az elnök jogarát, »ezt a játékszert«, s kivezettette az elnököt a teremből, mire a képviselők is távoztak. Délután az államtanácsot oszlatta fel, mivel megbízója, a parlament úgy sem működik többé. Brandshaw elnök figyelmeztette ugyan, hogy a parlamentet önmagán kívül egy hatalom sem oszlathatja fel, de engedelmeskedett. Az államcsíny tehát sikerült s a végrehajtó hatalmat egy tizenhármas (jobbára katonákból alakított) bizottság élén Cromwell ragadta magához. A nép Mózesnek nevezte, aki Isten népét kivezeti a sötétségből s felderíti rá a szabadság hajnalát.

Cromwell nem a választókra, hanem tisztjeire s papjaira bízta, hogy az új parlament tagjait a legjámborabb puritánusok közül válogassák ki. 1653 július 4-én így nyílt meg a világ első *kinevezett* országgyűlése, az ú. n. *kurta parlament.* A királypártiak váltig gúnyolták a szenteket, kik családi nevük mellé rendesen valami kegyes mondást is fűztek; pl. magát az elnököt, ki egyébként bőrkereskedő volt, »Dicsérd az Istent Barbone«-nak nevezték. A mindjárt kezdetben elfogadott napirend szerint 40 képviselő a kormányügyeket végezte, 8—10 e munkához a Szentlélek segítségét kérte s a többi a reformjavaslatokat készítette.

Azonban a többnyire egyszerű iparosokból álló parlament oly határozatokat hozott, amikkel nagyon megelőzte a maga korát s jóformán alig hagyott valami egészen új alkotást másfélszázad mulva a francia konventre. Kimondta pl. (amit hazánkban csak az 1894 : XXXI. t.-c. mondott ki) a polgári házasságot; oly legfőbb törvényszéket akart, mely tételes törvények nélkül, a bírák lelkiismerete és belátása szerint hozza ítéleteit; megszűntette az adósok börtönét, üldözte a párbajt, eltörölte a papi tizedet; a papválasztást (a kegyúr megkérdezése nélkül) a községre bízta stb. Miltonnak azzal a gondolatával is foglalkozott, hogy a papok javait elkobozza s népiskolák, népkönyvtárak alapítására fordítsa. Másrészt a királyi képtár szentképeit elégettette, a Venus-szobrokra takarót tétetett, a templomok műemlékeit pusztíttatta. A szinházakat bezáratta, a bálokat és mulatságokat tiltotta, még a májusfákat is kivágatta, szóval az élni szerető Angliát a siralom völgyévé akarta átalakítani. Igy mindenkit maga ellen zúdított s midőn a külső politikában is keresztezni kezdte Cromwell útjait, ez 1653 december 12-én feloszlatta.

Pár nap mulva, december 16-án *Lambert* tábornok az államtanács, főtisztek és főtisztviselők élén a Whitehallban Cromwellt a hadsereg s a három nemzet nevében megkérte, fogadja el azt a 42 cikkből álló *új alkotmányt* (Instrument of gouvernement), mely a három királyság s a gyarmatok legfőbb törvényhozó hatalmát megosztja a lord protektor s a parlamentben képviselt nép közt. A protektornak egy monarchát megillető méltósága lesz. Utódát az államtanács nevezi ki, de a Stuartok kizárásával. A parlamentet három-

évenként a protektor hívja össze, de azt csak annak akaratával napolhatja el vagy oszlathatja szét. Adót csupán a parlament határozata alapján szedhet. A parlament határozatai, átnyújtásuk után húsz nappal, a protektor hozzájárulása nélkül is törvényerőre emelkednek. A katonaság állandó s 30.000 emberből áll. A bibliában gyökerező keresztény vallás egyúttal nemzeti lévén, tanítóiról (papjairól) az állam gondoskodik. A katolikus hit kivételével minden más vallás szabad gyakorlatot nyer.

Cromwell felesküdött az alkotmányra, átvette a hüvelybe dugott kardot, melyet Lambert térdepelve nyújtott oda neki, feltett kalappal beszédet mondott a hajadonfővel állókhoz — s *Angliának ismét volt uralkodója.* Cromwell a királyi palotában királyi fényben lakott, udvari ebédeket adott, királyi módon fogadta a külföldi követeket. Az új parlament megnyíltáig száznál több kötelező rendeletet adott ki, s jobbára a csonka parlament bizottsági munkálatainak ügyes felhasználásával, gyorsan rendezte a pénzügyeket. Végre valahára egyesítette Angliával Skótországot, melynek külön parlamentje megszűnt. Rendezte a közegészség- és szegényügyet, állami feladatul ismerte el a tanügy előmozdítását, javította a közlekedést és szabaddá tette a kereskedelmet. Deák Ferenc (1840 április 3) méltán hivatkozhatott reá, hogy Angliában a nemzet a kereskedésnek ezen felszabadítása óta gazdagodott. Anglia története legfontosabb pillanatának nevezte Cromwell 1654 szeptember 3-át, midőn az új parlamentet megnyitotta. Három nagy királyságnak és gyarmataiknak, sőt az egész keresztény világnak gondjai nehezednek a követek vállaira. Annyi rázkódtatás után a nemzet megnyugtatása és sebeinek gyógyítása legyen a fő törekvésük. A köztársaságiak azonban már 7-én napirendre tűzték annak megvitatását, hogy valóban egy ember és egy parlament közt kell-e megosztani a törvényhozást. Cromwell 12-én kijelentette, hogy csak a protektorátusi alkotmány alapján engedi meg tanácskozásukat; inkább meghal, mint hogy ez alkotmány bolygatásával ismét felidézze a polgárháború iszonyait. A parlament mindamellett 1655 január 19-én olyan új alkotmányt fogadott el, mely a protektor hatalmát lényegesen korlátolta, pl. a hadsereget kivonta befolyása alól s a vallásszabadságot a protestánsoknak is csak szűk körére szorította. Erre Cromwell a parlamentet március 22-én feloszlatta, az országot tizenkét tábornok katonai uralma alá vetette s ex-lex állapotban kérlelhetetlenül szedette az adót.

Ilyen körülmények közt érkezett hozzá *II. Rákóczy György* erdélyi fejedelem levele, mely szerint Rákóczy örömmel értesült, »igen nagyrabecsült barátja milyen dicső dolgokat végzett hazája zavarainak lecsöndesítésében, mennyi bátorsággal, milyen kiváló szerencsével járt el«. Követe (Schaum) 1655 május 4-én már személyesen jelent meg »a dicsőség ezen oltára előtt«; s Cromwell május 31-én másodszor is ünnepiesen fogadván őt, kijelentette, hogy *uralkodásának* ideje alatt egy király követségét sem látta szívesebben. A búcsúkihallgatáson (június 4-én) »könnyekig megindulva« bizonyítgatta, milyen lelkesedéssel munkálkodik ő Isten ügyének előmozdításán. Az elnyomott savoyai protestánsok érdekében mozgásba hozta ugyan egész Nyugat-Európát, egyrészt Spanyolországnak is a protestánsok üldözése miatt izent háborút, azonban semmiképen sem gondolt arra, hogy európai szövetség élén kezdjen új vallás-

háborút s megalázza Bécset, Rómát, Konstantinápolyt. Akasztással fenyegette a katolikusokat, de türelmes volt a quäkerek új felekezetével szemben s a zsidókat befogadta Angliába. A felekezetiséget eszközül használta, de nem ismerte el uralkodó eszmének ; politikájának érdekei a vallásiak fölé kerekedtek. Mindamellett az 1656 szeptember 17-én megnyílt parlamentben a katolikusok és spanyolok ellen mennydörgött, hogy eltérítse a figyelmet katonai uralma bírálgatásáról, aminél azonban célszerűbbnek látszott, hogy az államtanács száz ellenzéki képviselő megbízólevelét megsemmisítette. A parlament az elfogott spanyol hajók kincseiből 400.000 font nemzeti jutalmat szavazott meg a protektornak s hálaimákat mondatott, midőn egy merénylettől ismét megszabadult. A merényletek megelőzése s a helyzet biztosítása végett a parlament monarchikus szellemben dolgozta át az alkotmányt. Az 1657 március 31-én felajánlott *királyi címet* (mivel »nem becsüli többre kalapja tollasbokrétájánál«) Cromwell visszautasította, de megerősítette az *új alkotmányt,* melyben király helyett egyszerűen protektor szót írtak. A parlament ismét kétkamarás törvényhozó testületté alakult át. Június 26-án iktatták be Cromwellt új, fényesebb méltóságába. A Westminsterben a skót királyok régi trónjára ültették, hatalma jeleiként bibliát, kardot, kormánypálcát, bíborpalástot tettek az előtte álló asztalra, a parlament elnöke feleskette az alkotmányra, üdvözölte s ájtatos ima után a nép lelkesülten éltette Cromwellt, mint Angol-, Skót- és Irország lord high protektorát, — talán sajnálva is, hogy nem éltetheti, mint Olivér királyt.

Cromwell mostantól fogva dinasztikus politikát űzött. Fiait, rokonait elhalmozta kitüntetésekkel, a legtekintélyesebb családokba házasította be ; az új felsőházba a polgárokból, csizmadiákból, bérkocsisokból lett tábornokok közé őseikre büszke arisztokratákat is nevezett ki. A külföldön diadalokat aratott. *Blake* mint Spanyolország megalázója szállt sírba ; az 1657 március 23-án Franciaországgal kötött szövetség a tengeren Angliának, Nyugat-Európa szárazföldjén Franciaországnak akarta juttatni a hegemóniát ; s keleten Cromwell ahhoz a szövetséghez csatlakozott, melyet X. Károly svéd király és II. György erdélyi fejedelem alakított Lengyelország felosztására. Azonban mégis aggasztották Franciaország belgiumi sikerei s nyugalmát egészen megzavarták azok a hírek, amelyek Erdély protestáns fejedelmének szerencsétlenségéről, majd meg a protestáns dánok és svédek testvérháborújáról s így az európai protestáns-szövetség megalakításának képtelenségéről érkeztek. Politikájának ellenségei otthon is merészebbek lettek. Az 1658 január 20-án megnyílt új parlament egyik pártja a köztársaságot akarta felsőház nélkül, a másik pedig II. Stuart Károly királyságát. A protektor tehát már február 4-én feloszlatásával fenyegetőzött, mert izgatásaival »kísértetbe hozza a sereget s megkönnyíti az ellenség támadását«. Ez volt utolsó beszéde a parlamentben. Megkettőztette mindenütt az őrséget, mozgósította a titkos rendőröket, megtöltötte a börtönöket s 1658 június 8-án vérpadra küldte az élete ellen összeesküvőket. De aki csüggedni nem tudott a haza legnagyobb válságai közt sem, roskadozni kezdett a családját ért csapások súlya alatt. Periklest legkedvesebb fiának, Cromwellt legkedvesebb leányának, Erzsébetnek ravatalánál (augusztus 6-án) hagyta el lelki ereje. Augusztus 24-én maga is ágyban fekvő beteg lett és szeptember 3-án elhúnyt.

Fiát, *Rikárdot* végső akaratához képest heves vita után 1659-ben a parlament is elismerte protektornak. A katonák politikai gyűléseket tartottak, hogy a fővezér s a tisztek kinevezését elvegyék a protektortól; a parlament ezeket a gyűléseket betiltotta, Rikárd pedig, hogy a katonaságot megnyugtassa, a parlamentet (1659 április 22) feloszlatta. Azonban a köztársasági érzelmű katonaság sürgetésére Lenthall mint elnök összehívatta a csonka parlamentet, melyet szétugrasztása (1653) után is törvényesnek tartottak s a megjelent 42 tag megesküdött, hogy helyreállítja a köztársaságot protektor, király és felsőház nélkül. Rikárd közönyösen lemondott méltóságáról s anyagi javakkal bőségesen kárpótolva, még 53 esztendeig élt birtokain.

84. ábra. Monk György (1608—1670).

A csonka parlament közbátorsági bizottságot s új államtanácsot szervezett, a lázongó hadsereg vezetését pedig 1659 október 12. egy héttagú bizottságra ruházta. *Lambert* tábornok ezért másnap már szétkergette a parlamentet és az államtanácsot; *Monk* György azonban, a skót sereg parancsnoka, a köztársaság katonai jellege ellen nyilatkozott. Újra összehívta a csonka parlamentet, melynek 40 tagja dec. 26-án fáklyafény mellett, a nép örömrivalgásai közt vonult be a Westminsterbe s 1660 febr. 3. köszönetet szavazott a Londonba bevonuló Monknak. Monk febr. 21-én katonai erővel vezette vissza a hosszú parlamentnek 1648-ban kizárt tagjait, mire a prezbiteriánusok és királyiak többségbe jutván, márc. 16-án a parlament önmagát feloszlatta. Az új »szabad« parlament, amely április 25-én a skótok és az írek meghívása nélkül, két kamarával alakult meg, visszatérésre szólította fel törvényes királyát, ki május 29-én már meg is érkezett Londonba.

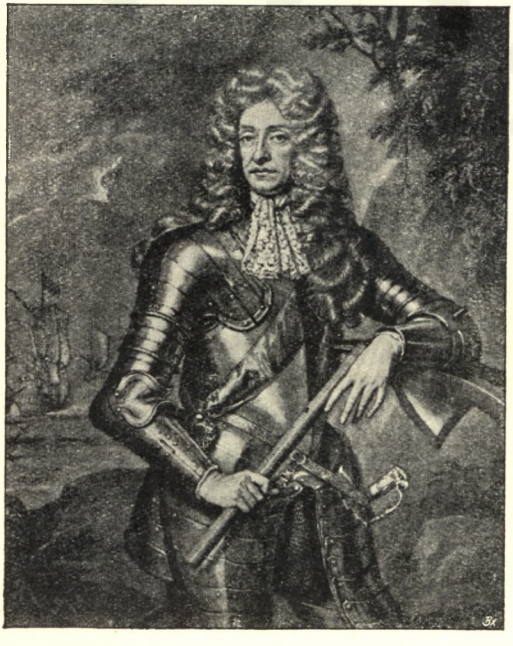
III. Az alkotmányos királyság biztosítása.

London kicsapongó örömmel fogadta a visszatérő Stuartot. Népe farizeusoknak csúfolta a puritánusokat, kiket azelőtt szenteknek tisztelt. Jámborságukat, szemforgatásukat, kegyes mondásaikat, ruházatukat gúnyolta, templomok helyett az oly sokáig bezárt tánctermekbe és szinházakba tódult s a régen nélkülözött élvezetekből kamatostól kivette a részét. Százharmincöt év mulva hasonló jelenetet látott Páris a jakobinusok bukása után, midőn a »királygyilkosoknak« először sapkáját és kokárdáját tiporták sárba, hogy odatiporhassák politikai és társadalmi eszméiket is. Az általános bűnbocsánattal nem törődve, a győztes királypárt akasztófára juttatta Cromwell, Pym és Blake csontvázát, lefejeztetett tíz követet, ki I. Károly kivégzésére szavazott, a forradalom más 19 főbb emberét állami hivatalok viselésére képtelennek mondta. Vanet és Lambertet száműzte, az elidegenített államjavakat visszavétette,

A parlament a hadügyet felségjognak nyilvánította, az 50.000 főnyi sereget azonban néhány testőrezred kivételével feloszlatta ; másfél századig Angliának nem is volt állandó katonasága. A király élethosszig 1,200.000 font sterlinget kapott, amiből azonban adósságainak kamatait is alig fizethette. A gavallérok új parlamentje 1661-ben az angol püspöki egyházat helyreállította a szertartásos könyvvel stb. együtt ; 200 papot, ki a királyt nem ismerte el az egyház fejének, hivatalától megfosztott és a katolikus papokat száműzte. Tulajdonképen az I. Károly korabeli alkotmány alapjára állt, de az adózás stb. dolgában nem volt hajlandó eltűrni annak csorbítását. A skót parlament teljesen a bűnbánót adta. A covenantot megsemmisítette s 1670-ben már halállal fenyegette a szabad ég alatt prédikáló prezbiteriánus papokat. Irországban a katolikus püspökök elidegenített birtokaiknak alig egyhatodát kapták vissza.

II. Károly (1660—85) nyiltan anglikánus volt, de titkos katolikusnak tartották. Szíve nem tudott egyikről sem s udvari népének megengedte minden vallás kicsúfolását. A puritánusok ájtatos énekeit dévaj dalok váltották fel, az erkölcs nevében bezárt színházak újra megnyílván, nyilt szemérmetlenségekkel vonzották a közönséget. A király fényes udvart tartott, tele marokkal szórta a pénzt a cimborái és kedvesei közé ; pedig az állam adósságokkal küzködött és szégyenszemre Károly maga is évdíjat húzott egy idegen királytól, XIV. Lajostól. Ennek módjára önkényesen akart uralkodni s vannak, akik Macchiavelli lelke szerint való fejedelemnek, ügyes színlelőnek tartják, aki, hogy tervei kelleténél hamarabb ki ne pattanjanak, azzal bolondítja a világot, hogy semmivel sem törődik. Léha udvari népével akkor is pillangót kergetett, mikor *Ruyter* hollandi tengernagy London alatt a Themsén szemeláttára égetett el három angol hadihajót. A londoniak ugyan beverték ezért Clarendon miniszterelnök ablakait, de, úgy látszik, a holland gyerekeknek volt igazságuk, akik Cromwell halála óta nem hittek többé a mumusban. A mult esztendei roppant tűzvész és az idei nagy pestis miatt nekibúsult londoni nép visszaóhajtotta az annyiszor szídott nagy embert ; de csak olyan apró emberekkel volt dolga, mint az új miniszterium tagjai. Az új kormányt a miniszterek (Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley és Lauderdale) neveinek kezdőbetűivel Cabal- (Ármányos) minisztériumnak nevezte ; de örömmel üdvözölte, midőn XIV. Lajos hódító politikájával szemben Anglia is csatlakozott Hollandia és Svédország hármasszövetségéhez. Ez a szövetség Lajost az aacheni béke megkötésére s az európai egyensúly kímélésére kényszerítette és ismét európai nagyhatalommá tette Angliát. Ezért II. Károly testőre, az erdélyi Adami János, lelkes latin és angol versekben dicsőíthette London nagyságát. XIV. Lajos azonban csakhamar elszigetelte egymástól a szövetségeseket. II. Károlynak a doveri szerződésben már 1670 máj. 22-én megígérte, hogy segíti a katolikus vallás helyreállításában, az anglikánusoknak a pápasággal való kibékítésében, az amerikai spanyol birtokok megszerzésében s évenként egy millió frankot ad neki, ha Flandria elfoglalásában támogatja s Hollandia ellen szövetkezik vele. Hollandiának a háborút is megizenték, a szerződés többi részét azonban titokban tartották ; mindamellett a parlament, a katolikus irány felülkere-

kedésétől tartva 1673-ban meghozta a *Test-act*-ot (Próba-törvényt), mely szerint minden parlamenti tag és állami tisztviselő esküvel fogadta, hogy a királynak mint az egyház fejének is engedelmeskedik s nem hisz az átlényegülésben, vagyis hogy az áldozásnál a kenyér és bor Krisztus testévé és vérévé változik át. A katolikusok tehát, akik ebben, mint az oltári szentség titkában, hittek, ezentúl nem lehettek sem képviselők, sem tisztviselők; s ez így maradt másfél századig, 1829 április 13-ig. Jakab yorki herceg, a trónörökös, erre kijelentette, hogy katolikus lévén, lemond tengernagyi méltóságáról; lemondott Clifford és több száz hivatalnok és katona is. Ashley (Shaftesbury lord) az ellenzék vezére lett, a Cabal-minisztérium megbukott, helyébe Osborne anglikánus szellemű minisztériuma lépett. A király Hollandiával békét kötött, sőt Oraniai Vilmosnak adta feleségül leányát, Máriát. Abban a reményben, hogy Hollandiát önkényes uralma alá hajtja, utat nyitott neki az angol trónra. Titokban azonban (a magyar Absolon Dániel szerint) a »kétfelé kaszáló« király úgy egyezkedett XIV. Lajossal, hogy felkelés esetében kölcsönösen segítik egymást s az emiatt háborgó parlamentet, mely 1661 óta ült együtt, 1679-ben feloszlatta. Az új parlament azonban bátran szembeszállt az önkényuralom minden kísérletével. A király azzal akarta visszaszerezni népszerűségét, hogy 1679 május 26-án szentesítette a *Habeas Corpus* actot, melynek értelmében írott, törvényes idézés nélkül senkit sem szabad elfogni, három nap alatt minden vádlottat ki kell hallgatni s mindenkit a maga törvényes bírája elé kell állítani. Személyes szabadságát ekként biztosítván, ezóta mondhatja el az angol, hogy My house in my castle (Az én házam az én váram), ami többet jelent mint ugyanakkor a XIV. Lajosnak tulajdonított mondás: L'État c'est moi (Az állam én vagyok). Ugyanakkor a sajtót is szabaddá tették s így egyszerre két hatalmas gátat emeltek az önkényes uralom ellen. Az egész ország két nagy pártra szakadt. Azt, amelyik a katolikus Jakab herceget az uralkodásból ki akarta zárni, savópártnak, *whig*-nak csúfolták, ahogy a savóivó skót parasztokat és 1648 óta a skót felkelőket, a köztársaságiakat hívták. *Tory*-nak (rablónak) a forradalom idejében sarcolgató s a királylyal tartó katolikus ír katonát, mostantól fogva pedig Jakab és az udvar pártját nevezték. Oly élesen álltak egymással szemben, mint nálunk ugyanakkor a kurucok és labancok. A király néhány whigot 1683-ban mint összeesküvőt fejeztetett le és zsoldos seregére, XIV. Lajos pénzsegítségére támasz-

85. ábra. II. Jakab angol király (1685—1688).

kodva, már az önkényes uralom és a katolikus egyház helyreállítására készült, midőn halálos ágyán nyiltan katolikusnak vallván magát, 1685-ben meghalt.

Testvére, a katolikus II. *Jakab* (1685—8) ellenmondás nélkül lépett trónra, sőt a parlament azonnal két millió font évidíjat szavazott meg neki. A trónkövetelő Monmouth herceget (bátyja törvénytelen fiát) a véres sedgemoori csata után kivégeztette, 350 más lázadót felakasztatott, 800-at rabszolgának adott el, százakat börtönbe vetett, s a királyi hadsereg számát megkettőztette. A tisztségeket katolikusoknak osztogatta, négy katolikus titkos tanácsost nevezett ki, palotájában katolikus kápolnát rendezett be, a jezsuitákat behívta s az egyetemeket is katolikus szellemben akarta átalakítani. Nem hallgatott a pápára sem, ki több higgadtságra és mérsékletre intette. A parlament semmiképen sem akarta megsemmisíteni a Test-actot, az anglikánus papok pedig nem akarták kihirdetni a katolikusok érdekében kiadott türelmi rendeletét; s mikor ezért a Towerbe vitette őket, a katonák letérdepeltek előttük, a bírák pedig felmentő ítéletet hoztak. S mindjárt kitűnt, hogy »ha nincs püspök, nincs király!« A papság a whig-ellenzékkel szövetkezett, s midőn (1688 június 20) katolikus trónörökös született, a papok és a whigok *Oraniai Vilmost,* Mária urát hívták be a veszélyben lévő alkotmány és a protestáns vallás védelmére. Vilmos 1688 november 5-én partra szállt. A nép, sőt a katonaság is lelkesülten csatlakozott hozzá, a király pedig spanyol barátaival s a pápai nunciussal együtt, első sikertelen kísérlete után Franciaországba menekült (1689 január 2).

86. ábra. III. Vilmos angol király (1688—1702).

Az angol konvent a század végén úgy tett, mint a magyar országgyűlés a század elején Rudolf király letétele után II. Mátyással: előbb kinyilatkoztatta, mik a nemzet sarkalatos jogai és csak akkor ismerte el királynak III. Vilmost és feleségét, Máriát, mikor ezekre megesküdtek. 1627-ben kérelem *(Petition)*, 1689 január 22-én határozat *(Declaration* of rights) alakjában foglalta össze az angol polgár és nemzet sarkalatos jogait. Felemlítvén az imént lezajlott forradalomnak és Jakab letételének okait, a Declaration felsorolta a Magna Chartában, Petitionban és a Habeas Corpusban foglalt jogokat, melyeknek megtartását követelnie kell. Kijelentette, hogy az uralkodók — II. Jakab módjára — senkit sem menthetnek fel a törvények alól. Az anglikánus egyház marad az állam vallása, de a katolikusnak kivételével a többi vallást is szabadon lehet gyakorolni. Adót a király csak a parlament határozata alapján szedhet; állandó hadsereget nem tarthat, zsoldost sem többet, mint amennyit a parla-

ment megszavaz ; külföldre a király csak a parlament engedelmével távozhatik. A minisztereket a ház felelősségre vonhatja ; a parlamentben és a sajtóban mindenki szabadon elmondhatja véleményét. Az alattvalók fegyvert hordhatnak, panaszt és kérelmet adhatnak be s rendkívüli törvényszék elé nem állíthatók. — A skótok is az angol alkotmánynak ezen negyedik alaptörvényéhez hasonlóan biztosították alkotmányukat május 11-én. (Claim of rights, — a jogok követelése.) Vilmos és Mária mind a két országban megkoronáztatta magát, s a királyok ezentúl nem Isten kegyelméből, hanem a nép akaratából uralkodtak.

Kétszáz esztendővel a Declaration kiadása és III. Vilmos megkoronázása után a parlament 1900-ban szobrot állíttatott Cromwellnek, kinek csontjait egykor a sírból kidobatta. Ő kezdte azt a felekezeties, de mégis demokrata forradalmat, melyet szabó, talyigás, bognár és más plebejus vezérek, államférfiak segítségével juttatott diadalra. Hívei jól ismerték a népet s annak az érdekében újítottak. Az ő érdemük, hogy nemcsak Angliában, hanem világszerte is figyelmeztették a népeket a korlátlan királyság képtelenségeire. Kitűnt, mekkora ereje van a nemzetnek a népképviseleten alakuló parlamentben. Ekkor kíséreltek meg először, hogy a rendiségről a népképviseletre, a modern alkotmányra térjenek át. A társadalmi egyenlőség, a különben hézagos vallásszabadság és az alkotmányosság eszméje nem bukott el az independensekkel együtt. A »restauráció« korában a Stuartok a korlátlan királyság helyreállítására tett kísérletükkel újra megbuktak, s a Declarationnal »a dicsőséges forradalom« véget ért, — a *népfelség* elve diadalt aratott. A Declaration korát Macaulay azzal magasztalta legjobban, hogy *ez volt az angolok utolsó forradalma.* Most született újra az az Anglia, melynek intézményeiért Montesquieu óta az egész világ, Széchenyi óta pedig a mi hazánk is annyira lelkesedett.

VII. FEJEZET.

XIV. LAJOS KORA.

I. A nagy miniszterek és a Fronde.

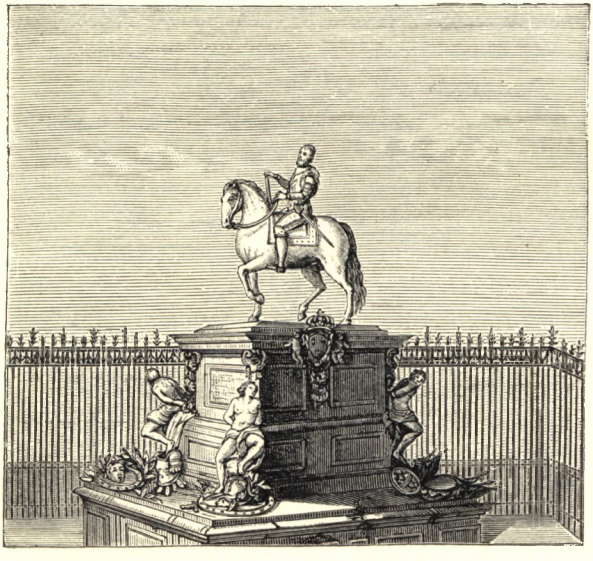
Fenn XIII. Lajos, Richelieu, Mazarini; a két nő felül Medici Mária, alul Ausztriai Anna; lenn a XIV. Lajos felé a békét nyujtó Klio.

FRANCIAORSZÁG Angliával egyidőben szintén fegyverben állt királya ellen, de nagy célja, erős akarata, igazi közszelleme nem volt s így az angol forradalomnak csak paródiáját játszhatta el. A század elején a férfias erények mintaképére, IV. Henrikre az asszonyi gyöngeségek mintaképe, *Medici Mária* következett, mint a kis *XIII. Lajos* gyámja; a nagyeszű és becsületes Sullyre a tehetségtelen és becstelen *Concini;* a nantesi vallástürelem korára a francia-spanyol szövetség (1612), mely kölcsönös támogatást igért egymásnak az alattvalók minden felkelése ellen. Róma és Madrid növekvő befolyásától megdöbbenve, *Condé* mégis felkelt, de a saint-menehouldi szerződésben Concini megengesztelte őt Sully megtakarított millióival s az *országgyűlés* (États généraux) összehívásával. A nemesség és a papság ezen a gyűlésen (1614) megvető módon bánt a polgári renddel. »Franciaország a három rend anyja; — szólt erre *Savaron* — az egyház a legöregebb, a nemesség a fiatalabb, a harmadik rend a legifjabb gyermeke. De megtörténik néha, hogy a legifjabbak építik fel azt a házat, amit őseik leromboltak.« Amire a nagyurak tiltakoztak az ellen, hogy őket a vargák és csizmadiák fiai testvéreiknek nevezzék; mert olyanformán különböznek a harmadik rendtől, mint a mesterek az inasoktól. A harmadik rend erre csak 1789-ben adhatta meg a választ, mert *a királyok 175 esztendeig nem tartottak országgyűlést.*

A főnemesség újra felkelt, mert a király anyja ragaszkodott a spanyol szövetséghez; a polgárháborúnak csak *Concini* meggyilkoltatása (1617) s az vetett véget, hogy XIII. Lajos maga vette át az uralkodást. A tizenhatéves király mindenben *De Luynesre* hallgatott, ki ellen anyja nemcsak a spanyolokkal, hanem a hugenottákkal is szövetkezett. Európa már a harmincéves háború tüzében izzott s Franciaországot egyrészt a Habsburgoknak egyre hatalmasabb

szomszédsága, másrészt a belső pártoskodások nagy veszedelemmel fenyegették, midőn megjelent *Richelieu* bíbornok (Jean Armand du Plessis). A kormány élére 1624 augusztusában állt s Franciaországot megmentette, sőt nagyhatalommá tette. »Sokáig gondolkozom, mielőtt állást foglalok ; — szólt egyszer Richelieu — de ha egyszer határoztam, egyenesen haladok célom felé, letaposok mindent és — betakarom vörös palástommal.« Eleintén szabadelvű, türelmes, tisztán nemzeties politikát folytatott ; csak később, a harmincéves háború zivataraiban megedzve és a kapucinus Pater Josephus (François Leclerc du Tremblai) tanácsain indulva, követelte azt az önkényes uralmat, mely (a Stuartok módjára) az államegyházra támaszkodjék s az országban, a királyén kívül más hatalmat ne tűrjön. A fokozat különben természetes, mert csak a belső ügyek rendezése után szilárdíthatta meg hazája európai helyzetét.

A nemesek magával XIII. Lajossal könnyen elbánhattak volna ; hiszen a király a pénzhamisítást, fametszést, kötélverést jobban szerette mint az uralkodást. Amikor cukrot, tortát csinált, pecsenyét sütött, vagy valamelyik kedves emberét borotválta, miniszterei órahosszat várakozhattak, hogy az ország dolgairól beszéljenek vele. A vaskezű miniszter porig alázott mindenkit, aki szembeszállt a királlyal és vele. Lefejeztette *Chalais* grófját (1626), ki Condé s a hugenották segítségével Gaston orléansi herceget akarta trónra ültetni ; kivégeztette *Bouteville* és *Chapelle* grófokat, kik csak azért is ablaka alatt párbajoztak, mert — eltiltotta a párbajt (1627) ; lefejeztette *Montmorency* herceget, Franciaország leghatalmasabb főurát, ki tartománya, Languedoc élén indított lázadást (1632) ; vérpadra küldötte a király kegyeltjét, saját barátját, *Cinq-Mars*-t és *De Thou*-t, kik az ő megbuktatására Franciaország ellenségeivel, a spanyolokkal szövetkeztek (1642) ; száműzette a király anyját, *Medici Máriát,* ki nem csupán a magyarországi Szent Erzsébet tiszteletére emelt párisi templom építésével, hanem a politikával is törődött. Megalázta a királynét, *Ausztriai Annát.* A király testvérét, *Gaston* orléansi herceget is távozásra kényszerítette, mivel szintén pártolta a lázongó főurakat. Ellenségei az állam ellenségei voltak.

87. ábra. IV. Henrik szobra a párisi Pont-Neufön.

»Két nagy baja van Franciaországnak : — írta politikai végrendeletében — a (protestáns) eretnekség és a (hűbéri) szabadság.« Egységet akart a közigazgatás, nyelv, faj, vallás, terület tekintetében mindenütt. *Célja* az állam egysége, *eszköze* a király teljes hatalma, *példaképe* a pápaság,

RICHELIEU HERCEG ÉS BIBORNOK. (1624—1642.)
(Ph. de Champaigne festménye a Louvreban.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

melynek intézményeit követte a politikai életben. A *hugenottákat* sem vallásuk, hanem amiatt támadta, hogy előbb a spanyolokkal, utóbb az angolokkal s így külföldiekkel szövetkeztek kiváltságaik védelmére. Öthónapi ostrom után 1628 okt. 28-án megadásra bírta legerősebb várukat, La Rochellet s elvette a nantesi békében biztosított erősségeiket. Nem engedte meg, hogy államot alkossanak az államban, de az udvari párt minden fondorkodása mellett is tiszteletben tartotta lelkiismeretük szabadságát. — A külföldi protestáns hatalmakkal, Angol-, Dán-, majd Svédországgal több ízben tárgyalt a spanyol és az osztrák Habsburgok hatalmának megtörésére. 1629-ben a mantovai örökség kérdésében mind a kettővel meghasonlott. A világ abban a ritka jelenetben gyönyörködött, hogy két katolikus hatalom ellen egy bíbornok vezeti a sereget : Metz, Toul és Verdun vidékét, melyet a Habsburgok a német birodalom részére visszakövetelteik, a protestáns császárság tervezőjével, *Gusztáv Adolf* svéd királylyal és a német protestánsokkal szövetkezve védi ; és Spanyolországot (1635) 132.000 emberrel egyszerre támadja Németalföldön, a Rajnánál és Olaszországban. Hogy Spanyolországgal a tengeren is szembeszállhasson, új és hatalmas *hajóhadat* szervezett. Kalózaival elárasztotta az Atlanti-óceánt. Barcelona alatt kétszer megverte és elvágta a spanyol hajókat Olaszországtól és Németalföldtől. Az Indiai-óceánban elfoglalta Martinique és Guadeloupe szigeteit. Az angoloknál is előbb tiltotta el hazai árúcikkek szállításánál az idegen hajók használatát s bíbornok létére magát a hajózás nagymesterének és főfelügyelőjének nevezteti ki. Spanyolország gyöngítése végett 1641-ben elismerte a kataloniai köztársaság, majd — a Braganza-ház uralkodása alatt — Portugália függetlenségét. Mikor *I. Károly* angol király a flandriai partok elfoglalásának terve ellen tiltakozott, minden habozás nélkül szövetkezett a skót prezbiteriánusokkal. A franciák azonban külpolitikájának minden sikere közül *Elszász* megszerzését (1642) becsülik legtöbbre. Innen számítják a Habsburgok hegemóniájának bukását, *Franciaország európai elsőségét ;* s az akadémia alapításától *a francia nyelvnek divatát,* mely a középkori firenzei, vagy a reformációkorabeli spanyol helyett a diplomáciában a franciát tette meg vezetőnek. Richelieunek, mint utóbb XIV. Lajosnak vagy I. Napoléonnak még azt is megbocsátották, hogy, nemzete dicsőségét és nagyságát keresve, nem válogatott eszközeiben. Eltűrték,

88. ábra. Mazarini bíbornok (1602—1661).

hogy az emberi jogokat s magát a népet valósággal megvetette. Elnézték, hogy az írók barátja, ki maga is író volt, a közműveltséget veszedelmesnek tartotta; s már nem is a korlátlan uralmat, hanem egyenesen a zsarnokságot sürgette. Politikai végrendelete valóságos reneszánsza a macchiavellizmusnak s másfél századra megszabta Franciaország fejlődésének irányát.

Richelieu 1642 dec. 4-én, bábja és királya, XIII. Lajos 1643 május 14-én húnyt el. Az ötéves *XIV. Lajos* helyett az özvegy *Ausztriai Anna* vette át a korlátlan uralmat. Helytartója s az államtanács elnöke az orleansi herceg, első minisztere 1643 május 14-én *Mazarini* Gyula bíbornok lett. Mazarini harmadéve még a pápa szolgálatában állt mint párisi nuncius; olasz létére franciául rosszul beszélt s eleget nevették, midőn pl. union (egyesülés) helyett ognont mondott. Csípős megjegyzésekkel kísérték azt a jó egyetértést, melyben a bíbornok (tíz esztendővel azelőtt még katona) az özvegy királynéval élt. De nem tagadhatták, hogy ilyen gyöngédség nélkül a legeszesebb miniszter sem nyerhette volna meg a Habsburg-leányt, hogy Franciaország határait a Habsburgok német és spanyol birodalmainak rovására növelje. A harmincéves háborúnak Turenne, Condé és Enghien herceg hadi sikerei után a *westfáleni békével* tulajdonképen Mazarini vetett véget. Ebben a franciáké lett néhány német terület, pl. Elszász, melyet még Richelieu szállatott meg. Azonban a spanyol Elszász, Luxemburg, a Franche-Comté és Belgium, szóval a Rajna vonala miatt még tizenegy esztendeig kellett Mazarininek küzdenie Spanyolországgal, melynek erejét kelleténél kevesebbre becsülte. Nem számított arra sem, hogy, a Richelieu idejében adott lecke után francia hazafiak erre a hatalomra támaszkodjanak.

Ebben a küzdelemben a zsarnokság és az alkotmányosság egészen másképen mérkőztek egymással mint ugyanakkor Angliában. A kitörést itt is a nagy adó és az adóbehajtás módja okozta. IV. Henrik halála óta az állam kiadásai 11½ millió livreről a sok háború stb. következtében 123 millióra növekedtek. Ennek az összegnek jóformán csak ötödrésze folyt be a kincstárba, mert a többi az adóbérlők és a hitelezők zsebében maradt. Ilyen módon Mazarini és rokonsága szintén milliókat szerzett magának. A párisi parlament (főtörvényszék) az országgyűlések szünetelése óta azt a jogot (droit d'enregistrement) követelte magának, hogy csak az iktatókönyvébe bejegyzett királyi rendeleteknek legyen törvényes erejük; ennélfogva most 19 újabb pénzügyi rendelet beiktatását megtagadta. A gyermekkirály ekkor 1648 január 15-én *lit de justice*-t tartott, vagyis az ülésterem trónján heverészve parancsolt reá s így engedelmeskednie kellett volna. A parlament azonban *Molé* elnöklete alatt három főkormányszékkel (a legfőbb számvevőszékkel, a kincstári törvényszékkel és a nagy tanáccsal) 1648 május 13-án közös eljárásra egyesült. Július 12-én 27 reformpontban állapodván meg, fenntartotta magának a beiktatás jogát, megtiltotta a be nem iktatott (vagyis törvényesnek el nem ismert) adó behajtását s követelte, hogy az elfogottakat 24 óra alatt törvényes bíráik elé állítsák stb. A kormány eltiltotta az ilyen közös gyűléseket, határozataikat megsemmisítette, a kincstári törvényszék néhány tagját elfogatta s rendeletei végrehajtását követelte. »A zsarnokság — *Talon* főügyész szerint — jó lehet a szkitáknak vagy az északi barbároknak, kiknek csak a formájuk emberi, de nem való a franciáknak, kik szabadon születtek, szabadon élnek. A legnagyobb

diadalmas csaták híre sem elégíti ki azokat, kiknek nincs kenyerük és akik a babérokat, pálmákat nem számíthatják az élelmiszerek közé.« A párisiak egyelőre beérték vele, hogy gúnyos dalokat énekeltek a bíbornokra. »Hadd daloljanak, csak fizessenek«, szólt mosolyogva Mazarini. De midőn Condé a spanyolokon a németalföldi Lensnél 1648 augusztus 20-án fényes győzelmet aratott, az ennek örömére 26-án tartott Te Deum után elfogatta a parlament néhány tagját. A végképen elkeseredett párisi nép másnap már 120 torlaszt emelt az utcákon, a királynét és Mazarinit a Palais-Royalba szorította s másnap a foglyok elbocsátására kényszerítette.

Ennek a mozgalomnak titkos vezére *Gondi* Pál, vagy — ahogy csak 1651 óta nevezték — *Retz* bíbornok, az önkényes uralom korlátozását sürgette. Saját szavai szerint, »felemelte a fátyolt, amelynek mindig födnie kell mindazt, amit hinni lehet a népek és a királyok jogairól, melyek egymással legjobban a hallgatásban férnek meg«. A történelemre, tapasztalatra és az előrelátásra hivatkozva, csirájában akarta elfojtani a zsarnokságot, melynek Franciaországban gyökere nincs. Nagy bűnösnek tartotta Richelieut, aki idegenből ültette át. Fegyvereken kívül törvényekre akarta alapítani a királyságot ; visszakövetelte az ősi szabadságot és szeme előtt az alkotmányos királyságnak az az eszménye lebegett, mely utóbb Fénelont és Montesquieut lelkesítette. Csodákat művelhetett volna a néppel, ha az nem egyszerűen a Mazarini helyére tolakodót látja benne és nem tart önzőnek minden nagyurat, aki a parlament és legfőbb hivatalok szövetsége (Arrêt d'union) alapján most a nemzet jogait emlegette. Mazarini maga is ilyenformán ítélt róluk. Felkelésüket gúnyosan *Fronde*-nak, gyermekes parittyajátéknak nevezte. Annyiban igazságosan, hogy a frondeurök (»parittyások«) még abban is jogaik tiprását látták, hogy a királyné jelenlétében, a hercegasszonyokon kívül más nők is leülhettek. A Fronde valóban többnyire efféle személyes sérelmek miatt duzzogott s ez az oka, hogy a nemzet keveset törődött vele. De Mazarini mégsem akart valami véletlen következtében Strafford sorsára jutni. Szeptember 13-án a királyi családdal együtt Rueilbe menekült, honnan utóbb az ifjabb »nagy« Condé Lajos herceg seregének födözete alatt tért vissza. Ugyanaznap, október 24-én, amelyen Mazarini Európának diktálta a westfáleni békét, itthon kénytelen volt elfogadni azt a *saint-germaini egyezséget,* mely a parlament győzelmét jelentette. Midőn a parlament Párisnak államköltségen való élelmezését, a királyi csapatok eltávolítását s a polgárőrség felállítását is követelte, az udvar 1649 január 6-án ismét St.-Germainbe menekült. A parlament ekkor, január 8-án Mazarinit a haza ellenségének nyilvánította és száműzte. *Conti* herceget (Condé öccsét) Páris és a király szolgálatára főparancsnoknak nevezte ki s január 18-án mindenkit felszólított a közszabadság megmentésére.

A királyság megmentésére a »nagy« Condé vállalkozott, mivel a népet még jobban gyűlölte mint Mazarinit, különösen mikor a parlament érdekében a vidék is mozogni kezdett. Volt néhány hadisikere ; de olyan időben, midőn Angliából a király kivégzésének híre érkezett s midőn a nép Páris utcáin már a *köztársaságot* éltette, az udvar sem erőltette a dolgat ; azért 1649 március 11-én Rueilben kibékült a parlamenttel, de csak augusztusban tért vissza

Párisba. Hogy a fordulattal elégedetlen *Condé* Cromwell szerepét ne játszhassa, a kormány Conti és Longueville hercegekkel együtt 1650 január 18-án elfogatta és Vincennesbe csukatta. Erre Condé huga (Longueville hercegné) s *Turenne* április 20-án egyenesen a spanyol királlyal szövetkeztek a hercegek kiszabadítására s a két ország békéjének helyreállítására. A Champagneban Mazarini december 15-én megverte Turennet, de újabb száműzetése (1651 február 8) után maga is Kölnbe menekült a szövetséges rajnai fejedelmekhez. Condé kiszabadult ugyan, de a király nagykorusítása (1651 szept. 5) s egy Frondepárti minisztérium alakítása következtében a kormányt magához nem ragadhatta, azért Guyenne fellázítására sietett s nemsokára spanyol hadak élén nyomult hazája és annak fővárosa ellen. A parlament ellene nyilatkozott, de díjat tűzött ki a most már szintén hazasiető Mazarini fejére is. Mazarini azonban sereggel jött s a királyság sorsa most ennek és vezérének, Turennenek hűségétől függött. *Condé* elfoglalta Párist, szövetkezett a Fronde-dal, melyet annyira gyűlölt s a királypártiakkal szemben rémuralmat gyakorolt, sőt a Fronde fejét, Retz bíbornokat is magában a parlamentben akarta leszúratni. Október 8-án a király a felkelőket felségárulóknak nyilvánította ; Páris azonban 1652 április 11-én Condét mindamellett is ünnepiesen fogadta. A Bastille védelmére az orleansi herceg leánya, *Montpensier hercegnő* vállalkozott, de, mint Condé, ő sem a király, hanem Mazarini ellen akart harcolni. XIV. Lajos olyanforma helyzetbe jutott miniszterével, mint Nándorfehérvárott V. László Cilleivel : a királyokat hódolattal, idegen minisztereiket gyűlölettel fogadták. Turenne azonban a Saint-Antoine-külvárosban július 2-án megverte Condét, kit csak Montpensier hercegnő hősies fellépése és lélekjelenléte menthetett meg. A parlament szintén híve maradt ; ismét főparancsnokká s az orleansi herceget a király helytartójává tette. Midőn azonban (aug. 19) Mazarini önkéntes számüzetésbe ment, a párisiak egyszerre tüntetni kezdtek megnyerő modorú ifjú királyuk mellett s Condé kivonulása után (okt. 14) hódolattal fogadták úgy őt, mint a hazatérő udvart. A parlament is belenyugodott, hogy ezentúl államügyekkel s a pénzügyi rendeletek bírálatával foglalkoznia nem szabad. A frondőrök egy része Retz bíbornokkal együtt (dec. 19) börtönbe került, másokat száműztek, de véres megtorlás nem követte a Fronde forradalmát. Mazarini ennek és a Habsburgokkal szemben elért sikereinek köszönhette, hogy 1653 február 2-án Párisba a nép éljenzése közt térhetett vissza.

Igy ért véget a Fronde forradalma, melynek sikere, az alkotmányos királyság helyreállítása azon mult, hogy politikai céljait nem kötötte össze társadalmiakkal, sőt ezeket teljesen elhanyagolta. Páris utcáin szövetkezett ugyan a néppel, de elsősorban mégis csak az oligarchia érdekeit hajszolta, amiket pedig a szabadsággal és a nemzeti eszmékkel egyeztetni alig lehetett. A parlamentnek voltak nagy gondolatai, de megvalósításukra nem voltak megbízható eszközei ; sőt maga lett a coriolánkodó Condé eszköze. Retz hiába hurcolta meg bíborát az utca porában ; Molé, a parlament elnöke a legválságosabb körülmények közt hiába mutatta meg lelkének nagyságát ; Montpensier hercegnő hiába játszotta végig az orleansi szűz szerepét : a jelszavak és vágyak nem találkoztak. Az a mozgalom, mely lelkiismeretesen, határozott célokkal és hazafias érzéssel

vezetve forradalom lehetett volna, épúgy lázadássá törpült, mint hazánkban egy évtized mulva Wesselényi oligarchikus »összeesküvése«. Az országra itt is, ott is korlátlan, önkényes uralom következett. De míg nálunk a nemzet ismételve visszakövetelte jogait, Franciaországban a nép majdnem másfél századig szótlanul tűrte megaláztatását. A parlament ugyan még egyszer követelni merte az adóügyi rendeletek beiktatása jogát, de XIV. Lajos 1655 április 13-án, mikor épen vadászni indult, betért oda egy hevenyészett lit de justice-re s ostorát hanyagul suhogtatva ráparancsolt. Ekkor mondta, vagy legalább mondhatta volna : »L'État c'est moi.« Mert mostantól fogva csakugyan ő volt az állam.

II. XIV. Lajos korlátlan uralma.

Condé megmaradt a spanyolok táborában, de Spanyolországnak nagyon rosszul folytak a dolgai. Franciaország 1657 március 3-án az angol köztársasággal szövetkezett ; 1658 augusztus 1-én a német fejedelmek csak akkor választották császárrá Habsburg I. Lipótot, mikor megigérte, hogy nem segíti a spanyolokat ; a rajnai papi fejedelmek, Bajorország, Hessen és Lüneburg pedig aug. 14-én egyenesen szerződtek Francia- és Svédországgal a westfáleni békében Franciaországnak biztosított területek védelmére. A huszonötéves háborúnak a *bidassoai* (vagy pireneusi) *béke* 1659 nov. 7-én vetett véget. Ennek értelmében a két állam közt a Pireneus-hegylánc lett a határ ; Spanyolország visszanyerte Katalóniát, a lotharingeni herceg pedig a maga fejedelemségének nagyobb részét. Franciaország megkapta Roussillon grófságot, Artois nagy részét, Flandria legjobb kikötőit s most már a spanyolok is elismerték Elszászban. Franciaország felbontotta Portugáliával kötött szövetségét s Condét visszafogadta szolgálatába. A béke nagyobb biztosítása végett IV. Fülöp spanyol király leányát, *Mária Teréziát* XIV. Lajossal jegyezték el. A menyasszony ugyan lemondott a spanyol trónra való jogáról, de lemondása jogosságában maga a spanyol államtanács is kétkedett. A westfáleni és a bidassoai békét mindenki úgy fogta fel, hogy bennük a Habsburgok a Bourbonoknak engedték át Nyugat-Európa fölött másfélszázadon át gyakorolt hegemóniájukat.

Midőn Mazarini 1661 március 9-én elhunyt, XIV. Lajos tizennyolc esztendeje volt már király, de még nem uralkodott ; most egy huszonhárom éves ifjú tüzével kapott a hatalom után. »Kitől kérjük a parancsokat ?« kérdezték tőle. »Tőlem !« S mindenható államminisztert nem tűrt többé maga mellett. Az ifjú, akit olyan könnyelműnek ismertek, naponkint nyolc órát töltött íróasztala mellett s megkövetelte, hogy szakminiszterei semmit se intézzenek el az ő tudta nélkül. A középponti kormány (centralizáció) a rómaiak és bizánciak korától fogva sohasem volt ilyen tökéletes. Lajos az Isten földi helytartójának, sőt földi istennek hitte magát s úgy vélte, szabadon rendelkezhetik alattvalóinak életével, vagyonával. Az újkornak idáig is voltak nagy önkényes uralkodói ; pl. XI. Lajos francia, Ferdinánd és Izabella spanyol, VIII. Henrik angol királyok, V. Károly és II. Ferdinánd németrómai császárok. Ezek is mondták, hogy Isten kegyelméből uralkodnak, de akárhányszor meg kellett hajolniok a nemesek akarata előtt. Az *önkényes uralmat* először XIV. Lajos valósította meg olyan mértékben, amilyenre

Macchiavelli sem mert gondolni, sőt a francia irodalom sem gondolt. Retz bíbornok, a frondőr, Fénelon érsek, a regényíró s Montesquieu (már a XVIII. század elején) a törvények korlátai közt mozgó szabadelvű monarchiát magasztalták. XIV. Lajos uralma alatt azonban természetesebbnek látszott, hogy Bossuet püspök a korlátlan hatalmat, ha nem is magát a zsarnokságot, még a Szentírás erősségeivel is védelmezze ; maga a király pedig fiához írt intelmeiben azt vallotta, hogyha a fejedelem aláveti magát az Istennek, csak példát ad vele a népnek, hogyan rendelje alá magát a fejedelemnek.

A királyi méltóságra minden elődjénél büszkébb volt s elhatározta, hogy annak fényét megőrzi : nemcsak a köztársaság felé hajló hugenották, hanem a maguk hatalmát visszakívánó kiskirályok, a hűbéres urak ellen is. Királyi hatalmát titokzatosnak, sőt isteninek, de mindenesetre olyannak akarta feltüntetni, hogy a nép csak bizonyos szent borzalommal tekintsen fel reá. Azonban szerette volna, hogy a nép atyjának nevezzék ; ezt a címet többre becsülte annál, hogy atyja lehessen gyermekeinek, akik a természet ajándékai. Azt vallotta, hogy teljesen csak az a fejedelem lehet elégedett, akit alattvalói szeretnek. Tudta, hogy a szegények és gazdagok közt való különbséget nem szüntetheti meg ; de rajta volt, hogy koldus ne legyen az országában s becsületes munkával mindenki megkereshesse kenyerét. Munkáról — szerinte — magának az államnak kellett gondoskodnia s inség idején annak kellett enyhítenie a köznyomorúságon. Nagyon vallásos volt, de mégis korlátolta az egyházi ünnepek számát, hogy a vagyonosak ne károsodjanak, a szegények pedig kereshessenek s egy nap alatt meg ne egyék, igyák többnapi keserves munkájuk díját. A kormánynak különben kötelességévé tette, hogy minden rend becsületes keresetét előmozdítsa és pártolja.

Az egykorú európai irodalom részint kedvezett, részint ellene mondott XIV. Lajos atyáskodó, de önkényes uralmának. Az alkotmányos Angliában *Hobbes* bűnnek mondta a forradalmat, dicsőítette az önkényes uralmat és az államfő akaratát az állam akaratának tekintette. Ilyesmit oly merészen Macchiavelli óta senki sem hirdetett. Valóban, máskép hangzott *Milton* tanítása, aki az angol forradalom izgalmai közt fejtegette, hogy korlátlan hatalma csak a népnek van, mely tehát bűnös fejedelmét ki is végezheti. Mert hiszen zsarnok az, aki, bár törvényes úton jutott a koronához, nem tiszteli sem a törvényt, sem a közjót, hanem csak önmaga és saját haszna kedvéért uralkodik. Akik a zsarnokkal szemben igazságot szolgáltatnak, csakis a köztársaságot (Commonwealth) védelmezik. *Locke* viszont az 1688. évi forradalom védelmében fejtette ki a demokrácia, a szabadelvűség és az alkotmányos királyság elméletét. Egyúttal ő tette kapóssá a *deizmust* vagy szabadgondolkodást (freethinking), mely elismerte ugyan Istent, de támadta a kereszténységet annak minden felekezetével együtt, tehát a kereszténységre alapított államot és társadalmat is ostromolta. Hollandiában, mely nyilt háborúban élt XIV. Lajossal, *Spinoza* a szabadságot tartotta az állam céljának s védelmezte a gondolat és lelkiismeret szabadságát. Az egyenlőségen, népképviseleten, vagyonközösségen alapuló korlátolt monarchiát mondta a legjobb kormányformának. Igy Hollandiában és Angliában máris a *demokrácia* volt az államtudósok eszményképe. Németországban *Pufendorf* (1660) szintén szabadelvű reformokat ajánlott, *Leibniz* azonban nem szerette a demokráciát. Nálunk

Zrinyi a felvilágosult, de korlátolt monarchiáért rajongott, midőn Mátyás királyban kereste eszményképét. Európa fejedelmei azonban hamar választottak az elméletek közül. 1661-től 1789-ig Franciaországot utánozták s mohó vággyal követték vagy majmolták abszolutizmusát.

89. ábra. XIV. Lajos (1643—1715).

A nemes urak, kik a Fronde idejében épen azért küzdtek, hogy kiskirályok maradjanak, a Fronde leveretése után a király szabadosai lettek. Folyonosan a király előszobáiban ácsorogtak, a királytól vártak minden kegyet, kitüntetést, méltóságot ; de a királynak csak arra voltak jók, hogy roppant költekezéseikkel udvara ünnepségeinek, carrouseleinek stb. fényét emeljék. A férfiak is suhogó

selyem- és bársonyruhákban jártak ; fejük alig látszott ki az ezreket érő brüsszeli csipkékből ; vállaikról kackiás selyemszalagok röpködtek minden mozdulatuk után s öltözeteiknél a nők toalettjei sem lehettek színesebbek. Boldog volt, aki a gyertyát vihette, ha a király aludni ment s a másik, aki ráadhatta a hálóinget. Mindez és minden a legszigorúbban előírt szertartások szerint történt. A legfeszesebb ember, a legjobb hazafi is elveszthette a király kegyét, ha nem tudott szabályosan bókolni, hajlongani. Komoly államférfiaknak, miniszteréknek fáklyástáncot kellett járniok a király előtt, vagy egyéb léhaságokat elkövetniök, »car tel est son plaisir«, — »mert *neki* úgy tetszett«.

A törvényhozás ama bizonyos ostorsuhintás óta az országgyűlésből a szalonokba szorult ; midőn a férfiak a maguk helyén törvényeket nem hozhattak, a nők új szokásokat teremtettek, amiket ellenmondást nem tűrő illemszabályokba foglaltak. S kitűnt, hogy nem az eseményekben, hanem az intézményekben rejlik a történelem lényege. XIV. Lajos legfényesebb hadjáratai is csak a múltak emlékei immár, míg az új francia illendőség (etiquette), mely a spanyolnak másfélszázados uralmára következett, lassankint egész Európát meghódította s még napjainkban is igézete alatt tartja. Menüett-lépésekben, kimérten, feszesen, méltóságosan és mégis bájosan indult s a kánkán bakugrásaival érkezett hozzánk. Az erkölcsök szigorúságát könnyelműség, a vallásosságot szenteskedés, a lovagiasságot udvarlás váltotta fel. Még a külföldi udvarokban is franciául csevegtek, hogy finom, művelt embereknek látszassanak s utánozták a francia király udvarának határtalan fényűzését. Abból, hogy a hajdani oligarchák a verseny kedvéért egész vagyonukat elverték, a királynak az a haszna lett, hogy a feudális urak felkelésétől, egy újabb Frondetól többé sohasem félhetett. A büszke főurak ivadékai annál alázatosabban keresték kegyeit, mennél inkább elszegényedtek. A papokat is a király nevezte ki, javaikat ő osztogatta; szellemes, eszes, de kissé felületes abbék magas polcra emelkedhettek, ha megnyerték valamely kedvesének pártfogását. A jansenisták korában bizonyára más papok kellettek volna, s voltak is ilyenek a kolostorok vasrácsai mögött, vagy a csöndes falusi plébániákon ; de az abbék az égi javak helyett inkább földieket akartak, amint hogy másfélszázad mulva, mikor az állam az egyházi javakat lefoglalta, jóformán ki is vesztek a társadalomból. Lajos nagyon vallásosnak látszott, de igazán nem tisztelte sem a maga, sem a más hitét. Önkényes uralomra tört, tehát mindenben korlátozásra törekedett, pedig többször emlegette a lelkiismeret szabadságát. *VII. Sándor* és *XI. Ince* pápáktól is olyan engedelmességet követelt, mintha francia püspökök volnának. Mikor XI. Ince megtiltotta, hogy a római francia követ még közönséges bűnösöknek is menedéket adjon, a király Avignont elfoglalta tőle, nunciusát becsukatta s 1681-ben elrendelte, hogy francia papok világi ügyekben a pápának ne engedelmeskedjenek. Ettől fogva magát tekintette a nemzeti egyház fejének, de csak azért, hogy, mint az angol VIII. Henrik, ezzel is növelje zsarnoki hatalmát. Ez annál fontosabb, mert a francia egyház épen akkor reformokra törekedett. A domonkosok gyűlöletesekké tették a jezsuitákat, akiket kapzsiknak, haszonlesőknek, az erkölcsök megrontóinak hirdettek, könyveik olvasásától pedig mindenkit óvtak. A jezsuitákat támadta a hollandi *Jansen* püspöknek Szent Ágostonról 1640-ben írt híres könyve is, melynek

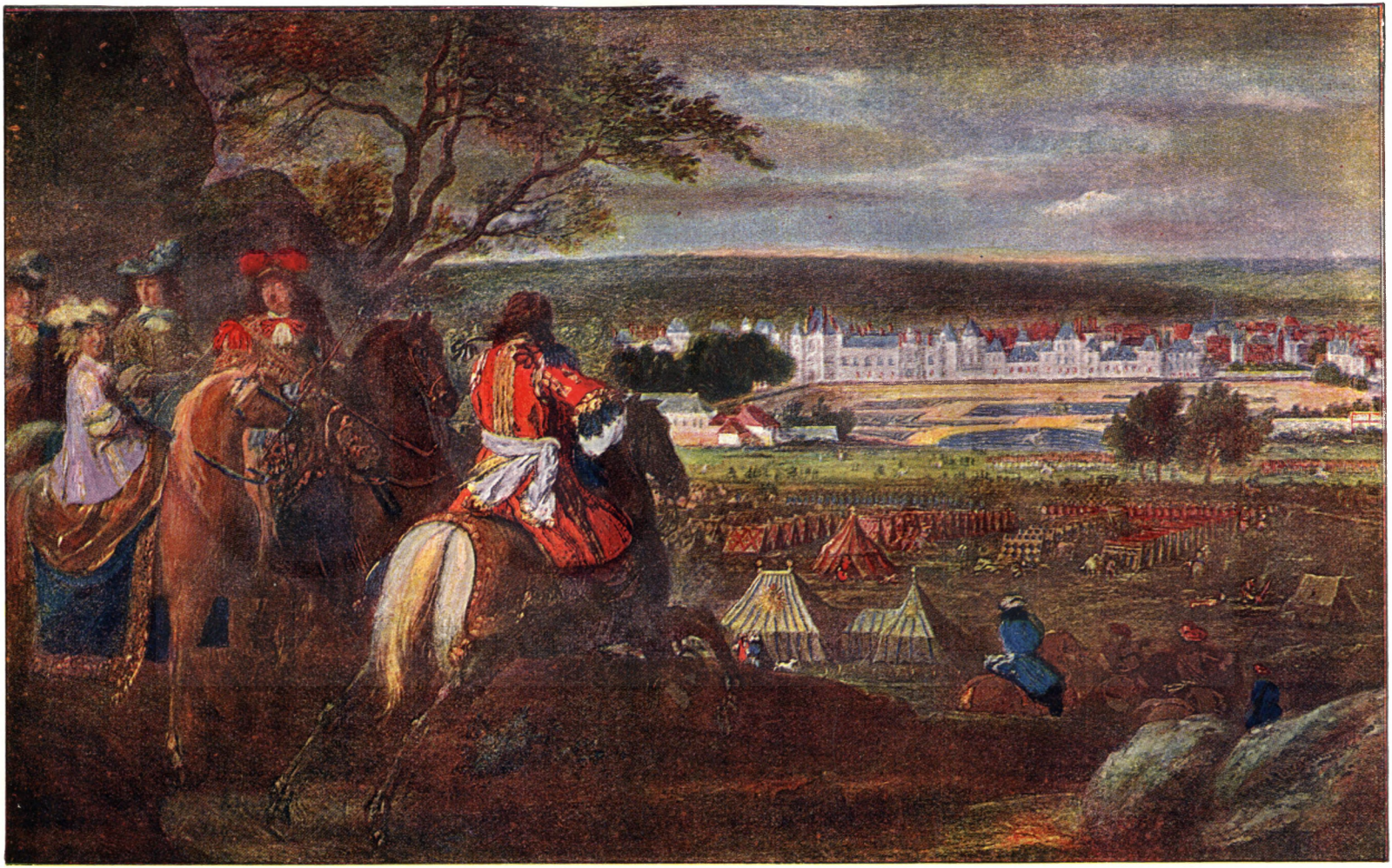
öt tételét, a párisi egyetem sürgetésére *X. Ince* pápa már 1653-ban kárhoztatta, de az ellene intézett támadásokat sem helyeselte. A jansenizmus, mint a kálvinizmus, a katolikus hitet és erkölcsöket a szentatyák tanításából kiindulva akarta megújítani, amellett azonban tisztelte a történelmi alapon fejlődött papságot és a szertartásokat ; különbözött tehát a protestantizmustól, melyet az ördög művének tartott. Lajos a jansenistákat mint összeesküvőket üldözte, de sohasem törhette meg ; még élete alkonyán sem, mikor kihirdette a pápa bulláját, mely (1713) a bibliának jansenista szellemű magyarázatai közül 101-et eretneknek nyilvánított. Még ridegebben bánt el a *hugenottákkal.* 1681 óta dragonyosokat szállásolt be hozzájuk és a nantesi ediktumot 1685 október 18-án megszüntetvén, dragonyosokkal hajtotta őket katolikus templomokba ; istentiszteleteiket betiltotta, templomaik egy részét leromboltatta stb. 200.000 hugenotta Hollandiába, Svájcba, Brandenburgba stb. vándorolt ki s így Franciaország, a türelmetlenség következtében majdnem annyi derék munkást vesztett el, mint száz esztendővel azelőtt Spanyolország a moriszkók kiüzetése miatt. De a zsarnokság mind a két helyen közel állott céljához, mert mind kevesebben voltak, kik más hitet mertek volna követni, mint a király. Fölösleges lett volna szabad egyházat emlegetni és keresni a szabad államban, midőn mind a kettő ugyanazon zsarnokság alatt nyögött s midőn többé nem az államnak, hanem a királynak javáról, érdekéről, becsületéről beszéltek. *Bossuet* püspök, ki a korlátlan hatalmat megkülönböztette az önkényestől, vallásos áhitattal szentnek nevezte a királyt, aki »maga az állam«, Isten nagyságának földi mása ; *Saint-Simon* szerint pedig a kereszténységben istenítették.

Lajos valóban közel állt hozzá, hogy Augustus módjára istenítsék. Magát Napkirálynak ábrázoltatta s a nap szekerén Phaëtonnál ügyesebben hajtott végig az égbolton, melyen maga alatt látta a többi királyt. Templomai azok a fényes paloták voltak, melyeket Páris környékén az ezeregyéj kalifáival vetekedve építtetett. Tiberiust Capri, XIV. Lajost *Versailles* palotáiban lehet legjobban megérteni. *Voltaire* méltán nevezte Versaillest a pénz örvényének, mert mesébe illő költségeket nyelt el ; csak a park, utak, vízvezetékek rendezése körül 36.000 ember és 6000 ló dolgozott egyszerre. *Le Vau,* majd *Mansart* és *de Cotte* négy évtizeden át (1669—1710) tömérdek iparossal és művésszel dolgozott, míg elkészítette a csodás fényű palotát, melynek homlokzata is több fél kilométernél (580 m). 1682 május 6-ikától 1789 október 6-ikáig Versailles volt a királyok és kormányaik székhelye és gyakran Nyugat-Európa sorsának középpontja. Időközben egymásután épültek fel *Trianon* márvány- és porcellánkastélyai, a *marly*-i mulatópalota, körülötte1 2 pavillonnal. A király örült, hogy ezek Versailleshez képest csekélységbe, mai érték szerint félmilliárd koronánál csak valamivel többe kerültek. Ez a három palota s a régiek közül még *Fontainebleau* maga Franciaország volt az ő szemében. Párist a Louvre-ral, a Tuileriákkal s a Palais-Royallal sohasem szerette, mert az a Fronde városa ; hogyan ismerte volna a vidéket, mikor Párist sem akarta ismerni ? Nemzetével legfeljebb csak a táborban találkozott ; vagy a munkásoknak abban a hadseregében, mely palotáihoz hordta a téglát, követ. Költséges építkezéseit utánozták a külföldi udvarok és a francia urak, akiket egy-egy ilyen építkezés néha tönkretett ;

sőt két század mulva is halálba kergetett egy bajor királyt. Igaz, hogy XIV. Lajos idejében az építők, festők, képfaragók olyan jól érezték magukat, mintha Augustus és Mecaenas korában éltek volna. Az írók is megkapták jutalmukat (nemcsak otthon, de a külföldön is), ha versben, prózában dicsőítették XIV. Lajost. Valami hatvan idegent arra kért, engedjék meg, hogy jótevőjük legyen, ha már királyuk nem lehet ; s »megengedték«, akár gyönyörűen kivarrott, akár egyszerű bőrzacskókban kapták aranyaikat, amiket azonban oly tudósok, mint Du Cange és Mabillon visszautasítottak. Hazája legnevezetesebb íróira különben összevéve sem költött annyit, mint arra a mellényére, amelyre 800.000 frank ára gombot varratott fel.

Tudományban, irodalomban, szépművészetekben is észre lehetett venni a Lajosok államának gyámkodását. »Mit ér az a sok olvasás?« — kérdezte XIV. Lajos *Vivonne* hercegtől. »Felség, — felelt a herceg — az olvasás épen olyan jólesik az elmének, mint a fogoly a gyomornak.« Attól a királytól, ki versfaragó és nagy könyvgyüjtő létére ilyet kérdezett, nem lehetett meglepő, ha az irodalom és tudomány pártolását egyszerűen az írók és a tudósok megkenésében látta s még ezeknek is adósa maradt. Századát bizonyára a nagy íróknak egész sorozata tette ragyogóbbá ; de az ő kora mégsem az irodalom, hanem a katonai szellem kora. A francia szellemnek *Corneille* Cidje már XIII. Lajos korában utat tört a színpadon. Cidjét 1684-ig még 32 színdarabja követte (közte egy Attiláról is). A franciák akkor már sokkal lelkesebben tapsoltak *Racine*-nak, kit jobbára görög és római tárgyaival (Andromaque, Phèdre stb.) legnagyobb tragikus költőjüknek tartottak. Corneille és Racine fölségesnek, *Molière* rendkívül kedvesnek és finomnak bizonyította a francia nyelvet halhatatlan vígjátékaiban (A fösvény, Tartuffe, Dandin György stb.), melyek amazoknál már közelebb álltak a nemzeti szellemhez, mert koruk félszegségeit ostorozták és cáfolták. Nyelvünkre valamennyi darabja le van fordítva s most is gyakran adják. Magyarban is ösmerjük *La Fontaine* mesćit, amelyeknek már finoman elburkolt politikai és társadalmi vonatkozásai vannak. Még nagyobb ezeknek a száma *Boileau* szatiráiban és tanító költeményeiben, *Bossuet* egyházi szónoklataiban és *Fénelon* politikai regényében, a Télémaqueban, mely egyenesen az önkényes uralom ellen fordul. *Saint-Simon* herceg, kora Sallustiusa megdöbbentő képet festett a francia udvar romlottságáról s Nádasdy Ferenc »Elmélkedéseiben« (1667) egyenesen tirannusnak, feslett életünek, istentelennek mondja XIV. Lajost. Az a versaillesi ünnepség, amelyen kedvesének, Montespan asszonynak tiszteletére Molière Dandinját előadatta, 117.000 livresbe került ; pedig a királynak nem volt kedves embere Molière, ki minden ferdeséget kigúnyolt és nevetségessé tette azt az álszenteskedést, melyet a világ legerkölcstelenebb udvara tanusított.

XIV. Lajosnak sok kedvese volt, pedig önmagán kívül senkit sem szeretett igazán. Tizenhat-tizenhét éves korában Mazarini unokahugaiba (előbb Mancini Olympiába, utóbb Mancini Máriába) volt szerelmes ; de a nagy bíbornok Mária Terézia spanyol infánsnőt vétette el vele, mert »egy királynak nem a szívére, hanem az eszére kell hallgatnia«. Azonban az uralkodónak is voltak uralkodói : 1662—74 közt a bájos Louise de la Vallière, 1667—80 közt »a hasonlíthatatlan, csodás« Mme de Montespan (Scarron költő özvegye), s 1669—1715 közt (a király

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

A FONTAINEBLEAUI KASTÉLY XIV. LAJOS KORÁBAN.

(Van der Meulen 1669. évi festménye a versaillesi palotában.)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

haláláig) a kellemes, okos Mme de Maintenon. A madame egyidőben negyedmagával osztozott a király szerelmében, s mint, Mária Terézia halála (1683) után, a király titkos felesége is, új meg új szépségeket vezetett vénségében is csapodár ura karjai közé. A királynak Vallièretől 4, Montespantól 7 és (amit talán szintén érdemes megemlíteni) saját feleségétől 6 gyermeke született. Amazokat is törvényeseknek ismerte el, sőt Maine hercegnek s Toulouse grófnak a trónra is utat nyitott, de egyiket sem szerette.

A dauphin vagy Monseigneur, apja előtt, ötvenéves korában (1711 április 14.) mint nagy gyermek halt meg, akinek egy-egy kis kocsizáson kívül alig volt egyéb öröme az életben. A királyi család szolgálatára különben körülbelül 5000 hivatalnok és inas állott; Mária Terézia udvartartása egymaga 572 személyből állott. De a bizantinizmus egyetlen inashaddá alázta le egész udvarát, mely nemcsak neki, hanem maîtresseinek is hódolt. Perikles módjára óvakodott attól, hogy enni, inni lássák; csak az lehetett közbámulat tárgya, testőrök fedezete alatt, egy csomó léhűtő miként viszi föl ételeit s miként kell ahhoz kilenc ember, hogy a király egyetlenegy pohár vizet megihassék. Még a legbizalmasabb ebéden sem volt szabad beszélgetni. De a király meg is fizette a hallgatást; főudvarnagya évenkint 58.000, főkamarása 23.600, főruhatárosmestere 40.000, főlovászmestere 30.000 livret kapott. Egy ember több hivatalt is elláthatott; például *Beauvillier* herceg, aki »remetemódra« élt, 48.000 livret kapott mint a pénzügyi tanács elnöke, 20.000-et mint miniszter, 48.000-et mint burgundi herceg, 14.000-et mint a kamara első nemese, 36.000-et mint Havre kormányzója stb. Annál beszédesebb számok, mert az állam 85.780 hivatalnoka (1664-ben) mindössze 8½ milliót kapott, amibe különben nincs beleszámítva az adózók külön illetéke.

90. ábra. Fénelon érsek (1651—1715).

Az önkényes uralom bölcseségének kezdete ily körülmények közt *a rendezett pénzügy*. XIV. Lajos uralkodásának valóban egyik legelső tette, hogy 1661 szeptember 15-én megalakította a pénzügyi tanácsot, mai értelemben a pénzügyi minisztériumot, melyben hetenkint kétszer ő maga elnökölt. *Colbert*, egy rheimsi posztókereskedő fia, 1669 óta a pénzügyek főellenőre (minisztere), Franciaország újjáalakításának munkáját azon a tételen kezdte, hogy az idő pénz. Ő maga 15 órát dolgozott naponkint s másokkal sem napok, hanem percek

szerint számíttatta az időt. Talán ez okozta, hogy a vir marmoreus, a »kőszivű ember« sohasem szakadt el a polgári elemtől, melyből származott s melyre az önkényes királyság oly szivesen támaszkodott. Miniszterségének kezdetén az államnak csak 84 milliója volt 239 millió évi kiadás fedezésére s a kiadásokból száz millió ment az udvarra, nyug- és kegydíjakra, 27 az államadósságok kamataira. Az ország 155 millió évi hiánnyal küzködött ugyanakkor, amikor Mazarini 236 milliónyi vagyont hagyott örököseire, Fouquet pénzügyminiszter pedig a hires vauxi ünnepre 9 milliót költött a magáéból, hogy királyát 6000 más meghivottal együtt saját uradalmában vendégelhesse meg. Ennek a gazdálkodásnak, a romlottságnak és a sok mindenféle sikkasztásnak Colbert vetett véget. Neki »egy 3000 livrebe kerülő ebéd hihetetlen kínokat okozott ; de ha Franciaország dicsőségére milliók kellettek, eladná minden vagyonát, vagy egész életében gyalogolna, hogy összeszerezze«. Ez a fagyos ember, akit Mme de Sévigné, a szellemes levelek írója, »Észak«-nak nevezett, Fouquet-t számüzette, egy csomó bűntársát lefejeztette vagy börtönbe vettette, az adóbérlőket 135 milliónyi birsággal sujtotta, a kincstártól igazságtalanul elidegenített uradalmakat visszaszerezte. Épen kormányának elején történt (1662), hogy a Boulonnais köznépe az adóbehajtók ellen föllázadt. A katonák a 6000 fölkelőből 594-et megöltek, 3000-et elfogtak, 400-at örökös gályarabságra ítéltek, vezéreiket kerékbe törték vagy felakasztották. Az eszközökben nem válogatós udvar mindenesetre örvendezett, midőn Colbert már ebben az (1662) évben némi többletet mutatott fel, t. i. 75½ millió bevétellel szemben csak 74·8 millió kiadása volt. S ez nem pillanatnyi siker. Colbert pénzügyminiszterségének számokban az az eredménye, hogy 18 év alatt az 1.680,595.239 livre bevétel mellett a 18 év összes hiánya csak 4 millió volt. Nem hiába tartotta a pénzügyeket az államélet legfontosabb és leglényegesebb részének ; de nem volt egyoldalú államférfiú, ki csak pénzügyi politikával törődött volna. Magyar életírója, Ballagi Aladár, szerint politikájának az a végső célja, hogy minden hasznos emberi tevékenység mozgásbahozatalával s klasszikus tökéletességre való fejlesztésével Franciaországot s vele a királyt örökkévaló vezérhatalommá és mintaállammá tegye a Föld kerekségén, szárazon és vizen egyaránt.

Solon óta Colbertig bizonyára kevés más államférfiú gondolt arra, hogy a *polgári munkában* keresse az állam nagyságát és hatalmát. Hazáját minden más országnál vagyonosabbá, egyúttal azonban gazdaságilag függetlenné akarta tenni. Külföldről hozatott vagy szöktetett be mestereket, hogy meghonosítsa a hazájában nem művelt iparágakat és mesterségeket. Remélte, hogy a második, harmadik francia nemzedék viszont más nemzetek tanítója lesz. Tanult az egész világtól az egész világ számára. Hazaárulóknak tartotta azokat a francia mestereket, kik idegen állam szolgálatába álltak, mire azonban hugenotta alattvalóit maga a király kényszerítette. *Iparpolitikai reformjait* a gyárosok, iparosok, céhek meghallgatásával indította meg. Mivel a népet, szerinte, a keresetmód különfélesége gyarapítja leginkább, szakított Sullynek egyedül a *földmivelést* dédelgető rendszerével ; azt gazdasági politikájának legalsó fokán hagyta ; föléje helyezte a durvább *ipart* s legmagasabb fokra a *művészi ipart* és magát a *művészetet*. »Rendkívül szabaddá akarta tenni a kereskedelmet, mert

a szabadságot tekintette a kereskedelem lelkének.« A pénz kivitelét azért tiltotta el, mert a nemzetközi kereskedelemben a kölcsönös árúforgalmat, mondhatni a cserekereskedést, tartotta a leghasznosabbnak. A merkantilizmust, melyen a pénzgazdaságot értik, sokan colbertizmusnak nevezik, holott, különösen Velence és Firenze államéletében, már készen találta s ő azt, Ballagi szerint, csak az államszervezés és a művelődési politika egyik eszköze gyanánt használta. A hadi és kereskedelmi tengerészet, valamint a gyarmatügy fejlesztését legfőbb gondjai közé számította, mert a kereskedelem nagyságát a gyarmatokban és (Du Quesneben kitünő munkatársra akadva) a tengerészetben kereste. Nagy társaságokat azért alkotott, hogy a külső kereskedelmet megalapítsa s a versenyt Angliával és Hollandiával ezen a téren is fölvehesse. Canada, Louisiana, Dominique, Trinité, San Domingo, Séchelles stb. gyarmatok francia jellegét ő adta meg ; de bennök ő sem annyira földmíveseknek és iparosoknak, mint kalandoroknak teremtett hazát. A *köznéppel* (egyik intendánsa szerint »a százfejű barommal«) otthon sem törődött sokat ; de a gabonatermő országban mégis elejét vette az annyiszor ismétlődő éhségnek, amennyiben országszerte *magtárakat* állított fel s javította az *élelmezés viszonyait*. A kincstári erdőket a pusztítások ellen védelmezte s jövedelmüket megötszörözte. Franciaországot a Föld legkitünőbb ló- és juhtenyésztő államává akarta tenni.

91. ábra. Louvois marquis (1639—1691).

De *akadémiák, írók, tudósok, művészek, iskolák* segítésére is mindenkor bőven volt pénze. Festők, szobrászok, építészek számára Rómában francia akadémiát alapított s az új párisi építészeti akadémiában azonnal pályadíjat tűzött ki egy francia építőrendszer föltalálására. Az utakat, gátakat, csatornákat (pl. a két tengert összekötő languedoci csatornát) már hazai erőkkel építtette. Királyi *bútorgyárat* rendezett be (1662) a művészeti ipar emelésére s 1673-ban ő nyitotta meg az első *műkiállítást*. A hiányokat és szükségleteket minden téren *statisztikai adatok* alapján akarta megismerni. Kormányzatának egész ideje alatt gyüjtette és számontartotta az adatokat, amiknek tanulságaira, az udvar és a katonaság roppant követeléseivel szemben s a beruházások, alkotások tekintetében oly nagy szüksége volt. Az általános katonakötelezettségnél előbbrevalónak tartotta az *általános munkakötelezettséget*. Gyarmatokba, dolgozóházakba küldte a csavargókat, koldusokat, szegényeket. Franciaországot a kereskedők, katonák és parasztok, egyúttal azonban a *munka, rend* és *jólét* államává akarta tenni.

Ballagi szerint »politikája merőben művelődési s elérte vele a legnagyobbat : hazáját a civilizáció élére helyezte«.

Az akkori Európát azonban Colbert művénél jobban érdekelte *Le Tellier* s fia *Louvois* korszakos alkotása : az *állandó hadsereg*. Odáig minden tiszt nemes volt ; az ezredes 15—20.000 livret adott ezredéért, a kapitány 8—12.000-et századáért s a többi tiszt is megfizette a maga rangját. Tizesztendős ezredes, tizenötesztendős tábornok nem tartozott a ritkaságok közé. Louvois azonban nem akart szakálltalan tábornokokat és olyan tiszteket, akik mellé dajka kellene. A tisztségeket részben ezentúl is pénzért, de csak érdemeseknek osztogatta, amiben már volt valami demokratikus vonás. 1682-ben Metzben és Tournayban fölállította a hadapródok századait. Az első *tisztképző tanfolyamra* máris 4000 nemes és nem-nemes fiú jelentkezett, úgy hogy hét más században kellett őket szétosztani. Több századból alkotott egy zászlóaljat (bataillon) vagy svadronyt, két ezredből egy dandárt (brigádot), négyből egy diviziót ; ennek parancsnoka, a maréchal de camp, inkább méltóság volt, mint tisztség. A hadsereg ellátásáról a hadbiztosok gondoskodtak ; a hadgyakorlatokat és a kiképzést a felügyelők (inspecteurs) vezették. A gyalogság főfelügyelője, *Martinet,* »a király ezredét« egyúttal valóságos mintaezreddé tette. A lovasságot *De Fourilles* lovag, a tüzérséget *Dumetz,* a műszaki kart *Vauban* teremtette újjá. A király, mostantól fogva a hadsereg legfőbb ura, 1678-ban rendelte el az egyenruha használatát és menetközben a lépés-tartást. A gyalogosok egyrésze muskatéros (mousquetaires), a másik dsidás (piquiers) volt. Századonkint eleinte csak négy embert láttak el gránáttal (grenade) és kovás puskával, mely a kanócos puskát (muskatélyt) csak 1703-ban szorította ki. Louvois *nemzeti* színezetet adott a hadseregnek ; 1674 óta ugyanis a nemesektől megkívánta, hogy hadkötelezettségüknek személyesen tegyenek eleget, vagyis visszatért a népfölkelés középkori szokására, VII. Károly bűvös vadászainak (francs-archers) eszméjére.

A *népies hadsereg* az ekként 30 ezredbe sorozott 25.000 emberrel kezdődött. A lovasság 90 ezredből állott 47.000 lóval. Louvois szervezte a huszárokat, vagyis könnyű lovasokat, a lóháton és gyalog egyaránt használható dragonyosokat és a karabélyosokat. 1678-ban a helyőrségekben 100.000 s a táborban 122.000 embere volt s ebből csak 30.000 külföldi. Tíz esztendő mulva még 25.000 »tudós liba«, vagyis irlandi szegődött szolgálatába. De, ha kellett, 400.000 embert küldhetett a csatamezőre, 276 hadihajót a tengerre s így egyetlen európai hatalom sem mérkőzhetett vele. 400.000-nél több katonája békében ma is csak Orosz-, Német- és Franciaországnak van ; egyébként Európa közel négy millió embert tart fegyverben, de háborúba ötször többet küldhet. Európa népei Louvois óta viselik a katonatartás roppant költségeit ; minden nemzet seregének katonai nyelve azóta hemzseg francia szavaktól, műkifejezésektől, mert a fejedelmek, mint mindenben, előbb vagy utóbb, ebben is utánozták XIV. Lajost. Követték abban is, hogy Vauban s más francia várépítők módjára határaikat az eddigieknél sokkal nagyobbszerű várakkal erősítették meg, ami szintén milliókba került. XIV. Lajos hadserege akármikor meglephette a szomszédos országokat, melyeknek csak bajosan összegyüjthető zsoldos vagy fölkelőhadaik voltak ; a külföldről jövő támadásokat pedig a várak (elsősorban Dunquerque, Lille, Metz, Strassburg, Besançon) fogták fel. Negyven esztendei

kitartó munkásság után Vauban, az erődítések főigazgatója, mint a Strassburg megerősítésére vert érem mondja, Galliát elzárta Germaniától (Clausa Germanis Gallia). Előre bevettnek mondták azt a várat, amelyet ostromolt ; s bevehetetlennek, amit ő védett. Vaubannak és Louvoisnak a nyomorék katonákra is volt gondja ; Bruant és Mansart tervei szerint a *rokkantak* fényes palotáját (Hôtel des Invalides) építették számukra.

Maga a király nem volt hadvezér. Újmódi hintón indult egy-egy háborúba, fényes udvari bútorokat cipeltek utána, útközben gazdag ebédeket, álarcosbálokat rendeztek tiszteletére. Eleinte mégis győzött, mert olyan hadvezérei voltak, mint *Condé,* aki a spanyolok cimborájából vedlett át a királyság »nagy«,

92. ábra. XIV. Lajos muskatéros katonái.

talán legnagyobb vezérévé ; *Turenne,* több hadjárat dicsőséges intézője, a nagy protestánsból lett nagy katholikus, akit XIV. Lajos a királyok sírboltjába temettetett ; *Luxembourg,* Turenne halála (1675.) óta Franciaország maréchalja, akit hálás királya egyidőre a Bastilleba csukatott ; *Vendôme,* az olasz- és spanyolországi győző, akinek nevét Páris egyik legszebb tere, a köztársaság idejében is, viseli ; *Catinat,* aki a hugenották üldözésében rajta esett foltot a spanyol- és olaszországi győzelmekkel mosta le ; *Villars,* aki már megmutatta a Bécsnek vezető utat, melyet azonban csak száz esztendő mulva követhetett minden idők legnagyobb francia katonája, Napoléon. Európa legvéresebb eseményei, több mint félszázadon át, e hadvezérek neveihez fűződnek.

III. A nyugati kérdés.

»Ok nélkül ne húzz ki, becsület nélkül ne dugj vissza.« (Ne me tire pas sans raison, ne me remets point sans honneur.) Ezt a tanácsot adta XIV. Lajos a II. Rákóczi Ferencnek ajándékozott kard feliratán ; de őmaga nem

igen követte. Nem nagyon válogatott az eszközökben, amikor elhatározta, hogy a *Rajnát* teszi birodalma határává. Elsass az övé volt már, de teljesen még nem olvaszthatta be; Lotharingiát csak katonailag szállta meg. Mindaddig egyiket sem biztosíthatta, míg nem az övé a Rajna torkolata, melyhez az út Belgiumon át vezetett. Belgiumot felesége, a spanyol királyleány hozománya gyanánt követelte. Mária Terézia ugyan 500.000 arany hozomány fejében lemondott az atyja, IV. Fülöp után őt megillető minden örökségről; de XIV. Lajos a kikötött összeget a határidőre nem kapta meg s így a föltételesen tett lemondást nem ismerhette el jogosnak. A kasztiliai alkotmány értelmében sem volt az, mert nem terjesztették a spanyol nagy tanács jóváhagyása elé. A vagyonátszállításról (devolutióról) szóló belga törvényt pedig Lajos úgy magyarázta, hogy Belgium IV. Fülöp első házasságából való leányt (az ő feleségét) s nem a második házasságból született fiút (II. Károly spanyol királyt) illeti. Azzal nem törődött, hogy a devolutio-törvényt Belgiumban nem fejedelmek számára hozták. Nem tetszett Lajosnak *De Witt* János, hollandi nagypensionarius terve sem, hogy Belgiumot három részre szakítsák: nyugati részeit Franciaország kapja, a keletit Hollandia, közepe pedig független köztársaság legyen. Ez a visszautasítás könnyen háborúra vezethetett Hollandiával, melynek háromannyi (15.000) hajója volt, mint Európa többi államának. De Lajos is megmutatta erejét a Földközi tengeren, amelyet két év alatt megtisztított a berber kalózoktól, Algeriában Gigerit (Dsidsellit) elfoglalta, Algert és Tunist bombáztatta. Már kereszteshad élén akarta megszabadítani a töröktől Görögországot, a Szentföldet, sőt talán »Kelet Hollandiáját« Egyiptomot is, midőn a devolutio kérdésében folytatott irodalmi vita ismét legközelebbi feladatára, a *rajnai kérdés* megoldására terelte figyelmét.

1667 május közepén *Turennet* hadüzenet nélkül küldte Belgium elfoglalására; kilenc napi ostrom után, melyet *Vauban* vezetett, Lille is hódolt. A »katonai séta« után Lajos és I. Lipót császár 1668 jan. 20-án titkon szövetkeztek a *spanyol birodalom felosztására*. II. Károly (1665—1700.) halála esetére a császáré lenne Spanyolország, Milano, Sardinia s minden spanyol gyarmat; s a francia királyé Belgium, a Franche-Comté, Navarra, Nápoly, Sicilia s a Philippi-szigetek csoportja. Erre Hollandia és Anglia Hágában 1668. április 25. szövetséget kötöttek; nyiltan Spanyol- és Franciaország kibékítésére, titokban arra, hogy Franciaországot, ha kell, fegyveresen szorítsák békére. Lajos azonban St-Germainben már előbb (ápr. 25.) megállapodott Spanyolországgal a béke föltételeiben s most, a protestáns hatalmak és a pápa közbenjárását mellőzve, Aachenben (1668. május 2.) olyképp egyezett ki vele, hogy a Franche-Comtét visszaadja neki, Lillet azonban tíz más belga várral együtt megtartja. A béke tehát már megvolt, amikor Svédország hozzájárulásával Hollandia és Anglia szövetsége *hármassá (Triple alliance)* növekedett; de a három hatalom együtt maradt, hogy Európa egyensúlyát hasonló hódító politika ne zavarhassa oly könnyen többé.

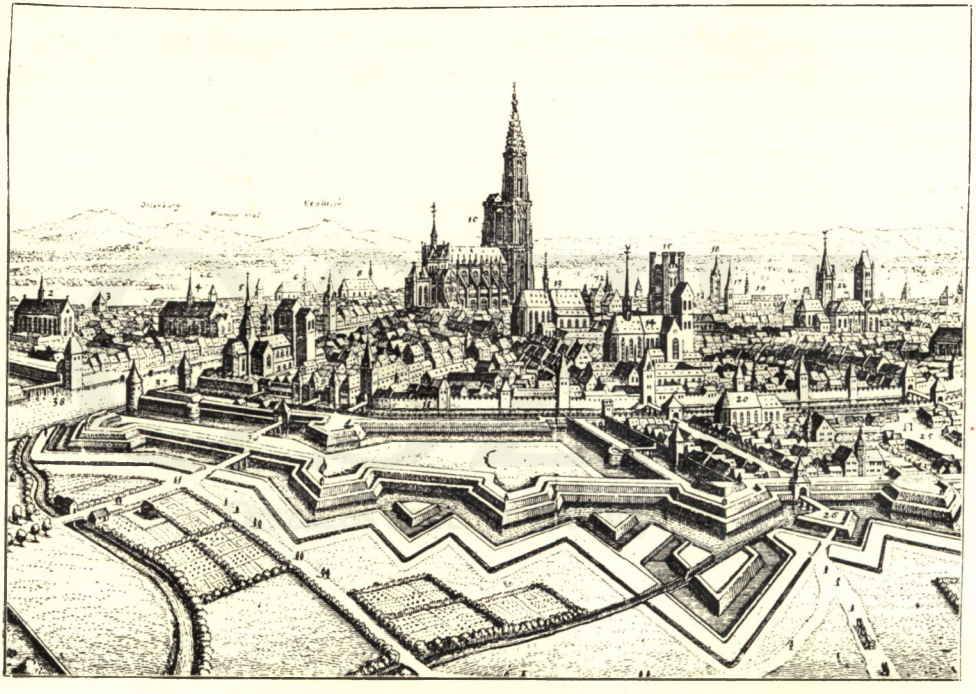
Lajos már is erre gondolt. *Hollandia* alkalmatlan szomszédság volt az önkényes uralkodóra mint köztársaság, a katholikusra mint protestáns állam, az elnyomóra mint a sajtó- és szólásszabadság klasszikus földje, az agrárizmusból

most kibontakozó országra nézve mint a világ leghatalmasabb tengerész- és kereskedő népe. Lajos, vagy inkább Lionne, a veszedelmes szomszédot teljesen elszigetelte s a hármasszövetséget nemcsak szétugrasztotta, hanem egyenesen ellene fordította. Angliát három millió livre-rel nyerte meg. Brandenburg tízezer embert igért neki Belgium ellen. Bajorország, I. Lipót halála esetére, a császárválasztásnál Lajos javára kötötte le szavazatát, ha viszont a bajor választó lesz a római király. Svédország egyszersmindenkorra 400.000 s évenkint 60.000 aranyat kapott, hogy Dániával egyetértve elzárja Hollandia elől a Balti tengert. A császár pedig szerződött Lajossal Spanyolország felosztására és csak azért is szabad kezet engedett neki Hollandiában, hogy a magyar fölkelőket hathatósan ne segítse.

Az európai egyensúly politikája tehát már az első nagy kísérletnél kudarcot vallott. 1672-ben Lajos 120.000 embert vitt Hollandia ellen ; csapatait *Condé, Turenne, Luxembourg* és *Chamilly* vezették. Spanyolországot kímélve, Belgiumot elkerülték s a nagy szárazságban könnyedén keltek át a Rajnán. A solebayi döntetlen tengeri csata után *Ruyter* is alig akadályozhatta meg az ellenség partraszállását. A városok rendre hódoltak s a gazdagabb polgárok a gyarmatokra menekültek kincseikkel. De a szegényebbek helytállottak. *Witt* János békeajánlataira Lajos rendkívül súlyos föltételek szabásával felelt ; egyebek közt azt kívánta, hogy évenkint hálálkodó követséget küldjenek hozzá, amiért meghagyja Hollandia függetlenségét. Az elkeseredett polgárok a két de *Witt*et (Jánost és Kornéliuszt), az eddigi kormányzókat, agyonverték s a köztársaságot hamarosan monarchikus szellemben alakították át. Helytartónak az ifjú *III. Orániai Vilmost* kiáltották ki, a tenger zsilipjeit megnyitották s víz alá borították országukat. Odaveszett egész esztendei munkájok ; falvaik, földjeik, barmaik elpusztultak ; de az óceán elől a gőgös király hadainak menekülniök kellett.

A szabadság országának, Hollandiának megmentésére Hágában újabb *európai szövetség* (Grande Alliance) alakult : a császár, a brandenburgi, hesseni és braunschweigi uralkodók, a dán és a spanyol királyok Hollandia mellé álltak. Anglia kibékült vele, és csak Svédország maradt XIV. Lajos mellett. A háború teljes erővel újult meg két csatatéren : Belgiumban és a Középső-Rajna vidékén. *Turenne* emitt (a Pfalzban és Elsassban) úgyszólván felülmulta önmagát. A nép irtózatosan kegyetlenkedett katonái ellen ; 60.000 német támadta az ő 35.000 franciáját, s Páris attól tartott, hogy a németek ostromolni fogják. Turenne az 1675/6-i roppant hideg télen, az ellenség elámítására, csupán csekély őrséget hagyott a Vosges szorosaiban. Egész erejével a szétszórt németekre vetette magát s néhány hét alatt Elsassból kiverte őket. Az udvar és a nép mint Lotharingia, Champagne és Elsass szabadítóját ünnepelte. Midőn a *sassbachi* csatában (1675. júl. 25.) elesett, Montecuccoli császári vezér azt írta róla, hogy becsületére vált az emberiségnek ; Lajos pedig felsóhajtott, hogy ha Turenne elveszett, minden elveszett. Visszavetvén Montecuccolit a Rajna tulsó partjára, *Condé* is a magánéletbe vonult. Nem sikerült az a hajósvállalat, melyet Lajos a spanyolok ellen föllázadt Sicilia megszerzésére küldött. Egyetlen szövetségeseit, a svédeket, a brandenburgi nagy

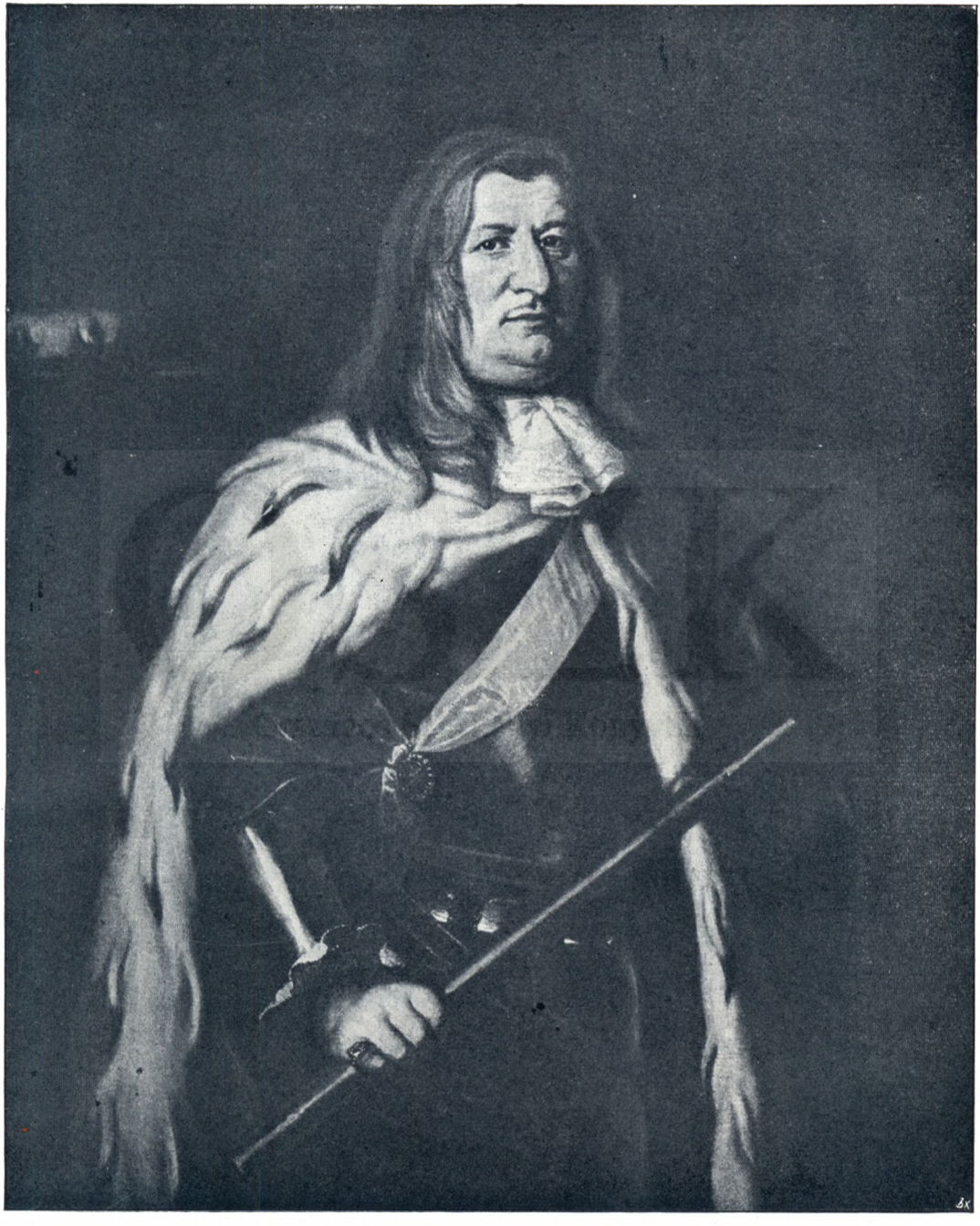
választófejedelem *Fehrbellin*nél (a két Rhin-ág összefolyásánál) megverte s Pommerániát és Rügent visszavette tőlük. Orániai Vilmosnak Mária angol hercegnővel kötött házassága valószínűvé tette, hogy Anglia szövetkezni fog Hollandiával. Otthon a nép lázongott, Bretagneban fel is lázadt az óriási adók miatt. Lajos tehát, a svédek intéseire hallgatva, végre is alkudozni kezdett s a hollandiai *Nimwegen*ben 1678 aug. 10-én és 1679. febr. 5-én kibékült minden ellenségével. Hollandia semmit sem vesztett, a spanyol Franche-Comté azonban 16 belgiumi várossal együtt Franciaországé lett. Németország lemondott Lotharingiáról V. Károly herceg javára, ki azonban nem fogadta el azt a föltételt,

93. ábra. Strassburg.

hogy Nancyt több hellyel s egy hadiúttal együtt a franciáknak engedje át. Lajos tehát tovább is megszállva tartotta hercegségét. A *saint-germaini* békében utóbb (1679 jún. 29.) a brandenburgi választó is visszaadta a svédeknek Pommerániát és az Odera torkolatát. A hosszú háború legigazibb nyereségének a franciák a Franche-Comté megszerzését tekintették; ezért a poéták versekben dicsőítették, a párisi községtanácsosok pedig nagynak (Louis le Grand) nevezték Lajost; a politikusok ellenben a nimwegeni békét olyan csöndnek tartották, amilyen a nagy vihar kitörését szokta megelőzni.

Lajos nem értette meg a Nimwegenben kapott leckét; tovább erőszakoskodott, s gőgjében, elbizottságában Xerxes óta senki sem múlta felül. A béke értelmében *Franche-Comtét* »a hozzátartozókkal együtt« kapta vissza. Most tehát rossz szellemének, *Louvois* hadügyminiszternek tanácsára bizott-

FRIGYES VILMOS, A BRANDENBURGI NAGY VÁLASZTÓFEJEDELEM.
(1640—1688.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ságokat szervezett annak kikutatására, hogy valaha (bármely időben, pl. akár a Dagobert király korában) mely városok és helységek tartoztak Metz, Toul, Verdun püspökségekhez, a Franche-Comtéhoz és Elsasshoz. Négy visszacsatoló kamra (chambre de réunion) a kutatások alapján hatszáznál több várost ítélt oda Franciaországnak. Lajos ezeket a trieri érsektől, speieri püspöktől, pfalzi választótól, württembergi hercegtől és a svéd királytól a legtel-

94. ábra. Erzsébet Sarolta (Liselotte) orleansi hercegnő.

jesebb béke idején azonnal el is foglalta és bekebelezte ; pl. Strassburgot és az Olaszországba vezető út kulcsát, Casalt. A hollandok és svédek újra szövetkeztek ellene, a spanyolok pedig háborút izentek neki, de végre is megnyugodtak Luxembourg elvesztésében. Az *osztrák Habsburgokat* Lajos a törökökkel és a fölkelő magyarokkal kötötte le. A Bécset ostromló törökök ellen 60.000 franciát igért, ha a császár a francia trón örökösét (a dauphint) a német trón örökösévé (római királlyá) választatja. Genovába, mely a spanyolok részére négy hadihajót épített, 13.000 bombát röpített be. s végre is bocsánatkérésre kénysze-

rítette (1684.). »Min csodálkozik ön legjobban Versaillesban?« kérdezte Lajos a dogetól. »Azon, hogy itt vagyok« felelte a genovai. Több esztendei háború után az afrikai berber államok is megfogadták (1687.), hogy a franciákat a tengeren többé nem háborgatják s fogadásukhoz teljes száz esztendeig hívek maradtak.

Európa figyelme a keleti és a nyugati kérdés közt oszlott meg. Keleten, Magyarország felszabadításában, minden nemzet önkéntesei segítették I. Lipótot a török ellen; ellenben a császár, Spanyolország, Hollandia, Svédország, Bajorország, a sváb és frank vidék Augsburgban 1686. júl. 17-én harmadszor is szövetkeztek Lajos ellen, ki egész Nyugat békéjét fenyegette. A szövetséghez utóbb a megsértett *XI. Ince* pápa is csatlakozott, az a szent öreg, ki Magyarország felszabadításáról nem akart lemondani Lajos hatalmi politikája miatt. Buda visszafoglalása (1686.) s a mohácsi győzelem (1687.) aggasztotta Lajost, mert a győztes I. *Lipót* a Rajnánál ellene fordíthatta volna fegyvereit. Ott tehát még a török háború befejezése előtt rendezni kívánta ügyeit. A Pfalzot az utolsó választófejedelem, Károly Lajos húga, *Erzsébet Sarolta*, az eszes Liselotte részére követelte, ki sógorasszonya (testvérének, az *orléansi* hercegnek felesége) volt. Kölni érsekké a császár és a pápa jelöltjével, József Kelemen bajor herceggel szemben, barátját és kész eszközét, Fürstenberg Egon herceget, Strassburg árulóját, akarta tenni. Mind a kettő sikerült.

A dauphin 1687 szept. 25-én nagy sereg élén kezdte meg az ú. n. *orléansi háborút* s barbár módon pusztította el a Pfalzot. A remek heidelbergi várkastélyt fölégette, fölrobbantotta. A heidelbergiek a turistákat a csak részben eltüntetett romok kivilágításával időnkint most is figyelmeztetik a céltalan rombolás borzalmaira. A franciák Speier székesegyházának sírboltjából kihajigálták a császárok csontjait s a várost Wormsszal és Mannheimmal együtt fölégették. Még a gyümölcsfákat is kivágták s állítólag ezer helység elpusztítására volt parancsuk. Valóságos vallásháború volt ez a kálvinista németek ellen, s még jobban fokozta a gyűlöletet katholikusok és roformátusok, franciák és németek közt. *Orániai* Vilmos, Hollandia helytartója, ki 1688-ban Anglia protestáns királya lett, 1689 szeptemberében megkötötte Anglia, Hollandia, a császárság, Spanyolország és Savoya közt Augsburgban a *negyedik szövetséget*. 60.000 emberrel mint az alkotmány és a vallásszabadság vezére szállt szembe az önkényes uralom és a türelmetlenség megtestesülésével, Lajossal. A franciák hiába lázították fel az ir katholikusokat a katholikus II. *Stuart* Károly visszahelyezésére; *Tourville* 69 hajója is hiába küzdött *Russell* 86 hajója ellen. Irországban a francia sereg egykori büszkesége, a hugenotta *Schomburg*, mint Vilmos vezére verte meg őket a *Boyne* vizénél. *Hogue-fok*nál (Cherbourg közelében) az angolok és a hollandok kétszeres erővel teljesen tönkretették Tourvillet. Odaveszett a világ legszebb hajója, »a királyi nap«, melyen XIV. Lajos Napnak, más nemzetek bolygóknak voltak lefestve. Franciaország egy csapásra *elvesztette tengeri elsőségét*, melyet Colbert és Seignelay szereztek meg neki.

A szárazföldön a franciák nagy, de terméketlen győzelmeket vívtak ki. *Catinat*, »a gondolkodás atyja«, elfoglalta Nizzát és Savoyát. *Luxembourg* pedig *Fleurus* (1690.) és *Stenkerken* (1692.) mellett a hollandokat, *Neerwinden*nél

(1693.) a hollandokat és az angolokat verte meg. A király *Maintenon* asszony kérelmére megengedte udvarhölgyeinek, hogy borzongva gyönyörködjenek benne, a nagy holland mérnöktől, *Cohorn*tól, miként veszi el Namur várát *Vauban*, a még nagyobb francia mérnök. Ugyanakkor a Dauphinéban Vittore Amadeo savoyai herceg ellen egy ifjú leány, *Mlle de la Tour du Pin* vezette a nemzeti védelmet s francia földről kiverte az olaszokat. A király azzal tisztelte meg, hogy arcképét és fegyverzetét St-Denisben az orléansi szűzé mellé tétette.

95. ábra. Tengeri csata La Hogue mellett 1692 május 29-én.

A hősnőnek neve is alig maradt reánk, míg a feslett udvar hölgyeinek ledérségeivel a komoly történelmek is tele vannak.

Louvois (1691 július 16.) s *Luxembourg* (1694 január 4.) elhunytával Lajos már csak kényszerűségből folytatta a háborút, mely anyagi romlással fenyegette, mert tíz év alatt 700 millió livrejébe (közel négy milliárd koronájába) került. A király tehát békére gondolt. Először is (1693.) az új pápával, *XIII. Incével* egyezett ki ; a *pigneroli békében* (1696.) Savoyát és Nizzát visszaadta Vittore Amadeonak ; s végre a hollandi *Ryswick*ben 1697 szeptember 20-án békét kötött Angliával, Hollandiával, Német- és Spanyolországgal. Elismerte III. Vilmost angol királynak, megtartotta a Franche-Comtét és »Németország Thermopylaiát« Elsasst, visszakapta Indiában Pondichéryt. Ellenben 82 belga város kivételével, lemondott minden egyéb foglalásáról, s a visszacsatoló kamarák foglalásaiból csak Strassburgot tartotta meg. Egy pótszerződésben azon-

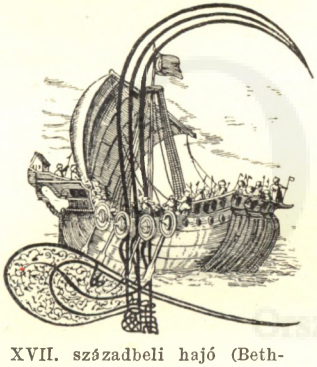
ban kikötötte, hogy ellenségei 1922 helyen visszaállítsák a kath. istentiszteletet.

Ebben a második *harmincéves* (1667—97.) háborúban fényes győzelmek után sem érte el azt a célját, hogy a kath. hitet Nyugat-Európa uralkodó vallásává, a korlátlan királyságot Európa államformájává, a Rajnát Franciaország határfolyójává tegye. Nagyzoló politikája olyanforma visszautasításra talált, mint egykor az V. Károlyé ; hanem azért még napjainkban is tanítják a francia iskolákban, hogy Franciaország természetes határa a Rajna egész vonala s a Rajna forrásától a Col de Cadiboneig az Alpok gerince. A XVII. század az egyetemes kath. birodalomról még kevesebbet akart tudni mint a XVI-ik. Európa most már nem a Habsburgok, hanem a *Bourbonok ellen* sorakozott. Anglia újabb százéves háborúba bonyolódott velük. Olaszországban a savoyai, Németországban a Hohenzollern-házat az ő folytonos ingerkedéseik állították a franciaellenes nemzeti politika élére. Ir- és Magyarország közt a szabadságukért küzdő népek még Lajos halála előtt rájöttek, hogy csak egy szívtelen hatalom eszközei. S Franciaország Lajosnak tulajdoníthatta, hogy a karlócai békében 1699-ben bukni engedvén Törökországot, Oroszországban olyan hatalmasságot teremtett, amely 11—12 évtized mulva Keletről a Rajna mögé parancsolta vissza.

VIII. FEJEZET.

A KELETI KÉRDÉS.

I. A török világbirodalom hanyatlása.

XVII. századbeli hajó (Bethlen Gábor zászlajáról) Szulejman szultán tugrájával.

AJOS király gyermek volt, mint *IV. Mohammed* szultán, mikor 1643-ban trónralépett; önállóan körülbelül vele és *I. Lipót* császárral egyszerre kezdett uralkodni. Azóta a három uralkodó folytonosan egymás rontására törekedett. Ebben a félszázados küzdelemben hármajuk története szorosan egybeforrt. Lajos nemcsak a Rajnától, hanem a Dunától is visszaszorítani igyekezett a Habsburgokat. A Duna középső és alsó szakaszát szívesebben látta volna a törökök, mint a Habsburgok hatalmában; de a Földközi tenger partjain a törököket sem akarta tűrni. A három uralkodó egymás rovására, de népeik szabadságának romlásával keresték a legkorlátlanabb uralmat. Egyik a másik fölé akart kerekedni s Európa leghatalmasabb, legönkényesebb három fejedelme hamis címen, *Magyarország felszabadítása* címén mérkőzött meg egymással. Lipót császár a töröknek, a másik kettő a Habsburgoknak uralma alól akarta fölmenteni hazánkat; s Európa nem vette azonnal észre, hogy *akármelyik nyer, a szabadság veszt vele.*

Lipót a fölszabaduló Magyarországot mint osztrák örökös tartományt kívánta Németországba olvasztani. Lajos és Mohammed azon ürüggyel támadták Lipótot, hogy Magyarországban elnyomja az alkotmányt és a szabadságot, mellyel különben ők maguk sem törődtek s melyhez hasonlót saját birodalmukban világért sem tűrtek volna. A magyarok, Zrínyi Miklós tanácsára, a maguk erejével, *nemzeti hadsereg* fölállításával akarták lerázni a török és az osztrák beavatkozást. A szabadság hőseinek szent lelkesedését idegen szövetségeseik saját önző terveik javára zsákmányolták ki. Európa *ezúttal* inkább a Habsburgokkal tartott, kiket a mohammedánok és keresztények utolsó nagy mérkőzésében vezéreinek ismert el. Mindenünnen özönlöttek az önkéntesek hazánkba, mint valami nagy hadiiskolába; mert itt kellett eldőlnie: Európa déli része

a *félhold* vagy a *kereszt* alatt éljen-e; Kelet-Európában kié legyen a hegemónia?

Ozmán családjának utolsó sarja, *I. Ibrahim* (1640—48.) milliókat költött háremje 1500 hölgyére. Kedvökért még az egyház uradalmait is megadóztatta, s a janicsárok zsoldját visszatartotta; a papok és janicsárok tehát megölték. Helyébe hét esztendős fiát, *IV. Mohammed*et (1648—92.) ültették. A gyermek nagyon odaillett századába, mert első hattiserifjébe beiratta, hogy »Engedelmeskedjetek, vagy levágatom a fejeteket«. Egyébiránt anyja és nagyanyja — egymást halálra gyűlölve — kormányoztak helyette. A szép, becsületes, de éppen nem lángeszű *Melek Ahmed* nagyvezir hiában indítványozta, hogy egy esztendeig egy tisztviselő se fogadjon el fizetést. Csak az árvák, özvegyek, kiszolgált katonák nyugdíjának elvonásával, nagyobb adók kivetésével, a pénz megrontásával segíthetett ideig-óráig az állam pénzügyi bajain. A károsultak lázongtak, de *Mohammed* basa pénzügyminiszter az általános inség idején bőségben élt. Ellenben *Tarkhondsi*, az új nagyvezir, a pénzügyi egyensúlyt a nép nyomorgatása nélkül állította helyre, s minden visszaélésnek hadat izent, de a gyanakvó szultán megfojtatta. Utódának, *Dervis* basának rossz gazdálkodása nagy elégületlenséget keltett, amely nyilt lázadásban tört ki, mikor (1659.) a velenceiek a Dardanellák bejáratánál két fényes győzedelmet arattak s Lemnos és Tenedos szigeteket elfoglalták. A szultán kivégeztetett harminc nagyurat s nagyvezirré nevezte ki a hetvenötéves *Köprili Mohammed*et, mire a nép lecsillapodott.

Az új nagyvezir nem tudott sem írni, sem olvasni; de diadalmasan szállt szembe hazája minden belső és külső ellenségével. A vasmarkú ember öt év alatt valami 30.000 lázadót végeztetett ki s a fölkelő janicsárok, szpáhik, topcsik vezérei közül egyszerre hatvanat fejeztetett le vagy dobatott tengerbe. Mostantól fogva jól fizette, de szigorú fegyelemben tartotta katonáit, akiket győzelemről győzelemre vezetett s még egyszer megújította a török vitézség hírnevét. A velenceieket kiverte az Égei-tengerről s a Dardanellákat a bejáratánál emelt erősségekkel biztosította idegen támadások ellen. Letétette *II. Rákóczy* György erdélyi fejedelmet, ki a szultán akarata ellen vezetett hadjáratot Lengyelországba. *Rhédey* Ferenc, *Barcsay* Ákos és *Apafi* Mihály személyében egymásután három fejedelmet adott Erdélynek, melyet irtózatosan elpusztított, elfoglalta Nagyváradot és hódoltatta környékét. Halálos ágyán (1661 október 11.) öt tanácsot adott a szultánnak: hogy sohase hallgasson az asszonyokra, a hatalmat sohase bízza gazdag emberre, az állam pénztárát minden módon megtöltse, hadseregét s önmagát folytonosan foglalkoztassa s nagyvezirré fiát, Köprili Ahmedet nevezze ki.

Az ifjabb *Köprili* hallatlanul fiatalon, 26 esztendős korában lett és tizenöt éven át maradt nagyvezir. Művelt, emberséges ember volt, pártolta a tudományokat és művészeteket. Titkárának hazája egyik legkitünőbb történetíróját, *Haszán*t választotta, *Huszein Hezárfem*et egyetemes történelem írására lelkesítette, nagy állami könyvtárt állított fel stb. A szultán 25—30.000 főnyi kísérettel széles birodalmában mindenütt nyugodtan vadászhatott; hatalmát, birodalmát ez a vasember védte és növelte. Erdélyből kiverte *Montecuccoli*

császári vezért, ki *Kemény* János fejedelemségét támogatta ; Kemény eleste után egyszerű hűbéres fejedelemnek tekintette Apafi Mihályt, akinek seregével tetszése szerint rendelkezett. Hogy bosszút álljon Lipót császár és király beavatkozásáért, 1663-ban hadüzenet nélkül indult ellene. Bevette Párkányt, Esztergomot, Érsekújvárt, Nyitrát stb. s 30.000 rabbal tért haza anélkül, hogy valami lett volna a kereszteshábórúból, melyet *VII. Sándor* pápa tervezett. A következő esztendőben XIV. Lajos a nagy hangon igért 60.000 ember helyett 6000-et küldött Lipót segítségére, de a császáriak ezeket époly bizalmatlanul fogadták, mint Zrínyi magyarjait. Tettre csak akkor fanyalodtak, mikor Köprili már az osztrák örökös tartományokat, elsősorban Stájerországot fenyegette. *Szent-Gotthard*-nál (1664 aug. 1.) csatát vesztett, de tíz nap mulva *Vasvár*on olyan békét kötött, hogy jobbat győzelmei után sem kívánhatott. Ennek értelmében megtartja ugyanis Nagyváradot és Érsekújvárt ; mind a két császár kivonja seregét Erdélyből, mely azonban adót fizet a szultánnak s fejedelméül Apafit a császár is elismeri, Székelyhidat pedig lebontatja. A diplomáciai eredmény nagy volt, a katonai kicsiny ; mert a török 240.000 emberrel a tizedrésznyi keresztény hadat összemorzsolhatta volna. Magyarországból a francia önkéntesek Kandia (Kréta) szigetére mentek, amelyet azonban a velenceiek huszonegy esztendei (1648—69.) küzdelem után végre is a törököknek engedtek át. *XIV. Lajos* utóbb Egyiptom és a Szentföld elfoglalása tervével foglalkozott, de még követének, *La Haye*nak a Héttoronyba záratása (1660.) miatt is csak 13 esztendő mulva tudott elégtételt szerezni. A hollandi események különben is más politikai feladatra terelték figyelmét. Időközben Köprili Lengyelország ellen harcolt s azt Podolia átengedésére kényszerítette. Halála (1676 október 30.) után az új nagyvezir, *Kara Musztafa,* hadat izentetett III. Fedor orosz cárnak, ki a szultánnak hódolt kozákokat orosz alattvalókká akarta tenni. *A törökök és az oroszok első nagy mérkőzése* (1677—81.) a *bakcsiszeráji békével,* vagyis azzal végződött, hogy a Dnjeper balpartja és Kis-Oroszország az orosz birodalomhoz került, de Ukrajna a törököké lett.

96. ábra. IV. Mohammed szultán (1648—1692).

Törökország tehát még egyszer megmutatta erejét, melyben a magyar elégületlenek annyira bíztak, hogy ismételve a szultántól kértek segítséget hazájuk szabadságának biztosítására. Zrínyi Pétert és társait vérpadra vezette

az a törekvésük, hogy a szultán és XIV. Lajos segítségével állítsák helyre a magyar nemzeti királyságot; »a bujdosók« azonban védelmet találtak a magyarországi török hódoltságban. »Összeesküvésök« ürügye alatt a pozsonyi vértörvényszék 800-nál több protestánst itélt halálra, gályarabságra, vagy vagyona elkobzására. Az adót törvénytelenül szedték és *Széchenyi* Pál érseknek, a magyar Hampdennek, példája nem akadt követőkre. Spork, Spankau, Strassoldo, Kopp, Caraffa stb. császári tábornokok vérbe fojtották a szabadabb mozgást. A király a német lovagrend nagymesterét, *Ampringen* Gáspárt, diktátori hatalommal tette (1673.) kir. helytartóvá. Olyan volt a helyzet, mint a németalföldieké II. Fülöp idejében; de olyan a nemzet szabadságszeretete is. XIV. Lajos háborúba bonyolódván I. Lipóttal, a magyar elégületleneket *Béthune* marquis utján hadi segítséggel biztatta. Ruyter holland tengernagy viszont a Nápolyban raboskodó magyar protestánsokat szabadította ki. Ekkor az ifjú *Thököly* Imre állott a bujdosók élére, Ampringen pedig, aki már magyar nemzeti sereg fölállítását is javasolta s a katonák és papok uralmával betelt, 1679-ben lemondott. Thököly a franciák s lengyelek némi segítségével elfoglalta a bányavárosokat, az egész felvidéket. XIV. Lajos a nimwegeni béke után nyiltan nem segítette, de a visszacsatolási kamarákkal eléggé megfenyegette Lipótot, a szultán pedig Erdélyt a bujdosók megsegítésére utasította s maga is háborúra készült. I. Lipót tehát a soproni országgyűlésen (1681.) kijelentette, hogy *helyreállítja a magyar alkotmányt és a vallás szabad gyakorlatát.*

97. ábra. A szent liga emlékérme 1684-ből.

Nem állott érdekében sem a töröknek, sem a franciának, hogy Magyarország csakugyan kibéküljön királyával; Thökölyt tehát újabb fölkelésre buzdították. *Kara Musztafa* Magyarország királyának ismerte el Thökölyt, de évenkint 40.000 tallér adót kívánt tőle. Felső-Magyarországon Thököly uralkodott is, de csak fejedelemnek nevezte magát. Lipót helyzete nagyon nehéz lett, mikor Kara Musztafa 1683 július 14-én 200.000 emberrel ostrom alá fogta Bécset, melyet csak 10.000 ember védett. XIV. Lajos ezt az időt találta legalkalmasabbnak Luxembourg megszállására s mindenképp vissza akarta tartani Lengyelországot Ausztria megsegítésétől. Megjövendölte, ami 90 esztendő mulva be is teljesedett, hogy Lengyelországnak a töröknél sokkal igazibb ellensége Ausztria,

SOBIESKIJ JÁNOS LENGYEL KIRÁLY.
(1674—1696.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Brandenburg (a későbbi Poroszország) és Moszkva (Oroszország). *Szobieszkij János,* lengyel király, a pápa sürgetésére, a császárral szövetkezett s 1683 szeptember 12-én Kahlenberg alatt megverte Kara Musztafát, ki 10.000 emberét, 300 ágyúját, 5000 sátrát vesztette el. Október 9-én Párkánynál ismét levágta

98. ábra. Savoyai Jenő (1663—1736).

9200 emberét s visszavette Esztergomot és Szécsényt, mire a szultán a futó nagyvezirt Nándorfehérvárt karácsony napján megfojtatta.

XI. Ince pápa, a császár, a lengyel király, Velence és Málta most már (1684.) *szent szövetséget* kötöttek, hogy *a tizennegyedik keresztes hadjáratban* Magyarországot felszabadítsák. Hét esztendő mulva Oroszország is csatlakozott hozzájuk s Krimben támadta meg a törökök hűbéreseit, a tatárokat. Most már a

hevesebb kurucok is rendre elpártoltak a töröktől és Thökölytől; mert hiszen ha valahára megszabadulnak a töröktől, majd elbánnak az osztrákkal is. A kurucok tehát, különösen azután, hogy Thökölyt a török elfogatta, a labancokkal vetekedve küzdtek Károly lotharingeni herceg alatt, ki több vár visszavétele után Buda tornyaira is feltűzette a keresztet. Az új nagyveziren, *Szulejmán*on, döntő győzelmet aratott Mohács mezején. A császáriak visszahódították Boszniа nagy részét, Szerbiát Nándorfehérvárral együtt, sőt Erdélyt is megszállták.

A győztes császári tábornokok azonnal Thököly és a nemzeti királyság hívei ellen fordultak; Caraffa debreceni, majd eperjesi bírósága sok jó hazafit juttatott vérpadra. Részben a rémuralom hatása alatt, részben azonban a Habsburgok diadalaitól valóban jót remélve, az 1687. évi pozsonyi országgyűlés lemondott az ellenállás jogáról és a királyságot örökössé tette a Habsburgok fiúágában. A velenceiek, Spárta és Nauplia kivételével, ugyanakkor befejezték *Görögország elfoglalását,* ami, sajnos, az athéni Parthenon szétrombolásával járt. (1687 szeptember 25.) A szultán Bécsben már békét kért, amikor Franciaország a hollandi háborút megkezdte s ezzel Törökországot egyelőre megszabadította, mert Lipótot hadai megosztására kényszerítette. *A harmadik Köprili* (Musztafa) nagyvezir visszafoglalta Boszniát és Szerbiát Nándorfehérvárral együtt, Thökölyt pedig Apafi halála és a zernyesti csata után Erdély fejedelmévé választatta. Diadalmenetben tért vissza Konstantinápolyba; de Lajos badeni őrgróf Thökölyt csakhamar elűzte. Erdély — alkotmányának s a három nemzet és a négy vallás jogainak biztosítása fejében — kibékült Lipóttal s *végképpen elszakadt Törökországtól.* A törököket a csatatéren is súlyos vereségek érték; pl. Lajos őrgróf a *zalánkeméni* csatában (1691.) 28.000 és Jenő savoyai herceg a *zentai*-ban (1697.) 30.000 törököt vágott le. Amott *Köprili Musztafa,* emitt *Elmasz Mohammed* nagyvezirek is a halottak közt voltak. Huszein ugyan, a nagyveziri méltóságban immár a *negyedik Köprili,* gyorsan újabb sereget gyűjtött, de elfogadta Anglia és Hollandia közbenjárását, amit ezek a hatalmak, a Habsburgok sikereit megelégelve, ajánltak föl. 1699 jan. 26. a *karlócai békében* a törökök a Temesköze (26.000 km^2) kivételével lemondtak egész Magyar- és Erdélyországról, Lengyelország javára Kameniecről, Podoliáról, Nyugati Ukrajnáról. Velencének engedték át a Kerka és Narenta közt levő Dalmáciát, Korinthos kivételével az egész Peloponnesost s az Eginai szigeteket. Veszendőbe mentek tehát a nagy Szulejmán legszebb hódításai s *Magyar- és Görögország nagy részének fölszabadítása* alapjában rendítette meg a szultánok birodalmát. Az 1687-ben kitört orosz-török háború csak az 1702-ben kötött békével ért véget; az oroszok ennek értelmében Azovot s a Fekete tengeren való hajózás jogát kapták meg.

Magyarország sohasem állt olyan közel szabadsága elvesztéséhez, mint épen a karlócai béke idejében, úgynevezett »fölszabadítása« pillanatában. I. Lipót uralkodását Wesselényi, Zrínyi és Frangepán ligája vezette be, Thököly bujdosó kurucainak küzdelme kísérte, Rákóczi szabadságharca fejezte be. A magyarság némi megszakítással félszázadig állott fegyverben, hogy megakadályozza hazájának tartománnyá sülyesztését, az *egységes Ausztriának* Magyarország beolvasztásával tervezett fölállítását. A király 1672—81-ig bevallottan alkotmány nélkül uralkodott; az örökös királyság behozatala és az

ellenállás jogának eltörlése után pedig törvénytelen állapotok következtek. Az alkotmányos kormány tovább működött, de országgyűlés nélkül s a király a Magyarország újjászervezésére készített osztrák javaslatokat is Bécsben terjesztette a magyar urak elé. Ezek a reformok körülbelül ugyanazon okokból nem

99. ábra. II. Rákóczi Ferenc (1676—1735).

kellettek a magyaroknak, mint amilyen okokból utasították vissza utóbb Mária Terézia és II. József újításait s az 1849 márc 4-iki és az 1860 okt. 20-iki alkotmányt. Charta helyett az ősi alkotmányt követelték vissza. Olyan viszonyban álltak (Bercsényi gróf szerint) Ausztriához, mint Skócia Angliához, mert saját külön alkotmányuk, kormányzatuk, hadseregük, kincstáruk stb. volt; de Ausztria mégis úgy akart velük bánni, mint Angolország Irlanddal, azaz mint hódított tartománnyal.

II. Rákóczi Ferenc alatt a magyarok 1703 óta teljes négy esztendeig abban a reményben harcoltak »cum deo pro patria et libertate«, hogy az uralkodóház végre is a törvényesség terére lép ; reményök eltüntével 1707. június 13-án a trónt üresnek nyilvánították. A szövetkezett rendek olyan királyt tettek le, akinek törvényhozói munkásságát nem ösmeri a Corpus Juris, melyben 1687-től 1715-ig, tehát majdnem három évtizedre terjedő hézag van. Ha Curtiusok gyanánt beleugranak ebbe a hézagba, a mélység eltünik, de fölötte az akkorinál kétszerte nagyobb (Magyarországot is magában foglaló) *Ausztria* alakul s Keleten a török zsarnokságot osztrák önkényes uralom váltja fel. A *keleti kérdésnek* ilyetén megoldása a réginél is nagyobb veszedelmet jelentett Európára nézve ; ezért történt, hogy XIV. *Lajos,* amíg tehette, pénzzel és tisztekkel segítette a fölkelést, Anglia és Hollandia közbenjárt érdekében, s az éppen akkor alakult porosz királyság Magyarországgal személyes unióra gondolt. *Péter* cár szövetkezett vele, XII. Károly svéd király és Péter orosz cár, különböző érdekek alapján, Lengyelország koronáját ajánlották föl Rákóczinak s végre Törökország is foglalkozni kezdett a beavatkozás gondolatával. Az osztrák imperializmusnak és abszolutizmusnak a magyar alkotmány elösmerésével kellett elérnie, hogy Magyarország fentartsa vele a személyes uniót. Ezt a szatmári békében (1711.) tette, ahol két ország egyezkedett egymással. Igy erősítette meg azt az éppen akkor meghalt I. József királynak öccse és utódja *III. Károly* is. Az 1715 : 49. t.-c. száműzte a már négy esztendeje bújdosó Rákóczit hódolni nem akaró vezéreivel, Bercsényivel s másokkal együtt. Majdnem oly kegyetlenül gyalázta meg emléköket, mint az 1660. évi angol parlament a királyság helyreállításakor a Cromwellét ; másrészt azonban nem várt 28 esztendeig, hanem 136 cikkben azonnal megalkotta a magyar Declaration of rights-ot. Kötelezte a királyt, hogy megesküdjék az alkotmányra, a koronát az országban őríztesse, háromévenkint országgyűlést tartson és ismételte, hogy a Habsburgok fiúágának kihaltával a szabad választás joga visszaszáll a nemzetre. Végképp megbukott tehát I. Lipótnak egész politikája, mely Magyarországot a töröktől fegyverrel visszahódított területnek, a fölkelések következtében pedig (mint Csehországot a fehérhegyi csata után) jogtalannak kívánta tekinteni. Az ország nemsokára területe épségét is visszanyerte.

A keleti kérdés ugyanis azonnal ismét foglalkoztatta Európát, amint *III. Ahmed* szultán (1703—30.) Péter cárnak, a török határszélek pusztítása címén, háborút izent. A cár »in hoc signo vinces« feliratú keresztes vörös zászlókkal 1711. tavaszán indult ellene. *Kantemir* Demeter moldvai vajda már orosz védelem alá helyezte fejedelemségét, de alattvalói nem mertek fölkelni a törökök ellen, a havasalföldi vajda pedig *Baltadsi Mehemed* nagyvezírhez csatlakozott. A nagyvezír 200.000 törökkel és tatárral *Hus* ingoványai közt teljesen bekerítette Péter 38.000 oroszát ; *Katalin* cárnő 200.000 rubelje azonban kimentette a sereget és a birodalmat a képzelhető legválságosabb helyzetből. Július 12-én a nagyvezír aláírta a *husi békét,* melynek értelmében az oroszok visszaadják Azovot, lerontják Taganrogot néhány más várral együtt, Lengyelország belső ügyeibe nem avatkoznak s nem gátolják a török földre menekült *XII. Károly* svéd király elvonulását. Az orosz diplomáciában mostantól fogva a rubel lett a bölcseség kezdete. A szultán száműzte nagyvezírét s a föltételek teljesítésének halogatása

miatt újból háborút izent ; *Drinápolyban* azonban 1713. junius 24-én maga is békét kötött a cárral. *XII. Károly* Törökországból visszatért Svédországba, hogy ott folytassa a harcot Péterrel. A szultán az oroszokkal tartó havasalföldi vajdát lefejeztette és nemzeti vajdát többé nem engedett választani sem ott, sem Moldvában, hanem 1821-ig görög fanariotákat tett hoszpodárokká. Elgörögösítette a kormányt, egyházat, társadalmat, hogy a népet jobban elszigetelje a vallás ürügye alatt beavatkozó oroszoktól. A montenegróiakat, kik Péter felhívására 1711-ben szintén fegyvert fogtak, két esztendei küzdelem után leigázta. A menekülőket Velence fogadta oltalmába.

A görögök jobban szerették a törököket, mint a velenceieket. Amazoknak uralma alatt irodalmuk virágzott, bankáraik és nagykereskedőik világszerte ösmeretesek voltak. Kereskedelmüket Moreában emezek is biztosították, de kincstári rendszerökkel s védővámjaikkal lenyűgözték. Az igazságszolgáltatást javították, de görögül nem tudó olaszokat neveztek ki bíráknak. Mint katholikusok, sokat surlódtak a keleti vallásúakkal ; zsoldosaik pedig garázdálkodásaikkal, kapzsiságukkal keserítették a lakosokat. *Damad Ali* nagyvezír tehát joggal hihette, hogy a moreaiak is szívesebben lennének török, mint velencei alattvalók ; s 1714. a montenegróiak pártolása, egy török hajó kifosztása stb. címén háborút izent a köztársaságnak. Thebai alatt csatlakoztak hozzá a görög hegylakók ; 1715-ben már Morea, sőt Kréta egy része is hódolt a törököknek, kik a következő évben Korfut készültek ostromolni. Ekkor azonban a bécsi udvar, 1716. április 13-án, szövetkezett Velencével s Konstantinápolyból visszahívta követét, mit a porta hadüzenetnek vett. *Damad Alit* Korfu helyett a császár ellen küldte. A magyar országgyűlés csak imént (1715 : 8. t.-c.) hozta be az állandó katonaságot s az állandó adót, de *Jenő* savoyai herceg és Pálffy János csupán 64.000 katonával fogadhatta a 150.000 főnyi sereget. A keresztények 6000 törököt vágtak le Pétervárad nál, bevették Temesvárt, Nándorfehérvár alatt

100. ábra. III. Ahmed szultán (1703—1736).

megölték *Khalil* basának, az új nagyvezírnek 10.000 emberét s bevették Nándorfehérvárat. A töröknek már nem maradt ideje, hogy II. Rákóczi Ferencet sereg élén küldje be Magyarország felkeltésére. Minthogy Korfuban és Havasalföldön is vereség érte, elfogadta az angolok közbenjárását. A *pozserováci békében* (1718 július 21.) lemondott Magyarországról teljesen, sőt ennek egykori hűbéres tartományai közül is visszaadta Szerbország északi részét Nándorfehérvárral és Szendrővel s a Duna és az Olt közt levő Kis-Oláhországot (a szörényi bánság déli részét). Velence a törököknek engedte át Moreát. Mindamellett tehát, hogy Velence és — már korábban — Lengyelország tért veszített Törökországgal szemben, ez drágán fizette meg, hogy a spanyol örökösödési háborúban a Habsburgok ellen egylátalában nem lépett föl s az északi háborúban is csak elkésve és elhatározottság nélkül mérkőzött meg Péter cárral. A Duna vonalán befejezték a keleti kérdésnek azt a majdnem *kétszáz esztendős* szakaszát, melyben Nándorfehérvár bevételétől (1521.) annak visszafoglalásáig (1717.) Kelet hegemóniája Magyarország birtokától függött.

II. A legszélsőbb Kelet.

Kelet fogalma a XVII—XVIII. században már Ázsiára is vonatkozott s Oroszország szibériai hóditásai kapcsolatot teremtettek Európa és a legszélsőbb Kelet : Kína és Japán között. *Jermák Timofajev* 1581-ben Szibériában, mint ismeretes, az Irtis mellett Szibirt is elfoglalta s hűbérül ajánlotta fel IV. Iván cárnak. 1618-ban a hódítás már Jeniszeiszkig, 1640-ben Ochotszkig, 1644-ben az Amur torkolatáig, 1649-ben a Keleti fokig terjedt s így csak idő kérdése volt, hogy Oroszország, Kína és Japán érdekei találkozzanak és találkozván, összeütközzenek.

Kína az európai értelemben vett újkor kezdetén s a Ming-ház uralkodásának egész ideje alatt (1368—1644.) folytonos küzdelemben állt a mongolokkal, mandsukkal és a japánokkal. A mandsuk 1644-ben magát Pekinget, a fővárost is elfoglalták és ettől fogva egészen 1820-ig *Si-csu* mandsu dinasztiája uralkodott a mennyei birodalmon. Az erre következett küzdelmekből Európát legfeljebb az érdekelte, hogy *Kang-hsi* császár (1662—1722.) már a Szibériában hódító oroszokkal is összeütközött s velök csak a nercsinszki békében (1689.) egyezett ki. Jobban törődött Európa a kínai kereszténység sorsával.

1552-ben Xaveri Szent Ferenc meghalt, mielőtt Kína megtérítését elkezdhette volna ; azonban 1581-ben *Ruggiero* és *Ricci* keletindiai jezsuiták valóban elkezdték a hit hirdetését. Ricci 1601-ben már magában Pekingben tanított, hol nagy tiszteletben részesült, mert minden lehető dologban kímélte a kínaiak felfogását. Halála (1610.) után utóda, *Longobardi*, nem követte ezt a bölcs mérsékletet, hanem a külsőségekben is föltétlen alkalmazkodást kívánt. Ezzel azt érte el, hogy a kormány már 1616-ban parancsot adott a hittérítők elfogatására ; de megint szabad kezet engedtek nekik két esztendő mulva, hogy a betörő mandsuk ellen tanácsaikkal éljenek és — ágyúkat öntessenek velök. Igy azután 1637-ig 40,000-re növekedett a kínai keresztények száma. A hittérítőket a hódító mandsu császárok is megbecsülték s a tudománykedvelő

Kang-hsi császár, az 5020 kötetes enciklopédia kiadója, 1671-ben trónra lépvén, azonnal visszavette azt a parancsot, melyet, kiskorúsága idején, gyámjai adtak ki a misszionáriusok ellen.

Időközben XIV. Lajos kieszközölte, hogy a pápa egy-egy püspökséget állítson fel Sziám, Tonking és Kína részére s püspökökké franciákat nevezzen ki. 1663-ban ezeknek a püspökségeknek céljaira Párisban misszionáriusképző-intézetet (missions étrangères) állított fel, de az innen kikerült első hittérítőket csak 1685-ben küldhette el Kínába. Megalapította az indiai kereskedelmi társaságot is, melynek fiókjai 1685. óta a kínai kereskedelmi társaságok (compagnies de la Chine). Érthető jelét adta tehát annak, hogy a hittérítést Franciaország gazdasági érdekeinek előmozdításával akarja összekötni. Azonban a kereszténység terjedéséről többé alig lehetett szó azután, hogy a jezsuitákkal szemben, kik a szertartásokban a kínai népszellemet figyelembe vették, XI. Kelemen pápa 1704-ben és 1718-ban a szertartásokhoz szigoruan ragaszkodó domonkosrendieknek és lazaristáknak adott igazságot. Kang-shi császár erre 1720-ban megüzente a pápának, hogy Rómában úgy parancsoljon, ahogy neki tetszik, de Kínában egyedül ő parancsol, ő pedig a kereszténység hirdetését csak a jezsuiták eddig követett módja szerint engedi meg s a pápa követét, Merzabarba alexandriai pátriárkát, kiutasította. Azonban *XIII. Benedek*, az új pápa, fenntartotta elődjének bulláját s így meghiusult a jezsuitáknak az a reménye, hogy egész Kína áttér a keresztségre. *Jung-cseng* császár (1723—35.) már elkezdte a keresztények üldözését, melynek legfőbb oka ugyanaz, mint a római birodalomban volt; t. i. hogy a tisztán kínai polgári és a keresztény vallási szertartások összezavarásától, a polgári és a vallási kötelességek összeütközésétől féltek. A kereszténység terjesztésére majdnem másfél század mulva csak *Tao-Kuang* császár (1821—50.) adott újabb engedelmet.

101. ábra. XI. Kelemen pápa (1700—1721).

Japánban Európa szintén a kereszténység terjesztésének ürügye alatt keresett összeköttetéseket. Japán »fölfedezését« Fernão *Mendes Pinto*nak tulajdonítják, a ki két társával, Diego Zeimotoval és Christovao Borralhoval együtt 1545-ben bukkant reá. Igy mondja ő ezt maga 1614-ben megjelent emlékirataiban, s annyiban talán joggal, hogy Antonio da Mota, Francisco Zeimoto és Antonio Pexoto 1542-ben nem köthettek ki Zipanguban, ahogy Galvano mondja, hanem csak a hajóról látták ezt a szigetországot. Igazán ismeretessé *Xaveri Szent Ferenc* tette Japánt, aki annak partjain 1549 augusztus 15-én kötött ki. Ferenc, aki Jézus társaságának hat alapítója közé tartozott, a nyelv ösmerete nélkül

is vállalkozott a térítés nagy feladatára. Amikor 1551 november 20-án eltávozott, csupán annyi eredményre hivatkozhatott, hogy 700 japánt megtérítvén, azoknak lelki üdvéről három (a kagoshimai, hiradói és yamaguchi) egyházközségekben gondoskodott. Hívei nagyon szegények voltak, de számra nézve gyarapodtak. A hittérítők már a Ferenc által megmutatott utakon és módokon, a társadalmi és politikai viszonyok okos megítélésével, folytatták munkájukat s különösen a független fejedelmek, a daimyók, megnyerésére törekedtek.

Délen Yamaguchi, Bungo és Hizen lett a kath. hitélet középpontja. 1563-ban már egy daimyo is megkeresztelkedett, *Omura Sumitada,* aki igazán lelkesen karolta föl az új irányt. Hasonló buzgóságot tanusítottak a gotó- és az amakusa-szigeti daimyók is. 1576-ban Arima hercegei, 1578-ban Otomo Yoshishige, a bungói Funai hatalmas uralkodója, hat tartomány ura is megkeresztelkedett s így az ifjú kereszténység most már a hatalomra is támaszkodhatott. A kyushui daimyo Pater Valignani ösztönzésére 1582-ben már négy japán keresztényt küldött követségbe a spanyol királyhoz és a pápához. Kyotóban Pater Vilela néhány boncot, samurait és daimyót is áttérített.

Az 1564—1568. évi politikai zavarok lecsillapítása után *Oda Nobunagga* a kereszténységet nyiltan pártolta a boncokkal szemben. Pater Organtino tehát 1577-ben Kyotóban, Krisztus mennybemenetele emlékére, már fényes templomot építtethetett, Azuchiban pedig a templomon kívül iskolát is állíthatott nemes ifjak számára. *Ozunaga* halála és az azuchii tűzvész (1582.) után a jezsuiták Osakába telepedtek át, ahol Japán új uralkodója, *Toyotomi Hideyoshi*, kegyesen fogadta őket, tengernagya és lovassági tábornoka pedig át is tért a kereszténységre. A kyushui lázadás leverése után Kyushu legnagyobb része is a keresztény daimyók osztályrésze lett.

A kereszténység terjedésének idáig nem anyagi, hanem szellemi érdekek kedveztek. A japánok élénk érdeklődéssel fogadták az előttük új eszméket. Fogékonyak voltak a nagy gondolatok iránt s különben is unták már a boncoknak más belföldi felekezetek ellen folytatott vitáit. Kapva kaptak az európai tudományokon és találmányokon, amiket velük a hittérítők ismertettek meg, akik beavatták őket a hajóépítés, várerődítés, lövőszerszámok, órák, csillagászat, mennyiségtan, természettudományok, gyógyítás stb. titkaiba. A politikai viszonyok annyiban kedveztek, hogy a mikádó és a shogun erőtlenek lévén, a középponti hatalom nem támadhatott a kereszténység ellen. A daimyók egy része viszont szívesen lépett a hittérítők útján összeköttetésbe egyes külföldi fejedelmekkel. Csak akkor változott a helyzet, mikor a középponti hatalom erősebb lett, a nép pedig nemzeti veszedelmet kezdett látni a kereszténységben, ha a hittérítők még úgy fogadkoztak is, hogy egy európai állam sem gondol Japán meghódítására.

Hideyoshi 1587 július 24-én ily körülmények között parancsolta meg a portugáloknak, hogy 20 nap alatt hagyják el Japánt. Az üldözés azonban nem fajult el; mindössze annyi történt, hogy néhány templomot lerontottak, néhány keresztényt lefejeztek, másoknak javait elkobozták s elkergették a szerzeteseket, kiket különben a keresztény daimyók védelmükbe fogadtak. Mikor különben Pater *Valignani* 1590-ben gazdag ajándékokkal tért vissza Európából, Hideyoshi is

szelidebben bánt az idegenekkel, Korea elfoglalásának terve pedig másfelé terelte figyelmét. Hiszen pl. Konishi Yukinaza alatt serege jobbára keresztény daimyók csapataiból állott. Mindamellett 1596-ban újabb szigorú parancs jelent meg, mert a Philippi-szigetekről jött spanyol szerzetesek hatalmaskodtak, egy spanyol kapitány pedig a spanyol király bosszújával fenyegette meg a jogaikat védő japánokat. Ekkor a japánok Nagasakiban 6 ferencrendit, 3 japán jezsuitát és 17 új keresztényt keresztre feszítettek.

Hideyoshit gyönge fia, Hideyori követte, a kit Tokugáva Jeyasu a híres sekigaharai csatában tönkretett. Igy a hozzá hű keresztény daimyókat nagy veszedelem fenyegette. Mindamellett Jeyasu nem sietett a keresztények kiirtásával, mert hiszen győzedelmét részben ő is a keresztény daimyóknak köszönhette. Ezek közül sokan, szándékát sejtve, hamarosan visszatértek őseik hitére. 1613 októberében Jeyasu minden daimyónak meghagyta, hogy a japán és az idegen keresztény papokat rendre üzzék ki Japánból, templomaikat rombolják le s a kereszténveket térítsék vissza ősi hitükre. Valami 40 pap menedéket kapott ugyan néhány daimyónál, aki még ezután sem tagadta meg kereszténységét, de a folytonos üldözés végre is lehetetlenséggé tette a kereszténységet. Jemitsu alatt (1623—1649.) körülbelül 1500—2000 keresztény halt meg mint vértanú. 1641-ben az idáig egyedül tűrt hollandusokat is kikergették az országból, a japánoknak pedig már 1636-ben halálbüntetés terhe alatt tiltották meg hazájuk elhagyását.

Milyenek voltak a viszonyok Japánban az erre következett félszázad alatt, arra némi világosságot vetnek Uremann János dalmáciai magyar misszionáriusnak († Nankingban, 1620 április 22-én) Japánból és Kínából írt levelei s egy vándorbölcsésznek Kína, Japán, Kokhinkína földjéről Nagyszombatban száz év mulva (1722.) latinul megjelent útijegyzetei. Ez a könyvecske (Itinerarium peregrini philosophi) tulajdonképpen a gazdag, tanult Annius és a szegény, de tapasztalt Nikanor beszélgetése alakjában írja le a legszélsőbb Keletet. Annius barátságosan fogadta s több napig mindennel bőségesen ellátta messzeföldről jött vendégét, Nikanort, majd arra kérte, hogy szorosabb barátságot kössenek egymással. Nikanor szabadkozott ; az ifjú itthon csöndesen élt a tudományoknak, míg őt a balsors ide-oda, idegen emberek közé hányta, vetette ; de végre is elszánta magát, hogy mielőtt lefeküdnének, elbeszélje neki ázsiai bolyongásait, amik közben nagyobb veszedelmek közé jutott, mint valaha Ulysses. Annius először is Kínáról kérdezősködött s Nikanor mosolyogva engedett kívánságának. Megismertette Kína fekvésével, a föld természetével, a lakosok külsejével, ruházatával, lakásával, házieszközeivel. Elmondta, a közéletben milyen fényesen jelennek meg, milyenek az ünnepeik, milyen nemeslelkű a császáruk. A gyakran kérdezősködőt tájékoztatta a kínaiak képességei, tudománya, irodalma, művészete felől s végre és legbővebben azt fejtegette, hogy politikai sikereiket főképpen a császár és a hatóságok tekintélyének, a nép összetartásának és nyugodt magaviseletének, a kérlelhetetlen törvényeknek s azok szigorú végrehajtásának köszönhetik. Beszédének végén meg találván említeni, hogy Kínát csak egy tengerszoros választja el *Japántól,* a tudnivágyó ifjú most ennek leírására kérte őt.

Nikanor nem kérette magát, hanem ebéd alatt a japánokról is beszélt. »Bárcsak ilyen pompás eledelekben lett volna részem akkor is, mikor Japánban jártam! — sóhajtott fel. — Harcias emberek országa, az igaz, de fanyar és kevés gyümölcse terem.« Ázsiának a szélén több szigetből áll; *Niphon, Ximus* és *Xicocus* (Nippon, Kiusziu, Sikoko) a legnagyobb; némi hangváltoztatással az elsőről nevezik az egészet Japánnak. Xicocusban négy királyság van, Ximusban kilenc, Niphonban ötvenhét, ámbár nem mindegyik érdemli meg a királyság nevezetét. Hiszen az egész ország alig nagyobb Olaszországnál. Északon a tatárok földjével, nyugaton Kínával, keleten Új-Spanyolországgal határos; délen a síktenger és a Földnek idáig ösmeretlen területe kezdődik. A japán császárokat hajdan egy szóval dairóknak nevezték. Ezek közül az egyiket hetven és egynéhány év előtt egy Kubo nevű főember megfosztotta az uralkodástól. Kubo azután nagy és folytonos háborúkat viselt; az előkelőket csak később verhette le, vagy bírta hódolatra; meghagyta ugyan királyi nevezetöket, de császári adófizetésre kényszerítette őket. Attól fogva örömest engedelmeskedtek s háborúban ingyen szolgáltak neki, úgyhogy a legnagyobb sereg sem került pénzébe.

Valamennyien ugyanazon nyelven beszélnek és szavakban oly gazdagok, hogy ugyanazon fogalom kifejezésére több szavuk is van, melyek közül némelyeket csak a főurak, másokat a közrendűek használnak s a férfiak és nők sem élnek ugyanazokkal a kifejezésekkel. Ilyes különbség van az írásban is; mert más-más jegyeket használnak a levelekben és a könyvekben. A nép felfogása élénk és könnyű, főképpen a parasztoké és a gyermekeké. Az európaiaktól mindent könnyen eltanulnak s a városias modort többre becsülik a parasztosnál. Majdnem mindnyájan tudnak olvasni és nagyon tudnivágyók; azért buzgón a dolgok eredetének és az isteni kinyilatkoztatásnak megismerésére törekszenek s az ezekről szóló beszédeket mohón hallgatják. Valamint ész dolgában kitünnek, a tisztességre is sokat adnak egész életökben s nem tűrnek semmiféle illetlen beszédet vagy cselekedetet. Azért lelküknek felindulását csodálatosan el tudják nyomni s a legnagyobb haragnál is többre becsülik a derült homlokot. Kerülik a kötekedést, veszekedést, pörlekedést; udvariasak, szerények, nyájasak. A felsőbbekkel szemben sohasem ejtenek ki tiszteletlen szót s még legkétségbeejtőbb esetekben sem panaszkodnak. A nép elég vad ugyan, de nem káromkodik és nem verekszik. Ha valami kellemetlenség támad, a versengés elkerülése végett közbenjárókhoz fordulnak s a vad indulatok és a bosszú enyhülését az időre bízzák; dicsérik őket igazságosságuk, állhatatosságuk és fenkölt gondolkodásmódjuk miatt.

Dicséretre, dicsőségre csodálatosan vágyakoznak s méltóságuk megőrzésében hasonlatosak a régi rómaiakhoz. A főcsászár jogai közé tartozik, hogy meghatározza, ki milyen címet viseljen. Azért a csekélyebb című nagyurak nagy ajándékokkal kedveskednek neki, hogy kegyeit megnyerjék s mentül nagyobb címeket kapjanak tőle. A nemességet nagy becsben tartják s a gazdagságnál is többre becsülik; azért az elszegényedett nemesek is csak úgy megtartják tisztességüket, mint a vagyonosak és a gazdagok. Nem adnak annyit a gazdagságra, hogy a nemesek, ha szegények is, közönséges, bár igen gazdag

családbeli leányt vennének el. Nem is tart senkisem egynél több feleséget. A szerencsejátékot, lopást a legocsmányabb dolgok közé sorozzák és utálják. Más nemzeteket megvetnek, mert azt hiszik, hogy fegyvereik dicsősége és hadi erényeik következtében valamennyinél különbek. A fegyvereket annyira kedvelik, hogy gyermekkoruktól fogva még saját házaik falai közt is folytonosan tőrrel járnak; éjjel, ha nyugalomra mennek, a párna fölé függesztik, arany, ezüst ruhába csavargatják. És minthogy örökösen háborút viselnek, sok lovat tenyésztenek; a gyalogokat majdnem megvetik. Hogy pedig már születésöktől fogva kemény, katonai élethez szokjanak, alig jönnek a világra, még a leghidegebb időben is folyóvízben fürösztik, és az emlőtől elszakítva, anyjuktól, dajkájuktól távol, zordon tájakon spártai módon nevelik őket; azért azután éhséget, szomjuságot, hőséget s minden képzelhető kényelmetlenséget hihetetlen türelemmel viselnek el egész életökben. Mind a két nembeliek hajdonfővel járnak télen-nyáron, hidegben, melegben. Gyékénnyel letakart földön alusznak, s egy darab fa a párnájuk. Hallal, gyümölccsel, főzelékkel, rizzsel oly mértékletesen táplálkoznak, hogy többnyire jó egészségben késő vénségre jutnak. Néha erős és magas termetűek; szakállukat megeresztik, hajukat a parasztok félig, a polgárok, kivált a nemesek, egészen leborotválják; csak a búbjukon hagynak meg egy keveset, s azt azután hosszú üstök módjára úgy hordják, hogy a vállukat verje. Amennyire lehet, nyáron is a leghidegebb vizet isszák. Véres, átható, erősen sózott gyógyszerekkel élnek. Eret sohasem vágatnak magukon. Gazdag ezüstbányáik vannak; gyümölcsük kevés, legkiválóbb a bor és az olaj. Gyönge növésű buzájukból nem kenyeret, hanem csak lepényt és gombócot készítenek; rendesen rizskenyeret esznek.

Annius érdeklődött, ilyen éleseszű nép nem ismerheti-e meg az igazi Istent? Nikanor megnyugtatta, hogy nyitott fülekkel hallgatják s könnyen felfogják a róla szóló tanításokat. A vallási romlottságot egy *Xaca* nevű, igen elvetemült és igen hazug ember hozta be Japánba. Amikor ez Sion országából Kínán át Japánba jött, úgy találta, hogy a japánok nem tisztelnek más isteneket, mint akiket ősi királyaik vagy nevezetes hőseik közül az istenek sorába emeltek, akiket majd kámoknak, majd fotokoknak neveztek. Voltak jósaik is. Csak jelen életük boldogságát kérték tőlük, mert más életet nem ismertek. Ott nemcsak szívesen fogadták *Xacát,* hanem Amidával együtt fő helyet is adtak neki a fotok-istenek közt. Gondoskodott róla, hogy új felekezetének alapelveit és szertartásait följegyezzék; de ez oly homályosan, kuszáltan és bizonytalanul történt, hogy abban sok megmagyaráznivaló akadt, aminek következtében mindenféle eretnekség támadt s ugyanazon födél alatt a férfi az egyik, a nő a másik, a gyermek a harmadik, a szolga a negyedik felekezethez tartozott. Legjobban szították a tüzet a boncok, ezek a fösvény, tisztátalan, bűnös, babonaterjesztő emberek. De mégis mindenütt nagy tiszteletben állottak, mert úgy hitték, hogy egyedül ők tudják megkérlelni az isteneket, holott rettenetes bűneiket jámborságuk külső színe alá rejtik. Sokan közülük híres családokból eredtek; valamennyi kegyes adományokból összehalmozott gazdagságban él. Némelyek plébánosok módjára falvakban és mezővárosokban laknak, mások a katonaságot kísérik, még pedig annyian, hogy egyszeri beharangozásra harmincezer

katonát lehetne összeírni belőlük. Nőtlenek maradnak, de napról napra tisztátalanul élnek; házasságukat főbenjáró bűnnek tekintenék. Éjfélkor csengetyűszóra fölkelnek, azután karban énekelnek Xaca könyvéből verseket; a tizennegyedik napon emelvényről szólnak a néphez és az előttük nyitva álló könyvből, melyet úgy tisztelnek, mint mi tiszteljük a bibliát, valami tételt választanak. Magasztalják Xacát és Amidát, akik néhány ezer esztendeje önként szigorú életet folytattak, hogy a következendő nemzedékeknek jó példát mutassanak és azokat, akik bizalommal fordulnak hozzájok, bűneiktől kiszabadítsák.

A különböző felekezetek hitelveit megfelelő főiskolákban tanítják. A legfőbb papnak annyi jövedelme van, hogy a világi uralkodókkal vetekedhetik gazdagságban. *Meaci* (Miakó), az egyik legnevezetesebb japán város, a főpapnak valóban nagyszerű székhelye, amelyben 366-nál több bálvány van s azok mellé éjjelenkint fölváltva őrséget rendelnek. A boncok az elhaltak mellé írást szoktak tenni, amely biztosítja őket a jövő élet boldogságáról, úgy hogy a halál után nem kell félniök a rossz szellemtől. Az ilyen levelet vagy eltemetik a halottal, vagy gondosan megőrzik, és azt hiszik, hogy vele elriaszthatják a rossz szellemeket. De olyan az emberek vaksága, hogy noha nagyon félnek a rossz szellemtől, mégis sokkal utálatosabbnak és szörnyűbbnek ábrázolják mint mi szoktuk; templomokat építenek neki s mindenféleképpen kedvében járnak. Némelyek szerint, mikor már néhány napig mindenféle kínzásokkal elsanyargatták magukat, öngyilkosságot követnek el; hajóra ülve, köveket kötnek karjaikra, lábaikra, csípőjükre és nyakukra s vagy a csolnak kilyukasztása, vagy ugrás következtében a víz alá merülnek. Ezt a meghívottak tapssal és csodálkozó kiáltásokkal üdvözlik, a csolnakot pedig abban a meggyőződésben égetik el, hogy ilyen erős hiten a rossz szellemeknek nincs hatalmuk.

A nép erős hitéhez, mint Bertalanfi Pál magyar geográfus már 1757-ben észrevette, a tudományoknak és az újításoknak szeretete járult. Három ilyen nemzeti erénnyel fölfegyverkezve, Japán egész csendben, két századon át készült arra a nagy feladatra, hogy Európát visszaszorítsa a legszélsőbb Keletről, melynek hegemóniáját a maga részére követelte.

IX. FEJEZET.

AZ ÉSZAKI KÉRDÉS.

I. A három vetekedő állam.

Péter cár.

PÉTER cárral kezdődik a keleti kérdés új szakasza, melyben oroszok és törökök, görögkeletiek és mohammedánok küzdenek a Kelet hegemóniájáért s a harc színterét Magyarországból a Balkán-félszigetre és a török-orosz határokra teszik át. Észak hegemóniája is Péter cárral kerül az oroszokhoz, akik ekként, majdnem kétszázesztendős kitartással és következetes munkával, célhoz jutottak. Először *Vasziljevics* Iván (1534—84.) nevezte magát az oroszok cárjának. 1552. okt. 2. bevette Kazánt, 1554-ben elfoglalta Asztrakánt, 1569-ben pedig — teljes kétszázesztendővel később, mint a magyarok — első diadalát aratta a törökökön. Az oroszok népdalokban dicsőítették s nevét az európaiak is megösmerték. Úgy ünnepelték, mint a görögkeletiek vallásháborújában az iszlám legyőzőjét, az újkor Bouillon Gottfridját vagy Hunyadi Jánosát. A francia Margeret már 1607-ben kifakadt azok ellen, kik Magyar- és nem Oroszországot tartják a kereszténység védőbástyájának. Herbersteinnak, a hazánkban is nagyon járatos államférfiúnak, 1549-ben kiadott Moscoviája és 1553-ban az angol Chancellor hajónak a Fejér tengeren való megjelenése a művelődés előtt is megnyitotta Oroszországot. *Jermák Timofajev* kalandja (1581—4.) megszerezte a cárnak Szibériát, a Jeges tenger európai és ázsiai egész partvidékét. A megújult Oroszország legszívesebben mégis nyugat felé terjeszkedett volna, hol azonban a szlávok leghatalmasabb állama, *Lengyelország*, állta útját. Lengyelország koronáját a Jagello-ház kihaltával (1572.) a cár is kereste. A lengyelek előbb Henrik aujoui herceget, majd 1575. dec. 15. *Báthory* István erdélyi fejedelmet választották királlyá, ki megígérte, hogy mindent visszavesz, amit az oroszok elhódítottak tőlük. A cár és II. Miksa császár már most tervezgették Lengyelország felosztását. Litvánia a cáré, a tulajdonképpeni Lengyelország pedig Ernő főhercegnek, Miksa fiának, királysága lenne. Báthoryról azt híresztelték, hogy Lengyelországon át a törököknek hadi utat enged az

oroszok megtámadására. Iván cár háborút indított (1577.) Báthory ellen, ki Livland urának is nevezte magát. Báthory 15.352 főnyi seregének fele magyar hajdú és huszár volt. Velük vette be Polockot, melynek elfoglalásához a cárnak 13 év előtt 200.000 emberre volt szüksége. Báthory 1581-ben már 100.000 emberrel folytatta a küzdelmet. Nem tartotta lehetetlennek Oroszország elfoglalását, de sohasem tévesztette szem elől, hogy hadjáratának tulajdonképpeni célja Livland megszerzése; s 1582 jan. 6-án valóban kényszerítette a cárt, hogy őt Szmolenszk és Livland urának ösmerje el. Meghiusult a cárnak Moldva elfoglalására tett kísérlete is, melyre (bécsi követe, Kvasznin, útján) néhány elégedetlen magyar is biztatta. 1584 márc. 18-án már elhúnyt Iván, kit alattvalói rettenetesnek hittak, de megsiratták, mert ha durva eszközökkel is, Oroszország nagyságán dolgozott. Ő akadályozta meg, hogy Báthory Magyar- és Lengyelország egyesült erejével, mint a két ország királya, szabadítsa fel Magyarországot a Habsburgok és a törökök uralma alól. Báthory *I. Fedort,* az új cárt (1584—98.), egyenesen felszólította, hogy az oroszok és lengyelek, mint szlávok és mint keresztények, örökre szövetkezzenek, sőt egyesüljenek. Kettejök közül az uralkodjék mind a két országon, aki tovább él a másiknál. Ebben az alakban, magyar létére, ő vetette föl a szlávok egyesülésének (a *panszlavizmusnak)* eszméjét. A politikai és vallási gyülölködés akkor még nem fojtotta el a két népben a faj szeretetét. A lengyel *Strykovszkij* már 1574-ben dicsőítette ezt az egységet s óhajtotta, hogy

Az Ádria derült ege,
Az Északi tenger jege,
A Balt, Pontusz széle, hossza
Szláv nyelvüket visszhangozza.

102. ábra. Báthory István lengyel király (1576—1586)

Báthory halála (1586 dec. 12.) örökre véget vetett annak a kísérletnek, hogy *Észak*

hegemóniájának birtokában lengyelek rendezzék a *keleti kérdést.* Most már Fedor is oly címen kereste a lengyel koronát, hogy a két állam örökös szövetségben éljen, együtt izenjen háborút a töröknek, orosz hűbérest állítson a krimi tatárok élére. A császár, spanyol király és perzsa sah társaságában akarta felszabadítani Magyar-, Szerb- és Oláhországot, Moldvát és Boszniát, melyek azontúl Lengyelországhoz tartozzanak. — Hogy azonban katholikus és görögkeleti szlávok közt milyen áthidalhatatlan mélység tátongott, megmutatta a választás, mely *Wasa* Zsigmond *svéd* herceget juttatta trónra. Pár esztendő mulva (1598.) I. Fedorral Oroszországban kihalt a honalapító Rurik fiúága s Fedor meggyilkolt öccse helyett a nagyeszű *Boris Godunov,* Oroszország egyik legnagyobb embere, foglalta el a trónt. Tekintélye annál nagyobb volt, mert a papságot már helytartó korában (1589.) a hatalom eszközévé tette, mivel a konstantinápolyitól független *nemzeti patriarchaságot* szervezett. Rudolf magyar királynak hozzá és a perzsa sahhoz küldött követe, *Kakas* István, vagy inkább titkára, Tectander, szomorú képet rajzolt (1602.) az ekkori Oroszországról. A követség útja mocsaras, bozótos, sok helyen puszta vidéken vezetett keresztül. Inség uralkodott az országban. Egész falvak lakossága halt éhen, vagy undorító eledellel tengette életét. Mindenütt rablók garázdálkodtak. A magyar utazók szerint az orosz hazug, csaló ; fitogtatott vallásossága mellett is fajtalan, parázna ; egyáltalán a világ leggonoszabb népe. Még papjai is durvák, műveletlenek. A perzsa-orosz-német-magyar szövetségből különben semmi sem lett s a cár azt sem bánta, hogy a Rudolfra támadó Bocskay hadaiban muszkák szolgálnak. Boris cár halála (1605) után fia, *II. Fedor,* csak két hónapig uralkodott, mert megfojtotta *Dimitrij,* ki magát IV. Iván fiának hazudta ; lengyelkedése miatt azonban lakodalma napján őt is megölték. A trónt V. *Vaszilij Sujszkij* foglalta el, de azt egy második *ál-Dimitrij* és Ulászló lengyel királyfi is követelte tőle. *Báthory* Gábor erdélyi fejedelem Zsigmond lengyel király ellen erdélyi, moldvai, havasalföldi, orosz és török szövetséget tervezett. A lengyelek kluzsinoi győzelme (1610.) után Vaszilij lemondott a trónról, melyre a bojárok Ulászlót hítták be. A nép azonban fölkelt, Báthory Gábor 1611 újesztendő napján Moldvára tört és sür-

103. ábra. Boris Godunov Fedorovics cár (1598—1605).

getésére a porta is segítséget ígért az orosz fölkelőknek. Sok viszontagság után az oroszok végre elűzték az idegen uralkodót s 1613 febr. 21-én *Romanov* Mihályt, a *Romanov-dinasztia alapítóját* ültették a Rurikok trónjára.

Az oroszok as védekkel 1617 febr. 1-én örök békét, a lengyelekkel pedig 1618 dec. 1-én tizennégy évre fegyverszünetet kötöttek. Tiz esztendő mulva a svédekkel, törökökkel, brandenburgiakkal, erdélyiekkel újból szövetkezni akartak a lengyelek ellen; *Bethlen* dr. Talleyrand Károlyt és Roussel Jakabot küldte a szultánhoz, a cárhoz és a svéd királyhoz, hogy velök szövetséget kössön a spanyol és lengyel királyok s a császár ellen. A lengyelek és litvánok egy része Bethlent akarta királynak III. Zsigmond helyett, ki elvesztett svéd koronáját lengyel segítséggel akarta visszaszerezni s ezzel hatvankétesztendős (1598—1660) háborúba bonyolította a két nemzetet. Amikor a cár fogadta az erdélyi követeket, Bethlen már halott volt s így ő a lengyelekkel, Gusztáv Adolf pedig a császárral az erdélyiek nélkül kezdett háborút. 1632-ben Gusztáv Adolf elesett, III. Zsigmond meghalt. Mihály cár azonban Zsigmond utódával és fiával, *IV. Ulászlóval* (1632—48.), az egykori cárral, is folytatta a küzdelmet, melynek a polénovkai béke (1634.) vetett véget. A török ellen nem lehetett beugrasztani sem őt, sem fiát, *I. Alexej* cárt (1645—76.); pedig ebben az akkori magyarok közül többen reménykedtek. Zrínyi Miklós szerint azonban »az ő országuk messze, az ő népük goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségük nevetséges, politikájuk ostoba, birodalmuk tiránnis; kinek kelljen hát az ő segítségük?« Pedig már az ő korában kellett II. Rákóczy György erdélyi fejedelemnek, midőn benne s a törökökben, sőt az oroszokban is bízva, a zaporogi kozákok *Chmelnyckij* Bogdán hetman alatt Ulászló lengyel király ellen (1647) fölkeltek. Kis-Oroszországot önálló kozák királysággá akarták alakítani s koronájukat Rákóczynak szánták. Vereségük után előbb az új lengyel királynak, *János Kázmérnak* (1648—68.), utóbb pedig a cárnak hódoltak. Alexej most már Nagy- és Kis-Oroszország urának nevezte magát s Chmelnyckij azzal kecsegtette, hogy fensőbbségét a moldvai és az oláh hoszpodárok, a magyar király (t. i. az erdélyi fejedelem) s a görögök is elismerik. A cár valóságos vallásháborút folytatott a lengyelek ellen s elfoglalta tőlük Szmolenszket, Mohilevet, Polockot, Vitebszket stb. Krakó és vele Nagy-Lengyelország viszont a svédek kezébe került, Podoliából pedig az orosz-kozák hadak elől a lakosság kibujdosott Magyarországba. Kázmér király is menekült s fővezére, Potockij, *Rákóczyt* kínálta meg a lengyel koronával, hogy a muszka vagy svéd ne uralkodjék rajtuk. X. Károly svéd király kijelentette, hogy hajlandó vele szövetkezni s őt a lengyel királyság megszerzésében segíteni. Azonban a lengyelek Kázmér gyermektelen halála esetére a cárnak ajánlták föl koronájukat, melynek kedvéért Rákóczy nem akart áttérni a katholikus hitre. Az oroszok a lengyelekkel, a cárral és a tatárokkal Lengyelország védelmére, a svédek pedig és az erdélyiek Lengyelország felosztására szövetkeztek. Teljesedni látszott tehát Báthory István jóslata, hogy a pártoskodó országon az idegenek végre is megosztoznak. Rákóczy már 1657 jan. 31-én átkelt a határon, bevonult Krakóba, egyesült a svéd királlyal, együtt foglalták el Varsót; azonban a svédek mindjárt ezután visszasiettek hazájukba, melyet a dánok fenyegettek. Viszont évszázadok óta először történt, hogy egy

orosz csapat Magyarországra tört ; követeik fölizgatták Rákóczy ellen a szultánt, a császárt és a kozákokat, kik odahagyták, mire a fejedelem *Carnij-Osztrov*ban júl. 22-én megalázva kötött békét a lengyelekkel s mikor seregét a tatárok el-

104. ábra. Alexei Mihajlovics cár (1645—1676).

fogták, csak néhányadmagával menekülhetett haza. X. Károly a *roeskildei* (1658.) s a *kjöbenhavni* (1660.) békében elvette Dániának Skandináviában levő minden birtokát, de kevés sikerrel harcolt azóta, hogy a császáriak és a brandenburgiak is szövetkeztek a lengyelek támogatására. Halála (1660.) után kiskorú

fiának, *XI. Károly*-nak, gyámjai 1660. május 3-án megkötötték az *olivai* békét. János Kázmér lengyel király lemondott Svédország koronájának kereséséről, Livland északi részéről, Estlandról s mindakét hatalmasság elösmerte Brandenburgot Poroszország urának. De a következő esztendőben az oroszok újra megtámadták Lengyelországot, mert nem akarták tűrni, hogy Chmelnyckij halála után az ukrajnai kozákok Lengyelországhoz csatlakozzanak. A hétéves háború az *andrussovoi* békével (1667.) végződött, melynek értelmében Szmolensk, Csernigof, Severia, a Dnjeper jobbpartján levő Ukrajna, majd Kiev is Oroszországhoz került.

Egy század telt el ekként azon meddő kísérletek közt, hogy Orosz- és Lengyelország ugyanazon uralkodó személyében egyesüljön s így a germán és román nyugattal s a török-tatár déllel az egységes szláv keletet állítsák szembe. Külön Kozákország alakítása sem sikerült. Ilyen tanulságokra volt szüksége *Alexej*-nek, hogy a nyugati szlávoknak békét hagyjon s mint a keleti vallás előharcosa inkább a törökökkel szemben keresse dicsőségét. Elfogatta (1661.) a horvát *Krizsanics* Györgyöt, ki Oroszországban a szlávok közös nyelvének és közös vallásának megteremtésén dolgozott, de nem irthatta ki többé alattvalóinak szívéből a panszlavizmus gondolatát, melyet Krizsanics oly megkapóan fejtett ki szibériai számüzetése idején írt műveiben: »Itt az idő, hogy munkához lássunk — szólt 1666-ban kiadott Politikájában. — Az irgalmas Isten Oroszországot olyan hatalmas, nagy és dicső szláv birodalommá tette, amilyenhez fogható nem volt fajunk multjában. Ismerd meg tenmagadat és ne higyj az idegennek: ez a jelszó. Csodákat művelhettek volna régi uralkodóink, ha ismerik népeik erejét.« Oroszország a Balti tengerért délen keressen kárpótlást. Nyomuljon az oszmánok ellen. Krim elfoglalása csak első lépés legyen Törökország felé; Magyarországot s a Balkán délszláv államait az oroszoknak kell fölszabadítaniok. Másodrendű kérdés: ezek a népek oroszok legyenek-e, vagy szerbek, bolgárok maradjanak. Irányt adhat, hogy *most* csak egyetlenegy független szláv uralkodó van: az orosz. »Óh cár! Mózes vesszejét tartod kezedben: csodákat tehetsz, örökös hálára kötelezheted magad iránt a szláv népfajt.« Szláv író egészen a XIX. századig ilyen határozottan nem fejezte ki a panszlavizmus, sőt a panrusszizmus eszméjét. A magyar alattvalót jellemzi, hogy az alkotmányosnak óhajtott cárság világtörténelmi föladataiért Szibériában lángolt s igazán a hó alatt kereste a szabadságot. Két esztendő mulva *Brankovics* Száva, az erdélyi görögkeletiek metropolitája és öccse, György, egyenesen azért utaztak Moszkvába, hogy a cárt a délszlávok és görögkeletiek fölszabadítására buzdítsák. Oroszország azonban közelebb kereste célját; először is a szultánnak hódolt kozákokat akarta visszatéríteni, ami, tudvalevőleg, az 1677—81. évi orosz-török hadjáratra, a két nép első nagyszabású összeütközésére vezetett.

1669-ben a lengyelek ismét nemzeti királyt választottak *Vienovieszkij Mihály* személyében. Levágták azt az egyetlenegy litvánt, aki tiltakozni készült; de nem törölték el a lengyel nemesnek azt a nemzetgyilkoló veto-jogát, hogy ezzel a három szóval: »Nie poz valam« (»Nem engedem meg«), lehetetlenné tegyen minden egyhangú határozatot.

III. Fedort, ki a törökök rovására gyarapította birodalmát, kiskorú fiai követték. Palotaforradalmak és belső viszálykodások emésztették az ország

erejét. Ezalatt a lengyelek királya, *Szobieszkij III. János* (1674—96.) volt a szlávok dicsősége. A törökökön Chocim, Bécs és Párkány alatt nyert győzelmeivel egész Európában megújította a lengyel vitézség hírnevét. Párisban minden tábornok bámulta ügyességét, hősiességét; saját hazája ellenben eleinte gyűlölte, zsarnoknak tekintette a nagy, kövér, durva katonát, aki még udvari embereit is verette, botoztatta. Oly hatalma és tekintélye volt, hogy, a gyanakvó bécsi politikusok szerint, a franciák és a kurucok segítségével, a magyar szent koronát is megszerezhette volna; de a lengyelek az ő kedvéért sem tették meg, amit megtettek a magyarok I. Lipótnak, hogy behozzák az örökös királyságot. Halála után az idegen *II. Ágost* (1697—1733.) szász választót emelték a trónra; s ezzel úgyszólván lemondtak a szlávság vezetéséről.

Az elejtett fonalat *I. Péter* cár (1682—1725.) ragadta föl. Péter négy esztendős volt, mikor meghalt az apja, Alexej cár; tíz, midőn elhunyt a bátyja, III. Fedor cár. Nagyravágyó mostohanénje, Zsófia, gyöngeeszű, félvak öccsével: Ivánnal egyszerre (1682 június 23-án) koronáztatta meg s mind a két gyermek helyett uralkodott. Pétert Timmermann Ferenc strassburgi tüzértiszt és a genèvei Lefort Ferenc teljesen nyugati szellemben nevelték. Tizenkétesztendős korában, ha a tanulást vagy katonásdit megúnta, könyvnyomtató- és könyvkötőműhelyébe vonult vagy vakolókanalat vett a kezébe, hogy új házat építsen magának s necsak a régit javítgassa. Patak, tó partján sétálva, többször észrevette, hogy szédül, fél a víztől; kastélya erkélyéről egyszer csak azért is beleugrott a tajtékzó patakba. A gyermeknek ez az elszántsága patak helyett a Névát, tó helyett a Balti tengert juttatta a férfiú hatalmába. Péter a Mátyás király féle gyermekek közé tartozott, akik régen nem gyermekek már, midőn még mindig játékszerekkel kívánják mulattatni őket. »Nagy Péter! — kiáltott fel tizenkét évtized mulva Napoléon a Kremlben. — Tehetséges költő milyen drámát írhatna ennek a cárnak életéről! Milyen szép volna színpadon az ifjú fejedelem, ki — miközben azt hitték róla, hogy frivol társaságokban mulatozik — megcsinálta saját 18. Brumairejét a maga módja és ízlése szerint: a regens Zsófiát kolostorba küldte s egy csapásra hadsereget, tengerészetet, fővárost alkotott.« Valóban, ez volt annak a következése, hogy 1689 szept. 12-én magához ragadta az uralmat; Ivánnak csak a cári címet hagyta meg és Zsófiát kolostorba záratta. Nem tudta megbocsátani neki és kegyeltjének, Galicyn hercegnek, hogy Törökországot a Krim-félszigeten nagy, de elégtelen erővel támadván meg, az 1687—9. évi hadjáratot elvesztették, az Amur vidékéről pedig Kína javára lemondtak.

»Földem elég, vizem kevés«: mondogatta Péter nem egyszer. Már 1690-ben örömmel szemlélte első 12.000 rendes katonáját, akiket Lefort mint az állandó sereg alapvetőit mutatott be; de fontosabb feladatnak tartotta a hajók építését s a *hadi tengerészet* szervezését. Mintha trieráival Themistokles szelleme sugalta volna a barbárnak, a tanácsban kimondatta, hogy a papok 8000, a világi urak 10.000 jobbágy után egy-egy hadihajót, a polgárok és kereskedők együtt 12 ágyúnaszádot kötelesek fölépíteni s mindennel fölszerelni. Voronézsban azonnal berendezték a hajóépítő műhelyeket. A cár hajóácsokat hozatott Velencéből, Dán- és Svédországból, különösen Hollandiából s maga is versenyt dolgozott

velük. Archangelszkben 1695-ben bocsátotta vízre az első nagyobb kereskedőhajót s ő maga lett az 1696. április 2-án vízrebocsátott Principium (kezdet) hadihajó kapitánya. A török háborúban (1695.) Azov alatt maga is töltötte, irányozta, sütögette az ágyúkat. Első kudarca után 30 új hadihajóval a víz felől is elzárta a törököket s Azovot bevette. A cár, akit az imént az idegenek pártolása miatt ócsároltak, mint *nemzeti hős*, diadallal vonult be Moszkvába. Azonban elemi erővel tört ki az idegenek gyűlölete, mikor a cár 1697-ben európai körútra indult. A sztrjelicek, vagy inkább Zsófia lázadásának hírére hazatérvén, három héten át naponkint százával végeztette ki a lázadókat. Összesen 2000-et akasztatott fel, 5000-et fejeztetett le (84-nek állítólag önmaga vette a fejét) s nénjét, Zsófiát, mindhalálig (1704.) szigorúan őriztette. A sztrjelicek intézményét eltörölte. A század alkonyán (mintha matematikai pontossággal kellett volna bekövetkeznie) Oroszország már elösmert európai hatalom volt. Péter egy emberöltő alatt akart keresztülhajszolni olyan újításokat, miknek megértésére s feldolgozására az államéletnél nehézkesebb társadalom néha századokat követel. Ez valóban teljes zűrzavarban élt még akkor, amikor az állam már egész ijesztő nagyságában fölvetette az *északi kérdést*.

Észak-Európa leghatalmasabb állama 1648 óta *Svédország* volt. Gusztáv Adolf halva maradt a lützeni csatatéren, de politikája győzött ; leánya, *Krisztina* (1642—54.) a westfaleni béke óta a Balti tenger mellékén is uralkodott s a svéd hajók vám nélkül jártak a Sundon. Krisztina férfias neveltetésben részesült, de nem sokat törődött a politikai és katonai sikerekkel ; amazok *Oxenstierna*, emezek *Torstenson* nevéhez fűződnek. Az angol Erzsébet példájára hajadon maradt, hogy férjének idegen tanácsaira ne kelljen hallgatnia. Csak akkor koronáztatta meg magát, mikor a rendek belenyugodtak, hogy unokabátyja, Károly Gusztáv pfalz-zweibrückeni herceg legyen az utódja. 1654-ben már lemondott az uralkodásról. Áttért a római kath. hitre s Rómába ment, hogy klasszikus tanulmányainak s a művészeteknek élhessen. Akadémiát, képtárt alapított, kódexeket, érmeket gyűjtött ; de ha tett is kísérletet hazája és Lengyelország koronájának visszaszerzésére, kincseivel Rómát gyarapította, hol — kevés megszakítással — mindhalálig (1689.) tartózkodott. *X. Károlyt* (1654—60.) Kázmér János lengyel király nem akarta elösmerni Svédország királyának s a Wasák jogán magának követelte Krisztina örökségét. Ebből keletkezett az *északkeleti háború*, melyben Károly egyetlen szövetségese II. György erdélyi fejedelem volt. Varsó megszállása és Kjöbenhavn ostroma kiváló katonának, a roeskildei béke (1658.), melyben Dániát minden svéd birtokától megfosztotta, szerencsés államférfiúnak bizonyította. Minden ellenségével már csak kis fiának, XI. Károlynak (1660-tól 1697-ig), gyámjai egyezhettek ki az *olivai békében*, mely Svédországot Livlanddal gyarapította. *XI. Károly* személyes uralkodása 1672-ben a francia befolyásnak nyitott tért. A svédek ekkor mint a franciák szövetségesei harcoltak a hollandok s még inkább a brandenburgiak ellen, akik azonban *Fehrbellin* mellett (1675 jún. 28.) megverték. A Balti tenger mellett levő minden német birtokát elvették és csak a francia nyomás alatt 1679-ben kötött békében adták vissza. Erejét mostantól fogva országa belső ügyeinek rendezésére fordította. Sok család ment tönkre annak következtében, hogy a jogtalanul használt nemesi jószágok nagy

105. ábra. X. Károly svéd király (1654—1660).

részét visszaszedte ; de megtelt a kincstár, melynek jövedelmeivel a király ezentúl szabadon rendelkezett. 1680-ban az országgyülés már korlátlannak ismerte el hatalmát, 1692-ben pedig biztosította családja női ágának örökösödését. Módos földmívelő nép, kitünően begyakorolt hadsereg, mintaszerűen fölszerelt hajóhad és tele kincstár mutatta politikájának sikerét. A svédek belső tengerének, a Balti tengernek délkeleti német partjain jeles *zsoldosok*, a nyugatin pedig, magában Svédországban, igazi *honvédek* állottak a királyság oltalmára. Svájcot kivéve, egy államnak sem volt ilyen igazán *nemzeti serege*. A svédek tisztképző-, tüzér- és utászintézeteire egész Európa irígykedett. A nemességet harcias szellem töltötte el. XI. Károly azonban már egy esztendő mulva (1697.) követte a halálban Szobieszkij János lengyel királyt. A lengyelek *Ágost* szász választónak hódoltak, akit erősnek neveztek, mivel puszta kézzel törte szét a patkót, a tallért. A svédek trónjára *XII. Károly* ült, akit népe és a külföld egyaránt gyöngének tartott, mert csak tizenötesztendős volt. A másik két állam, Orosz- és Lengyelország tehát elérkezettnek látta az időt, hogy Északnak más urat adjanak. Dánország szintén készülődött Svédországban imént elvesztett területei visszahódítására, vagy talán épen a kalmari unió megújítására.

II. Az északi háború.

Északi fény gyanánt, *XII. Károly* 1697-ben kezdett ragyogni Svédország politikai ege fölött, mely az ő elmultával hasonló tüneményt nem látott többé sohasem. Károly Mátyás királynál is fiatalabban, de hasonló érettséggel ült a trónra ; s hozzá hasonlóan ő is csakhamar felszabadította magát az országtanács gyámkodása alól. Mátyás a magyar hegedűsök csacsogásait, Károly a skaldok ságáit szerette ; Mátyás az utolsó igazi magyar, Károly az utolsó igazi varég a trónon. Nemzeti helyett mégis hatalmi és személyes politikát csinált mindakettő. Az a fény, mely személyes dicsvágyukból áradt, rövid időre elkápráztatta egész Európát, de éppen azt az útat nem világította meg, amelyet nemzetöknek kell vala követnie. Mátyást a cseh, Károlyt a lengyel háború teljesen eltérítette életök nagy feladatától : amazt a keleti, emezt az északi vezérszerep megtartásától. Mind a ketten Közép-Európában keresték politikájuk súlypontját. Mátyás törökök helyett csehekkel, Károly oroszok helyett lengyelekkel bíbelődött. Igy játszották el mind a ketten azt a nagyhatalmi állást, melyet inkább komoly politikai előkészületek, mint a véletlen kedvezései szereztek meg államaiknak. Hős, becsületes, eszes, jószándékú mind a kettő, de az alkotmányosság színének megőrzése mellett is önkényre hajlottak. Makacs természetüknél fogva inkább vér és indulat vezette őket, mint politikai higgadtság. Ha fölgerjedésük politikai hibába sodorta őket a bajt fölismerve is készebbek voltak hibát halmozni hibára, mint arra, hogy bevallják tévedésüket. A maguk csillagára néztek s annak ragyogásában látták dolgaik jó végét. Mátyás mindvégig látta csillagának ezt a ragyogását. A Károlyé hamar, ifjúságának már legszebb korában elhalaványult ; vagy talán csak szem elől tévesztette, mert az északi sarkcsillag helyett nem is a »Nagy Medve«, hanem a tőle sokkal messzebb fekvő lengyel-szász »Ikrek« csillagzatára függeszté tekintetét. S ami a két király közt első pillanatra szembeötlő hasonló-

ságok közt a legelső : a trónralépő fiúk tehetségeiről s a lelkükben izzó dicsvágyról ellenségeiknek sejtelmük sem volt.

Patkul livlandi német nemes, akit XI. Károly halálra keresett, bosszújában azt tanácsolta II. Ágost lengyel királynak, hogy szövetkezzék az oroszokkal és a dánokkal Svédország baltitengermelléki német tartományainak felosztására. Legyen Holstein a dánoké, Livland és Estland a lengyeleké, Ingermanland és Karelia az oroszoké, Stockholmból pedig, az eddigi birodalom

106. ábra. XII. Károly svéd király (1697—1718).

természetes középpontjából, legyen egyszerű határváros. Különösen Oroszországra nézve volt életbevágó kérdés, hogy Svédországot a skandináv félszigetre szorítsák vissza. Alig ismerték el 1699 jan. 26-án a karlócai békében európai hatalomnak, november 11-én már csatlakozott Dán- és Lengyelországnak szeptemberben kötött szövetségéhez. Péter cár tudta, hogy európai hatalommá Oroszországot nem a Fekete, hanem a Balti tenger vizével kell megkeresztelnie s hogy a »művelt« nyugattal csak a Balti tengeren át léphet egyenes összeköttetésbe.

XII. Károly azonban nem várta be támadásukat. Hadainak egy részével már 1700 tavaszán Finnországban termett, a másikkal pedig IV. Frigyes dán királyra rontott. Hatalmába kerítette Kjöbenhavent s 12 napos hadjárata

után a *travendali* békében 1700. aug. 18-án a hármas szövetségből való kilépésre, schleswigi hódításainak visszaadására kényszerítette. Péter éppen a béke napján izent háborút Károlynak, kitől történeti jogon követelte vissza a Balti tenger partjának Oroszországot illető részeit. A svéd király a karlshaveni kikötőből hat nap alatt okt. 6-án Pernauba (a Rigai öböl északkeleti részébe) ért. Tisztjei ellenzésével nem törődve, elhatározta, hogy 8500 emberével s 37 ágyújával azonnal megtámadja az oroszok derékhadát. — Lefort utódja, Croy Jenő hg., a magyarországi török háborúk egyik hőse, Narva alatt november 21-én 45.000 emberrel fogadta támadását. Az új orosz rendes hadsereg már az első próbatételnél megfutott és saját tisztjeit vágta, kik azután a svédeknél kerestek menedéket. Croyt, ki egy esztendő mulva meghalt, a cár nem engedte eltemettetni és a szerencsétlen hadvezért valóban csak 197 esztendő mulva földelték el. Narva mezején 12.000 orosz holtteste hevert, 18.000 orosz esett fogságba; köztük Gordon ezredes, az új katonai rendszer fő apostola az egész táborkarral. Azonban XII. Károly fáradt, megfogyott, maroknyi serege nem üldözhette a Moszkva felé szaladó oroszokat. Téli szállásra, pihenőre tért Livlandba, amelyet azután kiélt, elpusztított, fölégetett. 1701 június 17-én újabb hadakkal erősödve, Lengyelország ellen nyomult, hogy harmadik, legjobban gyűlölt ellenségét, *II. Ágostot* földönfutóvá tegye. Néhány kisebb diadal után Varsót csakugyan elfoglalta s Ágost helyett, mivel Szobieszkij fia nem fogadta el a koronát, *Leszcsinszkij* Szaniszlót választatta nemzeti királlyá (1704 febr. 14.), aki vakon teljesítette akaratát. Igy Károly leghatalmasabb ellensége, a cár ellen indulhatott volna, hogy helyrehozza a narvai csata után elkövetett mulasztását; de Szászországban is tönkre akarta tenni Erős Ágostot s ezzel rendkívüli meglepetésben részesítette Európát. 1706 aug. 21-én akadálytalanul tört

107. ábra. II. Ágost lengyel király (1697—1733).

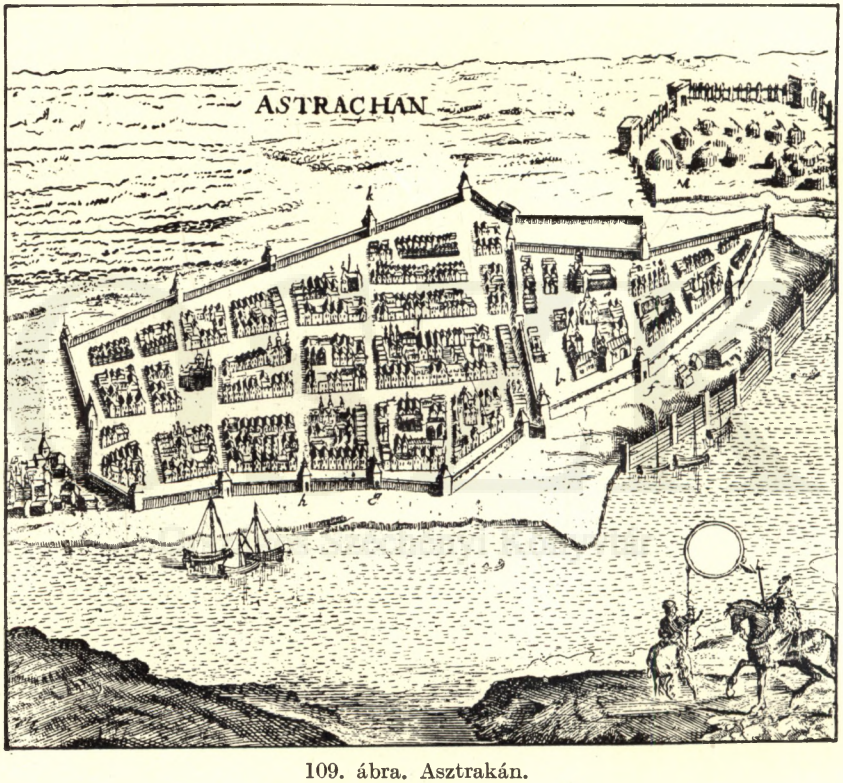
be Sziléziába, hol az evangélikusok mint szabadítójukat fogadták. Schulenburg tábornok 10.000 szász katonájával nyakrafőre menekült Thüringiába és szeptem-

108. ábra. Leszcsinszkij Szaniszló (1704—1709) és felesége.

ber második hetében XII. Károly ellenállás nélkül szállta meg Szászországot. Mi történik, ha XII. Károly csakugyan egyetért XIV. Lajossal és Csehországra veti magát? Olyan kérdés, mely megrémítette a spanyol háborúban elfoglalt

bécsi udvart, de annál szívesebben foglalkoztak vele a magyar szövetséges rendek, különösen a protestánsok. A porosz király Károlyt figyelmeztette is rájuk, a királynak azonban egyéb tervei voltak. Ágostot az *altranstädti* békében (1706 szept. 24.) arra kényszerítette, hogy, a lengyel királyi cím megtartása mellett, mondjon le Lengyelországról és Litvániáról, 22.000 svédnek téli szállást adjon, az evangelikusok szabad vallásgyakorlatát biztosítsa s a hazaáruló Patkult kiszolgáltassa. »Ha rabja lett volna Ágost Péternek — jegyezte meg II. Rákóczi Ferenc, — nem csodálnám, hogy ilyen békeségre lépett; de így nem

109. ábra. Asztrakán.

fér az eszemhez gyalázatos cselekedete; különben csoda-e, hogy Isten elhagyja azokat, kik őt elhagyják?«

A 24 esztendős Károly hat év alatt szétrobbantotta a hármas szövetséget, győzött minden ellenségén s így tetteinek csodálói (pl. életírói közül Voltaire s nálunk Gvadányi) méltán nevezhették őt Észak Nagy Sándorának. De a szászországi téli szálláson nevezhették volna Hannibálnak is, mert katonái ott épen úgy elpusztultak, mint a púnok a capuai szállásokon.

Mialatt Károly, főképp szeszélyes bosszújának kielégítése végett, éveket fecsérelt el Lengyel- és Szászországban, Péter, ki a narvai vereség után békére gondolt, helyzetét fölismerve, ismét megemberelte magát. Újra szervezte hadseregét; a templomok harangjaiból százával öntetett ágyúkat s új adókat vetett

ki a háború költségeinek fedezésére. 1701—4 közt meghódította Ingermanlandot, Kurlandot és Livland nagyobb részét ; elfoglalta a Néva kifolyásánál épült Noteburgot, melyet Schlüsselburgnak (kulcsvárnak) nevezett, mivel ez nyitotta meg a Balti tengerhez vivő útját. 1703 május 16-án a Ladoga és a tenger közt Niencsáne vár helyén, de a Néva torkolatához közelebb, az ellenség földjén alapította meg Oroszország új fővárosát, Szentpétervárát : a régi fővárostól Moszkvától 727 kilométernyi távolságban. Amilyen hallatlanul merész az a gondolata, hogy egy világbirodalom fővárosát a külföldön teremtse meg, épp oly eredeti az az eljárása, amellyel egy elátkozottnak tartott vidéken egyszerre csak az ezeregyéj regéibe való ifjú város tündérképét varázsolta elő. Széles birodalmának minden részéből rendelt oda munkásokat, hogy szabályozzák a fejedelmi Névát, lecsapolják mocsarait, feltöltsék ártereit, cölöpözzenek s egyöntetű, kitűnő terv szerint építsék föl a házakat, utcákat, tereket. Országa különböző részeiből valósággal odavezényelte a bojárok, tőkepénzesek, iparosok, kereskedők stb. egy részét. Odacsődített egy óriási hivatalnok-sereget, több kaszárnyára való katonaságot, a fényes templomokba egy csapat papot, a tudományok ragyogó csarnokaiba sok tanárt stb. Néhány hónap mulva semmi sem hiányzott ott többé egy igazi nagyváros zajából és élénkségéből. A Néva be- és kifolyásánál épített Schlüsselburg és Kronstadt ágyúi gondoskodtak róla, hogy az oroszoké maradjon az a külföldön épült város, melyet Péter az orosz állam, társadalom, szellemi és anyagi élet középpontjává tett. S tehette, mert a Balti tenger mellett idáig elégtelen svéd erővel állt szemben. Azonban Lengyel- és Szászország megalázása után XII. Károly valahára vele is számolni akart. Oly bizonyosra vette győzelmét, hogy Sparre tábornokot már előre kinevezte Moszkva kormányzójának s kijelentette, hogy a cárral csak Moszkvában egyezkedik.

110. ábra. Mazeppa Iván (1644— 709).

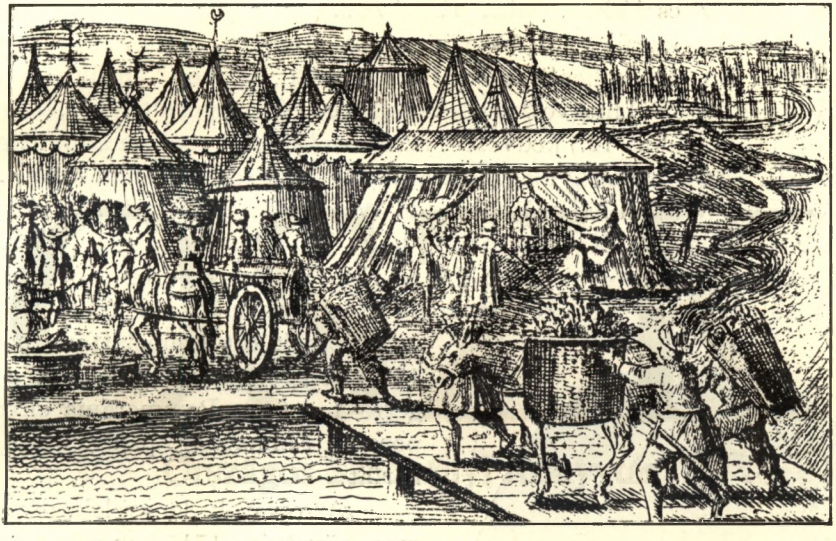
Tudta, hogy Pétert az oroszok nem igen szeretik, sőt a végeken lakók egyenesen a szlávok árulójának tartják, aki a németeknek kedvez, az oroszt pedig talán vallásából is kiforgatja. A muzsikok (parasztok) gyűlölték a cárt németjeivel, uraival, katonatisztjeivel együtt. Asztrakánban 1705 július 29-én egyetlenegy napon száz orosz leány ment férjhez oroszokhoz, mert híre futott, hogy a cár minden leányt németekhez ad férjhez ; másnap kitört a lázadás. Az *asztrakáni vérmenyegző* hőseit *Seremetev* tábornagy csak Asztrakán bevétele után verhette le. Harmadfél esztendő mulva *Buláven* vezetése alatt a *doni kozákok* lázadtak föl, mert kényszeríteni akarták őket az adó elől oda menekült szegény emberek kiadására. Levágták *Dalgarukéj* (Dolgoruckij)

herceget 3000 emberével s kijelentették, hogy nem bántják a szegényeket, de kiirtják a németeket, az urakat és az igaz hit ellenségeit. Csak hosszas, kegyetlen küzdelem után lehetett elnyomni a lázadást, mely lángba borította a Fekete tenger északi partvidékének nagy részét. Az ukrajnai kozákok hetmánja, *Mazeppa* Iván, egyenesen behívta XII. Károlyt, hogy segítségével elszakadjon Oroszországtól és a svédek védelme alatt álló Lengyelországhoz csatlakozzék.

Kis-Oroszországba az út óriási kerülővel, de legbiztosabban Moszkván át vezetett. XII. Károly 1708-ban nem követte ezt. Nem végzett a Balti tenger mellékén szorongva álló orosz hadakkal sem, sőt onnan is magához rendelte *Löwenhaupt*ot, ki Livlandban két éven át annyiszor mentette meg a svéd fegyverek becsületét. Mohilevnél azonban nem várta meg, hanem nekiindult a Dnjeper sárrétjeinek, feneketlen lápjainak, úttalan útjainak. Nagyon lassan haladt ; a legszebb három hónap nagy részét pihenésre fecsérelte ; északról Löwenhauptot, délről Mazeppát várta. Löwenhauptot *Ljisznánál* maga a cár verte meg s 10,000 emberét levágta. A hős tábornok rossz híreken és saját csorba kardján kívül egyebet sem vihetett urához. Mazeppa sem 30,000 kozák élén jött, ahogy igérte, hanem csak ötvened magával : futva saját katonái elől, kik bilincsekben akarták a cár elé vinni. A nyári hőség után pedig átmenet nélkül köszöntött be a legszigorúbb tél. Sehol ép falu, város ; Péter mind elpusztította, ami a közeledő ellenség útjába esett. Az elkényszeredett igáslovak a dágványba vesztek ; megfagyott, éhségtől kimerült emberek és lovak holttestei jelölték a menet irányát. Nem volt a seregnek sem éjjeli, sem nappali nyugalma : az oroszok minduntalan rátámadtak, zaklatták s mire a fölriasztott svédek sorakozhattak volna, már túl voltak árkon-bokron. Fabius Cunctator így kínozta halálra Hannibal seregét ; de Hannibal sem lehetett volna nagyobb a szármát síkságon Károlynál, kihez katonái a megpróbáltatás iszonyú napjaiban is hívek, hűségesek maradtak. Krmann Dániel, a magyarországi protestánsok küldöttje, azt írta a poltavai táborról, hogy a svédnél edzettebb, fegyelmezettebb, királya iránt odaadóbb sereg nincs az egész világon. Csak 22,000 emberből áll, de a trójai háború hőseire emlékeztető vezérek alatt. Rjenskjöld Ulyssesnek, Löwenhaupt Ajaxnak, Kreutz (Kruse) Nestornak, Mayerfeld Agamemnonnak, Sparre Diomedesnek, Hamilton Palamedesnek, maga a király Achillesnek felelt meg. A királyt azonban Poltava alatt újabb csalódás érte ; hiában várakozott Leszcsinszkij lengyeleire s III. Ahmed törökjeire. Csak becsületéért akart már küzdeni s tisztjeire nem hallgatva, Poltava ostromával töltötte az időt.

Rettenetes télre rettenetes nyár jött. A fagytól menekült svédek egy része napszúrásban pusztult el. 1709 július 1-én végre megérkezett a cár hatvanezer emberrel s egy hét mulva megütközött a svédekkel. XII. Károly helyett *Rjenskjöld* tábornok vezényelt, azonban, gyaloghintójában ülve, a király is résztvett az ütközetben. A köszvényes Torstenson óta egy hadvezér sem adta ilyen példáját, mint győzheti le önmagát ; ellenségét azonban nem győzhette le. XII. Károly gyaloghintóban, Péter tüzes paripán, — olyan kép, ami eléggé kifejezte a harcoló felek közt levő arányt. Délig a királynak kedvezett a sze-

rencse ; délután azonban a sokkal nagyobb számú oroszok körülvették táborát. Száz ágyúból nem is golyókat, hanem vasdarabokat (egy-egy ágyú torkából egyszerre ötven darabot is) röpítettek reá s a vaseső végre is elsöpörte a svédeket. Kilencezren elestek, háromezren fogságba jutottak s a király és Mazeppa csak 2000 emberrel vágta magát keresztül. Török földre menekült, minek hírére július 12-én Löwenhaupt 15.000 embere lerakta fegyverét. Péter cár »a diadalmas dicső orosz feltámadás« alkalmával nagy tisztelettel fogadta a fogoly svéd vezéreket ; áldomást ivott katonamestereinek egészségére. Az altiszteket és az alsóbb rangú tiszteket besorozta, a közlegények nagyobb részét azonban Szibériába küldte számkivetésbe. Messze földön így biztosította magának a

111. ábra. XII. Károly svéd király benderi tábora.

varégok tengerét s annak partján épített új fővárosát. A réginek harangjai egy álló hétig zúgtak a győzelem hírére. A poltavai csatában nagy robajjal dőlt össze Svédország hatalma s Oroszország ellenmondás nélkül vette át Észak hegemóniáját.

A *lengyel kérdést* maga II. Ágost (1710 nyarán) olyképp akarta megoldani, hogy Leszczinszkijt a cár is elösmerje lengyel királynak, őt pedig haddal segítse Magyarország, sőt esetleg a római birodalom koronájának megszerzésében. Ezzel ő megelégednék, a cár becsületének elég volna téve, az osztrákokat gyűlölő magyarok nem okoznának nehézséget, a Habsburgokat közös erővel megaláznák s Magyarország függetlenségével az egyensúly is helyreállna. A cár azonban Leszczinszkijt elűzvén, Ágostot segítette vissza Lengyelország trónjára, melyen mégis szívesebben látta volna II. Rákóczi Ferencet. Dánia sietett ismét elfoglalni helyét a hármas (orosz-lengyel-dán) szövetségben, melynek legközelebbi célja az volt, hogy a svédeket végképp elűzze a Balti tenger déli és keleti partjairól. 1710 végén Livland, Estland, Ingermannland, sőt

Dél-Finnország is a cárnak hódolt s a finnek költője, Vhael Bartholdus († 1723.) »vassal építődött versében« hiában kérte XII. Károlyt:

»Károly, hírneves királyunk,
Térj hazádba vissza, édes:
Hozd meg jöttöddel a békét!«

XII. Károly Benderből, hol III. Ahmed szultán vendége volt, tömérdek pénzzel küldte Ponyatovszkijt Konstantinápolyba s a megvesztegetett diván tanácsára a szultán 1710 november 21-én háborút is üzent. Péter tavasszal bátran állt eléje. Negyvenezerrel ment a török ellen, de még 90,000 lengyelnek, oláhnak, délszlávnak csatlakozására számított; azonban Kantemir moldvai vajdában éppúgy csalódott, mint Károly Mazeppában; sőt jobban, mert Kantemir — kényszerűségből — követte is Baltadsi Mohammed nagyvezir seregét. Péter 38,000 emberét *Hus*nál a törökök egészen körülfogták, de a Katalin cárné kincseivel megvesztegetett nagyvezir futni engedte őket, sőt a békekötésben is (1711 július 12.) kedvezett az oroszoknak. A szultán száműzte, mert elszalasztotta az Oroszország megalázására kínálkozó egyetlen pillanatot. A svéd király ösztönzésére újból háborút izent, de a *drinápolyi békében* (1713 június 24.) másodszor is kibékült. Nagyon örült, hogy kelletlen vendége, XII. Károly 1714. novemberében végre megszökött. Károly Magyar- és Németországon keresztül két hétig tartó remek lovaglás után Stralsund alá érkezett. Mikor a poroszok ezt szemeláttára bevették, 14 évi bolyongás után magára a félszigetre ment át. Pommeránia ekkor már porosz, Finnország pedig orosz kézbe került.

112. ábra. III. Ahmed.

Az oroszok, lengyelek, dánok hármas szövetsége 1715-ben a hannoveriak, hollandok, poroszok és angolok csatlakozása következtében *hetes szövetséggé* bővült; Péter azonban épen most lépett ki belőle, hogy Európától függetlenül, tisztán orosz érdekek szerint oldja meg a svéd kérdést. Európa lélekzetét visszafojtva nézte eljárása módját.

Mint Rómát a nyugati gótok ellenében valaha Stilicho, Svédországot most az oroszok ellenében *Görz* svéd miniszter, hazája eddigi legfőbb ellenségének fölhasználásával akarta megmenteni. XII. Károlyt és Pétert, a világ nagy csodálkozására, szövetségesekké tette (1718.). Svédország Oroszország javára lemondott a Balti tenger déli és keleti partjáról; Oroszország viszont megigérte, hogy segíti Norvégország elfoglalásában, Dánia és Hannover ellen haddal támogatja, Lengyelországban pedig

II. Ágost helyett Leszczsinszkijt emeli trónra. A 18 esztendeje tartó háborúban az ország 400,000 embert vesztett, de Károly 60,000 katonával mégis újabb háborút kezdett, hogy Norvégiát elfoglalja. Frederikshall alatt 1718 december 11-én egy golyó oltotta ki »az utolsó varég« életét.

113. ábra Katalin cárné.

Svédországban most már a megalkuvást nem ismerő *nemzeti politika* kerekedett felül, mely nem tűrte, hogy normán vért ontson a normán, mikor hazája ellensége, az orosz, svéd földet bitangol. Görzöt mint hazaárulót kivégezték, forgalomba hozott papirospénzét — a szegények nagy kárára — azonnal eltörölték, a hadsereg létszámát leszállították, a nemesség kiváltságait megerősítették s növelték. Hazájukat választókirálysággá alakították, a trónra — XII. Károly húgának, Ulrika Eleonórának személyében — asszonyt ültettek, melléje huszonnégy tagú államtanácsot rendeltek. A stockholmi békében (1720.) II. Ágostot elismerték lengyel királynak, Hannoverának visszaadták a westfaleni békében nyert Bremént és Verdent, Poroszországnak Előpommerániát Stettinnel, Dániának pedig Schleswiget. Lemondottak mindenről, hogy annál nagyobb erővel forduljanak Péter ellen s visszaküzdjék tőle a Balti tenger mellékének minden talpalatnyi földjét. De Alarich Stilicho engesztelő politikájának bukása miatt nem sujthatta jobban Itáliát, mint ahogy most Péter cár támadt Svédországra, mely Görz báró életével kioltotta a svéd-orosz béke reményét. Már magának a félszigetnek partvidékét pusztította. Eleonora lemondott férje, *Frigyes* hessenkasseli herceg (1720—51.) javára, ki a segítségére küldött angol hajórajt Kronstadt alól Stockholm védelmére hívta haza. Péter mindamellett dúlta Svédországot s körülbelül 24 millió korona kárt okozott, mire a kormány a Görzféle alapon is hajlandó lett tárgyalni. *Nystadt*-ban 1721 szeptember 10-én kötötték meg a békét, mely *hivatalosan* is véget vetett Gusztáv Adolf alkotásának, Svédország nagyhatalmi állásának. Orosz tartomány lett Karelia, Ingermannland, Estland, Livland, a Balti tengernek a Finn öbölben levő szigeteivel együtt; Svédország beérte két millió tallér kárpótlással s még szerencsésnek mondhatta magát, hogy Finnországot megmenthette.

Péter cár a nystadti békét, az északi hegemónia megszerzését, Szentpétervárott egy hétig tartó álarcos mulatságokkal ünnepelte. Azután végképp levette álarcát, hogy Európa egész valóságban megösmerhesse az új Oroszország uralkodóját. 1721 november 2-án (ó-naptár szerint október 22-én), a traecki templomban hallgatott mise után a szenátus és zsinat jelenlétében

felolvasták a szentesített békeszerződést. *Prokopovics* pskovi érsek szentbeszédben fejtegette, hogy annyi dicső tett elkövetőjét a haza atyjának, nagynak és császárnak kell nevezni. Utána *Golovkin (Halavkén)* kancellár magasztalta a cárt, ki népét a tudatlanság sötétségéből az egész világ dicsőségének magaslatára emelte, a semmiségből életre keltette s fölvétette a nemzetek sorába. A tömegben egyesek, majd az összes jelenlevők lelkesen éljenezték Pétert, a nagyot, a haza atyját, az egész Oroszország császárát. Olyanforma jelenet, amilyet a világ a 800. év karácsony napján Szent Péter római templomában látott utoljára. Az oroszok most adták meg a cár szó *mai* értelmét ; cáron ezentúl császárt értettek ; s amióta áll a világ, császár nem uralkodott nagyobb területen.

Péter a legkitörőbb öröm zajában most is arra intette népét, hogy következetesen munkálkodjék tovább Oroszország nagyságán. »Necsak veszélyben legyen serény«, ha Bizánc sorsára nem akar jutni. »A tanulók — szólt — rendesen hét év alatt végzik tanulmányaikat ; a mi iskolánk háromszor hét esztendeig tartott, de jobb sikerrel már nem is végződhetett volna.« A korhadt Moszkovia helyett egy modern Oroszország állt Európa előtt, mely meglepetésében észre sem vette, hogy két esztendővel a nystadti béke után Ázsiában is történt valami, ami nagyon megérdemelné az európai államférfiak figyelmét. A cár ugyanis időközben a Kaspi tóig nyomult, Perzsia belső ügyeibe avatkozott s az 1723 szeptember 12-én kötött békében Derbendet, Bakut, Ghilant, Mazendaránt és Asztrabadot elszakította Perzsiától. Péter ezzel be is fejezte csillogó *katonai* pályáját ; de a világ, mely külső politikájának sikerei miatt csodálta, nem tagadhatta meg tiszteletét a belső viszonyok rendezőjétől, a *reformátortól* sem.

Egységes műveltséget Péter nem adhatott, nem is akart adni 14 millió alattvalójának. A tízmillió parasztot csak a szolgaságban tette igazán egyenlővé. Valamennyit fejadó alá vetette s a muzsik csak annyiban nem volt »glebae adstrictus« : a röghöz kötve, hogy a földesúr megtarthatta földjét, de eladhatta a vele járó jobbágyokat ; a gyárak rendesen így vásároltak munkásokat. Ezeknek a rettenetes állapotoknak jellemzésére olyan toll kellene, amilyennel Gogoly írta a »Meghalt Lelkek«-et. A parasztoknak tehát nagyon kevés közük volt az új Oroszországhoz. Uraik, a régimódi *bojárok*, lassankint helyet adtak a német mintára átalakított *nemesség*nek, mely azonban nem születésen, hanem személyes érdemeken alapult. Körülbelül a mostani magyar fizetési rangosztályok módjára, Péter tizennégy *rangfokozatba* (csin) osztotta az összes hivatalnokokat és katonatiszteket. A legelőkelőbb régi nemeseknek sem volt rangjuk, ha közszolgálatot nem teljesítettek. A Szent-András- és Szent-Katalin-rendeket a születési és hivatalnoki nemességnek különbség nélkül osztogatta. Lykurgos óta ő ügyelt legjobban, hogy az államban minden nemesnek kijelölje a maga helyét s hogy mindenkit tehetségéhez mért szolgálatra kötelezzen. Másrészt a nemes családok vagyonának biztosítása végett megtiltotta uradalmaik eladását vagy zálogbavetését ; de intézkedése az ő életénél csak kevéssel tartott tovább. A muzsik és földesura közt tátongó mélységet *új középosztály* alakításával akarta áthidalni. Az orosz *polgári rend* megalakulása és első virágzása az ő érdeme. A merkantilizmus híve volt, de sokat tett a földmívelésért is abban

NAGY PÉTER CÁR.
(1682—1725.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

a reményben, hogy a nyerstermelést az ipar szolgálatába szegődteti. Sarlózás helyett ő rendelte el a kaszálást. Divatba hozta a dohánytermelést, emelte a szőlő- és eperfaültetést ; új szarvasmarhafajokat honosított meg s előmozdította a ló- és juhtenyésztést. Korbáccsal, sőt halállal fenyegette, akik meggátolják a nemestelken talált érc bányászatát s munkájukban háborgatják az idegeneket. Mindent elkövetett, hogy alattvalói a nyersterményeket otthon dolgozzák fel s iparcikkekért ne vigyék a pénzt külföldre, különösen Angliába. 1702 április 16-án mindenféle kedvezések igéretével csalogatta birodalmába az idegen mesterembereket, hogy orosz iparosokat neveljenek. Posztógyárat állíttatott s azonnal rábízta a katonai egyenruhák szövetének szállítását. 1705-ben már dicsekedett, hogy orosz posztókabátban járhat s tudott vigasztalódni, hogy a honi posztó egyelőre még drágább, rosszabb a külföldinél. Vásznat 1720 óta a külföldi piacokra is küldhetett. Az ő idejében keletkeztek Oroszország első papiros-, cukor-, selyem-, vitriol- és vasgyárai. Nem érhette meg, hogy *egész* hadserege hazai posztóban járjon s hazai vasgyárakban készült fegyvereket használjon ; de kimondta, hogy ennek így kell lennie. Akaratának és meggyőződésének ezzel az erejével teremtette meg az orosz ipart. Sokat tett a *kereskedelem* fölvirágzására. Vám- és szállítási kedvezésekkel tette Szentpétervárát az orosz kereskedelem középpontjává. Nagyobb városokban börzéket állított, kisebbekben a vásárok számát emelte. Könnyített a monopóliumok terhein s nagyon kedvezett azoknak a kereskedelmi hajóknak, amelyek a fehér-kék-vörös orosz lobogó alatt közlekedtek. Az árúcikkek hamisítóit szigoruan büntette.

Az ipar és kereskedelem érdekében sürgősen javította a *közlekedést*. A legfőbb vonalakon pompás országútakat építtetett s a távolságokat versztről-versztre oszlopokkal jelölte meg. (Egy verszt 67 méterrel hosszabb egy kilométernél.) Tíz-húsz versztre vendéglővel összekötött postahivatalt állíttatott, hol lovakat lehetett váltani. Rendszeres levélposta azonban csupán a régi és az új főváros közt közlekedett s az is csak hetenkint kétszer. Határtalan áldozatkészséggel jobbára kiépíttette azt a nagyszerű csatornarendszert, melyet az angol Peary tervezett. Asztrakánt tehát Szentpétervárral s a Káspi és a Balti tengert víziúton összeköttetésbe hozta.

A *szellemi* érdekeket sem hanyagolta el. Közértelmességet akart. Mindenkinek alkalmat adott a tanulásra, határozottan azonban csak a pópák és a nemesek fiaitól követelt meg műveltséget. Az elemi iskolák szaporítása ügyében 1714 február 28-án és 1721 január 21-én adta ki híres ukázait. A pópáknak meghagyta, hogy vasár- és ünnepnapokon a nép oktatására egész fejezeteket olvassanak föl a hozzájuk küldött tankönyvekből. Katonai, mérnöki, tengerészeti, térképező, sebészeti és rajzoló szakiskolákat állított fel. Kizárta az apai örökségből, sőt házasodni sem engedte az olyan nemes úrfiakat, akik írni-olvasni s legalább egy idegen nyelvet beszélni nem tudtak. A klasszikus nyelvekkel azonban nem törődvén, gimnáziumokat nem állított fel s így szakiskolái sem vergődhettek magasabb színvonalra, egyetemről pedig szó sem lehetett. 1724 február 8-án mégis tudományos akadémia alapításával lepte meg birodalmát ; igaz, hogy a 12 rendes tag főkötelességévé szakukba vágó tankönyvek írását s ösmeretterjesztő jeles idegen munkák lefordítását tette. Gyűjteményeket,

múzeumokat alapított s az első orosz műcsarnok látogatására még ingyenes italok kimérésével is csalogatta a közönséget. Szívesen látta s jól fizette a külföldi tudósokat, különösen az oroszul értő görögöket, hogy orosz nyelvtant készítsenek, a bibliát s a pravillát (szertartásos könyvet) javított kiadásokban adják a szlávok kezébe, műveljék az orosz irodalmat, betöltsék az orosz tanítószékeket s könyvekben ösmertessék meg a külföldet Oroszország multjával és jelenével, a reformoktól huzódozó orosz népet pedig Európa fejlettebb műveltségével. Ezer példányban 1703 január 15-én indíttatta meg az első orosz hírlapot, a Moszkovszkija Vjédomosztit (Moszkvai Ujságot), amely azonban fönnállása kétszázados évfordulóját anélkül érte meg, hogy a többi 867 orosz lappal együtt sajtószabadságot élvezhetett volna.

Péter a moszkvai nyomda mellé még nyolcat állíttatott, de valamennyit csak szigorú cenzura mellett engedte működni. Hazánk görögkeleti egyházait szintén Moszkvában nyomtatott szertartásos könyvekkel ajándékozta meg. *Sz. Dimitrij* (1711—6.) a szentek élete és a biblia, *Javorszkij* metropolita (az oroszok Pázmánya) hitvitató művei és egyházi szónoklatai, *Prokopovics* érsek 60 teológiai és történeti könyve, *Polikarpov* szláv-latin-görög szótára (1706.), *Magnizkij* aritmetikája, *Paszaskav* a gazdaságról és szegénységről írt tanulmánya, *Tatiscsev* orosz nemzeti története és *Kirilov* Oroszország első nagy térképe (1721.) kiadásaival halhatatlan érdemeket szereztek maguknak az orosz nyelv és irodalom újjáteremtésében s az oroszt az állam, egyház és irodalom nyelvének tették meg. Megcsendült ez a nyelv a színpadon is. Míg Alexej egy emberöltővel azelőtt külföldi színészek játékaiban gyönyörködött s tíz órahosszat is élvezte Ahasver és Eszter drámáját, gyermekei közül Natália már orosz színdarabokat írt, Péter pedig tapsolt, mikor orosz költők orosz színpadon ostromolták az ó-oroszok (raszkolnikok) maradiságát, az újításoktól való borzongását.

Kísérletet tett a cár fínomabb *társasösszejövetelek* rendezésével is. Nyilvános társaságokban a nők az ő koráig nem jelenhettek meg. Ezentúl meg kellett jelenniök, még pedig az eddigi dominószerű idomtalan öltözet és fátyol mellőzésével elég merészen kivágott öltözetekben, befűzve, a legújabb divat szerint. Bagaria csizmákból a férfiaknak is lakkcipőkbe, bundákból könnyű szalonruhákba kellett bújniok. Német, svéd, francia tisztek tanították őket illemszabályokra, német és lengyel táncokra. A cár udvartartása azonban szerény volt, évenkint 60,000 rubelnél többe nem kerülhetett. Nagyon különös részleteket beszéltek az udvari ebédeknél, vacsoráknál folyó duhajkodásokról, dorbézolásokról. Egyik-másik lakoma után a cár kivitte vendégeit, a külföldi követeket is, a parkba s fát vágatott velük, hogy kijózanodjanak vagy más eféle tréfát engedett meg magának. Álarcos menetekben önmaga is résztvett. 1721-ben, mikor híre járt, hogy egyezkedni akar a pápával s római katholikus lesz, a mendemondákat azzal cáfolta meg, hogy bemutattatta a részegek pápájának trónfoglalását, amelynél körmenetek, beszédek, áldozatok helyett bakhanáliák, ordítozások, nagy ivások alakjában csúfolta ki a pápát és bíbornokait. Ilyen többé-kevésbé hiteles adomák nagy számmal keringenek a cárról, ki maga is fejszével, szekercével dolgozván, nem egyszer úgy viselkedett, hogy inkább emlékeztetett

tavágóra vagy matrózra, mint uralkodóra. Fiát, *Alexejt*, már finomabban neveltette, de annak tanítójára, Neugebauerre, az ó-oroszok már azért is haragudtak, mert nem engedte meg a cárevicsnek, hogy a csontokat visszadobja a tálba. Parasztasszony volt a cár felesége, Katalin, minisztere és jóbarátja, Mencsikov (Mansikav) pedig állítólag pékinas volt s helyesen írni, olvasni sem tudott. Akkor sem csapta el, mikor sikkasztáson érte, hanem mindannyiszor sajátkezűleg eldöngette. Ilyen elemek közt csakugyan más szellemnek kellett uralkodnia a Néva, mint a Szajna partján.

*Mansékav*ot, a győzelmes tábornagyot és tengernagyot, Péter a porból, talán éppen a lisztporból emelte fel. Jellemének durva tévedései mellett is elsősorban áll azon tősgyökeres oroszok közt, kik mint hadvezérek és államférfiak a cárt annyi odaadással szolgálták. Korán símult a nyugati műveltséghez, mégis népdalok hőse lett *Seremetev* Boris tábornagy. Dicsőségében osztozott a két *Gálécon*, különösen Mihály, akihez ura Schlüsselburg bevétele után azokat az emlékezetes szavakat intézte: »Kérj akármit, Moszkvát és Katalinomat kivéve.« S a herceg — vetélytársának, a tábornagyból közkatonává alázott *Repnén* hercegnek megkegyelmezését s rangja visszaadását kérte. A svédverő *Apraxén* tengernagy, a három *Dalgoruckéj*, azután *Tolstoj*, *Taguzsénszkij*, *Halavén* (Golovin), *Halavkén* (Goluvkin), *Saférov* stb. valóban megérdemelték, hogy Puskin, a nagy költő, *Péter sasfiai*nak nevezze őket. Ezek szabályozták Péter újító szenvedelmét, melyet idegen katonák és államférfiak szinte mértéktelenül kifejtettek: a svájci *Lefort* tengernagy, a skót *Gordon* tábornok és *Bruce*, a tűzérség szervezője, a német *Ostermann* (Péter legügyesebb diplomatája) s *Münich*, a nagy csatornaépítő. Velük együtt teremtette meg Péter az új hivatalos Oroszországot, melynek korlátlan uralkodója a cár vagyis a császár lett. A cár mellett egy nyolctagú szenátus mint legfőbb koronatanács, legfőbb pénz- és hadügyi hatóság s legfőbb törvényszék bámulatos munkásságot fejtett ki.

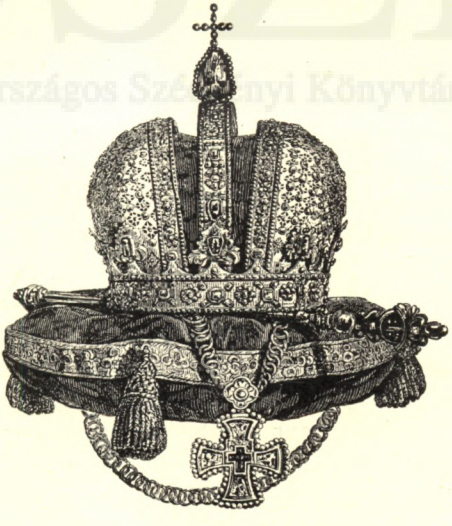
114. ábra. Mencsikov Sándor herceg (1672—1729).

Hogy ezt jobban végezhesse, Péter már 1718-ban reformálta, személyzetét szaporította és tíz szakcsoportra, kollégiumra osztotta. Ez az intézmény annyira bevált, hogy III. Károly magyar király előtt is részben az orosz szenátus kollégiális beosztása lebegett, midőn az 1722/3. évi pozsonyi országgyűlésen újraszervezte a magyar helytartótanácsot, mely szintén csak fölfelé volt felelős. A birodalmat Péter 12 kormányzóságra s ezeket összesen 43 tartományra (vajdaságra) osztotta. Önkormányzattal látta el és a székesfőváros tanácsa (tehát nem valami tárnokmester) alá rendelte a városokat. Teljes polgári és büntető *törvénykönyvet* még nem adhatott népe kezébe, a svéd törvénykönyv lefordítását sem tartotta kielégítőnek s így ukázokkal esetről esetre intézkedett. Az *igazságszolgáltatás* a vajdák, városok és a tulajdonképpeni törvényszékek közt oszlott meg, szálai pedig a szenátus kebelében alakult legfőbb törvényszékben futottak össze. A törvénykezés minden fokán behozta az írásbeliséget s vele a bélyeges papirost. A rendőrséget országszerte szervezte, sőt a titkos rendőrséget is, mely azután annyi politikai áldozatot követelt.

Közigazgatási és rendőri reformjainak szigorú végrehajtása következtében az *állami adók* pontosabban befolytak mint valaha. 1710-ben még csak 3, 1725-ben már 10 (napjainkban 5421) millió rubel az állam bevétele. Vége-hossza nem volt a sok közvetett adónak ; pl. a városba menő paraszt szakálát lenyírták, ha két kopeken meg nem váltotta. Különösen sok pénzbe került a katonaság, mely 103 gyalog- és 37 lovasezredben 180,000 (napjainkban békelábon 1.250,000, hadilábon 3½ millió), a haditengerészet pedig 48 (ma 413) sor- és 800 kisebb hajón 28,000 (ma is csak 43,000) emberből állt. Péter 1705 óta ujoncokat szedett s a hadsereget teljesen 1716-ban szervezte. A görögkeleti egyházat szintén hatalma eszközévé, valóságos *államegyházzá* tette. 1721-ben eltörölte a pátriarka méltóságát s helyébe az orosz egyház legfőbb hatóságává, saját elnöklete alatt, a *szent zsinat*ot tette. Nem tartotta ugyanis célszerűnek, hogy a nép az egyházi fejedelmet a világi uralkodóval egyenrangúnak tekintse s így meghasonlások esetében találgassa, melyiknek tartozik engedelmességgel. Az egyház anyagi ügyeit a főgondnokra bízta, ki katona is lehetett s teljes hatalommal képviselte a cárt. A teokrácia egy német alapította meg. Külön ukázokkal szabályozta a papság helyzetét, melyet össze akart egyeztetni az állam érdekeivel, a haladó korral s Oroszország új társadalmával. Kijelentette, hogy a *lelkiismeret* fölött csak Krisztusnak van hatalma, de azért mégis üldözte a raszkolnikokat (azokat az ó-oroszokat, kik egyházi főségét el nem ösmerték), tiltotta az ágostai vallás terjesztését és kiűzte a jezsuitákat. Saját fia, *Alexej*, ellensége volt minden reformjának s a trón lépcsőjén állva is raszkolnik lett. Ezért, mint hazaárulót, halálra ítélte. A haldoklónak megkegyelmezett, de kijelentette, hogy minden cár szabadon jelölheti ki utódját ; ehhez képest 1723-ban feleségét, Katalin cárnét tette örökösévé. Katalin valóban ellenmondás nélkül követte az uralkodásban, midőn a folytonos munka és a sok dorbézolás Pétert 53 éves korában 1725 február 8-án megölte.

A Péter cárnak tulajdonított politikai végrendelet későbbi idők ügyes koholmánya. Péter nem írta meg, de megcselekedte végrendeletét : viselt dolgaival figyelmeztette utódjait, mit tegyenek az egységes nagy Oroszország világra-

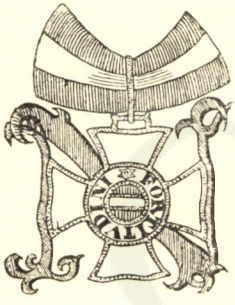
szóló hatalma érdekében. Egy kinevetett régi kornak s egy egészen meg nem értett újnak határán állva, a tűzzel-vassal újítók sorába lépett. Minden régit módosítani, javítni akart, de alapjában orosz jellemét meg nem tagadta, mi sok látszatos ellenmondásba keverte. Péter tizenegy esztendeig uralkodott a XVII. században, huszonötig a XVIII-ban. Lelkével egészen *ehhez* a századhoz tartozik. A sic volo sic jubeo, — a l'État c'est moi embere. Az első orosz uralkodó, kinek birodalmát négy tenger mosta. A Balti és Kamcsatkai tenger közt mindenütt tiszteletet szerzett akaratának, parancsának. Első nagy alakja a XVIII. század felvilágosultságának ; csakhogy ő ezt a felvilágosultságot durván, nyersen alkalmazta birodalma viszonyaihoz. Barátja, II. Rákóczi Ferenc szerint »különködő természetét kielégíteni törekedvén, megveti a trón fényét, ragyogását ; ruházatával alig különbözik alattvalóitól, akiknek példát akar adni a polgári életre ; tudni óhajt mindent, meghallgat mindenkit, megvizsgálja a legaprólékosabb ügyeket. Érzéki vágyait botrány nélkül ügyekszik kielégíteni ; úgy dolgozik, mint egy kézműves ; bebarangol idegen országokat, a magáét rendbe hozza ; eltanul idegen szokásokat, katonaságot szervez, mesterségeket honosít meg, kereskedelmet teremt, igazságot gyakorol«. Kelet-Európa s Észak-Ázsia már két százada követi az ő politikáját. Tolsztoj szerint az orosz szellem nem ismer nagy embereket ; de aki hisz a személyes nagyságban (mire az önkényes uralom korában a kísértés oly erős), teljesen megnyugodhatik az orosz szenátus 1721. évi kijelentésében : Péter nagy volt és a haza atyja.

115. ábra. Orosz császári jelvények.

X. FEJEZET.

A HABSBURGOK ÖRÖKSÉGE.

A Mária Terézia vitézi rend jelvénye.

I. A spanyol örökösödési háború.

ÉHÁNY hónappal az északi háború kitörése után Nyugat-Európa is lángba borult ama kérdés miatt, ki uralkodjék Spanyolországon. Ez a hatalmas birodalom a három utolsó Habsburg alatt nagyon hanyatlott. Ez a hanyatlás az újkori történelem legmegrendítőbb szomorújátéka. *III. Fülöp* (1598—1621.) egész életében miniszterére, Lerma hercegre hallgatott. Abban a sebben halt meg, amelyet a kandallóból lábára pattant parázs ejtett, mivel nem tartotta illőnek, hogy ő maga rúgja le a parazsat, a sok szájtátó pedig nem tudta hamarosan előkeríteni azt az udvari embert, akin kívül más nem vehette azt le az illemszabályok értelmében. Utódja, a 16 éves *IV. Fülöp* (1621—65.) néha heteken át hallgatott; színműveket írt s a művészetekben gyönyörködött, a politikát pedig egészen miniszterére, Olivarezre, majd pedig Harora hagyta. A XVII. század első kétharmadában voltaképpen három miniszter uralkodott. Húsz esztendeig III. Fülöp Svengalija, *Lerma herceg*, a moriszkók kiűzője, a közerkölcsök megrontója, a nép elszegényedésének előmozdítója, saját kincstárának megtöltője, egyébként a legkedvesebb modorú udvari ember. Pár évvel utána 22 esztendeig *Olivarez gróf* (Don Guzman) azzal a dicsvággyal lépett a kormány élére, hogy Európa legnagyobb miniszterének mondják. Élete főfeladatának egy katholikus egyetemes monarchia megteremtését tartotta. Ezzel együttjárt a legkönyörtelenebb *önkényes uralom*, mi ellen először is a szabadságára büszke Katalónia kelt föl, majd Portugália is elszakadt Spanyolországtól és 1641 január 28-án Bragança Jánost kiáltotta ki királynak. Ez és a Németalfölddel, Franciaországgal szerencsétlenül folyó háborúk mindamellett is elfeledtették, hogy Olaszországban és a harmincéves háborúban némi sikerekre hivatkozhatott. Olivarez bukása (1643.) rendszerváltozást jelentett: befelé az önkormányzati jog elismerését, kifelé a terjeszkedésről való lemondást. *Haro* húsz esztendeig már csak arra szorítkozhatott, hogy az örökségül átvett

háborúkban Spanyolországot megóvja a szétbomlástól. III. Ferdinánd császár a westfáleni békét Spanyolországra való tekintet nélkül kötötte meg. Az európai hatalmak Németalföldet Spanyolországtól független államnak ismerték el, amiben különben Haro javaslatára IV. Fülöp megelőzte őket, sőt India felé kereskedelmök szabadságát is biztosította. Tizenegy esztendő mulva az angolokkal és portugálokkal szövetkezett franciák a pireneusi békében (1659.) a Pireneusokat ismertették el Spanyol- és Franciaország határainak, de spanyol területtel alig gyarapodtak s Katalóniát is visszaadták a spanyoloknak. 1665. szeptember 17-én IV. Fülöp abban a tudatban halt meg, hogy a spanyolok hiában harcolnak Portugália visszaszerzéséért.

Spanyolországon vált be leginkább, hogy aki sokat markol, keveset fog. A pireneusi béke, Németalföld és Portugália elszakadása óta katonái többé nem rohanhattak a csatába azzal a kiáltással, hogy »Cierra España !« (Támadj, Spanyolország !) Örülniök kellett, ha megvédhetik a meglevőt : kivált Franciaországgal szemben. XIV. Lajos, mint IV. Fülöp nagyobb leányának, Mária Teréziának ura, követelte az uralmat, ha sógorának, az új spanyol királynak nem lennének gyermekei. Már pedig *II. Károly* (1655—1700.) mindössze négy esztendős volt, valóságos csecsemő, mert még szopott s annyira gyönge, hogy járni sem tudott. I. Lipót császár, IV. Fülöp kisebb leányának ura, csak másodsorban jöhetett szóba. Maga is Habsburg volt, felesége nem mondott le a koronához való jogáról, ezt tehát Lipót mint az oldalág legidősebb férfia követelhette magának. Ezen a két házasságon fordult meg, helyreálljon-e *V. Károly egyetemes birodalma* vagy pedig — francia vezetés alatt — latin népek alakítsanak *nyugati császárságot ?* Ezzel a gondolattal XIV. Lajos foglalkozott először, I. Napoléon utoljára ; mindakettő a Habsburgok rovására és mindakettő tisztán dinasztikus szempontból. Míg II. Károly udvara a birodalom oszthatatlanságának elvéhez ragaszkodott, titokban XIV. Lajos és I. Lipót 1668 január 19-én a vézna, beteges gyermek országán megegyeztek. Amaz kapta volna Spanyolországot, Milanót, Toscanát, Sardiniát, a Kanári, Baleári és Nyugatindiai szigeteket ; emez Németalföldet, Navarrát, Nápolyt, Siciliát. II. Károly azonban még 32 esztendeig élt s az első elsietett szerződés után az államférfiak még nagyon sokféle más megoldáson törhették a fejöket. Ebben a kérdésben Európa is azon volt, amire XIV. Lajos törekedett a pireneusi békében, hogy valami világhatalmat ne engedjen a nyakára nőni. Nem két katholikus birodalomnak, hanem egyáltalán két birodalomnak egyesülésétől félt ; a világ legnagyobb örökösödési pörében irányt nem vallási szempontok adtak. Ez bizonyára nem a vallástürelem elve még, de valami ahhoz hasonló ; sőt nem is új, különben — már másfélszázada — Metz, Toul és Verdun nem lehettek volna francia birtokok. Az egész világon Spanyolországban volt (150,000 lévén, most is ott van) a legtöbb pap s ott legnépesebbek a templomok. A nép valóban hitt, sőt lelkesedett a hitért ; féltek tehát, hogy a türelmetlenség elvét viszi hozományul abba a birodalomba, melyhez a felosztás következtében tartoznia kell vala. De nem vallásfelekezetek, nem is nemzetek, hanem csupán az uralkodóházak érdekei forogtak szóban. A haagai spanyol követ 1688-ban misét mondatott, mikor a protestáns Orániai Vilmos megdöntötte Angliában a katholikus Stuar-

toknak a katholikus franciákra támaszkodó uralmát. Anglia nem törődött az Iberiai félszigettel, melynek tengerészete, ipara, kereskedelme, földmívelése, bányászata és közéletének minden ága szinte páratlan hanyatlásról tanuskodott ; őt ebben a kérdésben csak Franciaország erősödésének gátlása érdekelte. Angliának akarta megszerezni Spanyolország gyarmatait, mert tudta, hogy azoknak tengeri és tengerentúli hatalmával kerekedhetik Franciaország fölé. Bízott a Pireneusok gránitszikláiban, hogy épen úgy nem símulnak el XIV. Lajos hadseregének súlyos léptei alatt, mint ahogy a Hohenstaufok sem taposhatták símára az Alpok gránitgerincét. Orániai Vilmos Hollandia élén állva sem engedte, meg, hogy a franciák Richelieunek a természetes határokat követelő elmélete (doctrine des frontières naturelles) értelmében a Rajna alsó folyásához jussanak. Anglia élén állva, éppen az elmélet alapján nem akarta keresztülbocsátani őket a Pireneusokon, hacsak a Bourbonok oldalágának birodalmául (secundogenitura alakjában) akarnák is megszerezni Spanyolországot. XIV. Lajos a pireneusi békében s a házassági szerződésben könnyű szívvel esküdött meg, hogy »a két nagy és hatalmas állam a jövőben nem egyesülhet«. Nem csupán a terjeszkedés vágya vitte Spanyolország felé, hanem a Habsburgok világbirodalmának megújulásától tartó aggodalom is.

A Bourbonok még mindig a Habsburgokban látták legerősebb ellenfelüket. 1698 szept. 28-án és október 11-én Francia-, Angol- és Németország titokban abban egyeztek meg, hogy a császár és Mária Antónia spanyol hercegnő unokája, József Ferdinánd bajor herceg (a törökverő Miksa Emánuel fia) örökölje Spanyolországot, Belgiumot, Sardiniát, a két Indiát és a gyarmatokat ; Károly főherceg (Lipót fia) Milanót s a birodalmi hűbéreket ; Franciaország pedig Nápolyt, Siciliát, Toscana egy részét s a pireneusi végvidék némely helyét. II. Károly spanyol király viszont *osztatlanul* akarta hagyni birodalmát a bajor hercegre, ki azonban hetedfél esztendős korában (1699 febr. 8.) hirtelen meghalt. Megrontotta az európai egyensúly politikusainak minden számítását. A szerződő felek most (1700 márc. 13. és 25.) Károly főhercegnek juttatták a bajor herceg részét is, de úgy, hogy Milanót átengedje a lotharingeni hercegnek, aki viszont lemondana franciaországi birtokairól. A Habsburgok mesés szerencséjén megdöbbent francia párt oda vitte a dolgot, hogy halálos ágyán II. Károly 1700 okt. 3-án valóban, de titokban, Fülöp anjoui hercegre, XIV. Lajos unokájára hagyta egész birodalmát s Károly javára tett végrendeletét elégettette. 39 éves korában, mondhatni 39 évi haldoklás után, 1700 nov. 1-én meghalt és sírba vitte a Habsburgok spanyol ágát.

Csak most tették közzé végrendeletét, mely a spanyoloknál nagy lelkesedést, a császári udvarban s a két tengeri hatalomnál pedig kellemetlen meglepetést okozott. November 12-én *XIV. Lajos* Fontainebleauban azonnal elfogadta unokája részére a spanyol koronát, szervezte Madridban az ideiglenes kormányt, s tavasszal erős francia sereg élén küldte be unokáját. A kölni és bajor választók vele tartottak, III. Frigyes brandenburgi választó azonban a porosz királyi cím reményében segítséget igért Lipótnak. A császár csak fiai és Jenő savoyai herceg ösztönzésére határozta el, hogy fegyverrel követeli Károly örökségét. 1701 szeptember 7-én Angliával és Hollandiával megalakította a nagy szövet-

séget, melynek értelmében ő Belgiumot, Milanót, Nápolyt és Siciliát, valamint a Földközi tenger spanyol szigeteit, a két tengeri hatalmasság pedig spanyol Amerikát kapná. XIV. Lajos azonnal kitiltotta a francia piacokról az angol árúcikkeket, az épen most elhunyt II. Stuart Jakab angol király fiát, mint *III. Jakab*ot, Angolország törvényes királyának ismerte el. Mindez bonyodalmakra vezethetett, mert III. Vilmost halála (1702 márc. 19.) után sógorasszonya *Anna* követte a trónon. *II. Rákóczi* Ferenc éppen II. Károly spanyol király halála napján szólította segítségre XIV. Lajost, aki egy nép lelkesedésével, szabadságharcával sietett lekötni az útjában álló császár erejének egy részét. Bajorország, Köln, Braunschweig-Wolfenbüttel, Mantova és Savoya a franciákkal szövetkeztek. Poroszország csak akkor csatlakozott a császárhoz, amikor

116. ábra. Bécs (egykorú metszet után).

I. Frigyes 1701 január 18-án ennek ellenmondása nélkül koronáztathatta magát az ország első királyává. Ridegebb önzés a világnak egyetlen háborújában sem vezette a küzdő feleket.

Jenő savoyai herceg még a nagy szövetség megalakítása előtt, 1701 március 20-án, Roveredonál átvette a császári hadak vezetését. A Garda-tó felől tört *Catinat* tábornagy franciáira, s Vittorio Amadeo savoyai fejedelem olaszaira. Pálffy a magyar huszárokkal Legnagonál, ő pedig Carpinál Catinat s Chiarinál és Cremonánál Villeroi fölött nemcsak győzelmet aratott, hanem *Villeroit* el is fogta. Azonban a franciák új vezérével, *Vendôme*-mal szemben csak alig tarthatta együtt fizetetlen, rongyos, beteg katonáit. Személyesen sietett Bécsbe, hogy a haditanácsot bővebb áldozatokra bírja s ez idő alatt Starhemberg Guidóra bízta a vezérletet. Áldozatokra szükség lett volna a német csatatéren is, hol Lajos badeni hercegnek, szintén a magyarországi török háborúk egyik hősének, lett volna a feladata, hogy megakadályozza a német fejedelmeknek, különösen a bajor választónak, a franciákhoz való csatlakozását. A birodalmi hadak lassú

gülekezése következtében terve annyira nem sikerült, hogy Miksa Emánuel bajor választó Ulm elfoglalása után nyiltan háborút izenhetett császárának. Innsbruckban fogadta a tartományi kormány hódolatát s otthonosan rendezkedett be. Úgy látszott, semmi sem gátolhatja meg, hogy Villars és Vendôme egyesült seregével Bécs ellen nyomuljon s azt a fölkelt magyarokkal együtt ostromolja. A tiroli nép azonban a Brenner-hágót hősiesen megvédte és Solari császári tábornok erejével gyarapodva, a bajorokat nemcsak kiűzte a tartományból, hanem Bajorországot is háborgatta. A bécsi haditanács mozgékonyabb lett, mióta vezetését *Jenő* herceg vette át, aki különben kénytelen volt bevallani, hogy ha elég volna ötvenezer forint az állam megmentésére, ezt az összeget sem tudná előteremteni. 1704-ben a császári és az angol-hollandi seregek végre egyesülvén, augusztus 13-án Marlborough és Jenő vezetése alatt *Höchstädt* (az angolok szerint Blenheim) mellett megverték az egyesült franciákat és bajorokat; 20.000-et levágtak, 15.000-et pedig Tallard vezérrel együtt elfogtak. A bajor választót földönfutóvá tették s alattvalói hiában fogadkoztak, hogy inkább bajorok gyanánt halnak meg, mintsem hogy osztrákok gyanánt pusztuljanak el, fölkelésüket minden ponton leverték. A franciák kiszorultak Dél-Németországból s *Rákóczi* nagyszombati veresége (1704 december 26.) egyelőre a magyar fölkelésbe vetett reményeiket is meghiusította. — A 18 éves Károly főherceget, kit Lipót még 1703-ban beküldött Spanyolországba, az ország északkeleti része (Aragonia és Katalonia) már jobbára el ismerte. Az angolok a portugálokkal szövetkezve nyugat felől siettek segítségére, midőn Lipót császár 1705 május 5-én elhunyt.

117. ábra. Miksa Emánuel bajor választófejedelem (1679—1726).

I. József császár (1705—11.) nem hagyta cserben öccsét. Tovább folytatta a háborút s mostantól fogva, az akadékoskodó bécsi haditanáccsal szemben, teljes önállóságot engedett vezéreinek. Savoyai Jenő, Badeni Lajos, Starhemberg Guidó katonai lángesze az angol Marlborough vagy a porosz Dessaui Lipót haditudományával versenyzett. Marlborough nem hajthatta végre azt a merész tervét, hogy egyenesen Franciaország ellen vonuljon, de az angol és a császári hadak Spanyolországban szerencsésen harcoltak a franciák ellen. V. Fülöp királyt, Spanyolország trónján (1700—46.) az első Bourbont, újításai és idegen tanácsosai miatt a spanyol nép különben sem szerette. Gibraltárt az angolok már 1704 augusztus 4-én elfoglalták s többé nem is bocsátották ki hatalmukból, mert onnan uralkodhattak a Földközi tenger bejáratán. Német- és spanyolországi lanyhább hadjáratuknak az a magyarázata, hogy Franciaországgal s minden más hatalommal szemben elsőségöket nem Európa, hanem Ázsia és Amerika tengerpartjain kellett kivívniok. Száz esztendő mulva ki is vívták, de amit Spanyolország legdélibb félszigetének keleti oldalán, Gibraltárnál, kezdtek, ugyanazon félsziget nyugati oldalán, Trafalgarnál, tehát szintén európai, sőt éppen spanyol vizeken fejeztek be. 1706-ban Madridba vezették be III. Károlyt, mire XIV. Lajos (a magyarok ügyében 1706 november 24-én írt levele szerint) úgy találta, hogy hétesztendei hadviselés után ideje volna a befejezésre gondolni, mert ő különben is békeszeretetből viselte a háborút. Károly különben az almanzai vereség (1707 aprilis 25.) után ismét odahagyta a fővárost. Marlborough Belgiumban *Ramilliesnél* (1706 május 23.), Savoyai Jenő pedig és Dessaui Lipót Olaszországban *Torinonál* (1707 szeptember 7.) oly fényes győzelmeket arattak, hogy XIV. Lajos már Spanyolország átengedésének fejében is kész volt a békére s unokája részére a spanyolok olasz tartományaival is beérte volna. Bécsben és Londonban erős békepárt sürgette ajánlata elfogadását,

118. ábra. Marlborough (John Churchill) herceg (1650—1722).

a katonák azonban Franciaország teljes megalázását követelték. Marlborough és Jenő Belgiumban fényes győzelmet arattak Vendôme-on *Oudenarde*nál (1708 július 11.) s ugyanaznap a megvíhatatlannak híresztelt Lillet is bevették. A magyarokat, kik a tróntól megfosztott I. József helyett Frigyes Vilmos porosz királyfit akarták behozni királynak, Heister és Pálffy *Trencsén*nél verte meg (1708 augusztus 3.). Midőn ezek után a szövetségesek XIV. Lajos újabb békeajánlatait is visszautasították, Villars utolsó, kétségbeesett erőlködéseit Belgiumban *Malplaquet*nál (1709 szeptember 11.) teljesen meghiusították. Összesen 42.000 francia, angol, német halott borította a csatatért s 90 esztendeig a világ nem is látott ennél véresebb csatát. Károly főherceg visszatért Madridba s a hatalmak nemsokára egyenesen azt követelték XIV. Lajostól, hogy ha békét akar, unokáját, V. Fülöpöt, ő maga kergesse ki Spanyolországból s mondjon le Elszászról, a lotharingeni (Metz, Toul és Verdun) püspökségekről és a Franche-Comtéről.

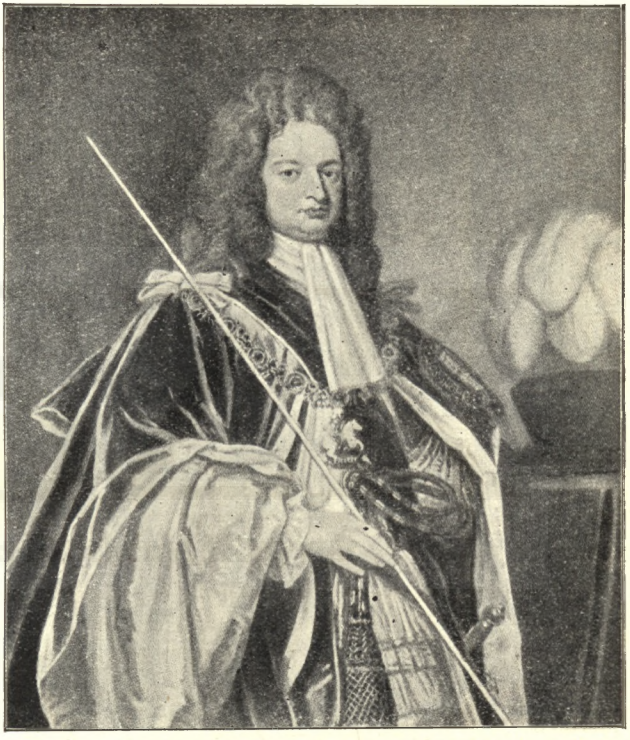
119. ábra. Anna angol királyné (1702—1714).

Nem került sor reá. A háború tüzét nem az óceán, hanem egy pohár víz oltotta el. XIV. Lajost az Anna angol királyné s két udvarhölgye közt kitört gyűlölség szabadította meg kínos helyzetéből. A bajor választó már 1706-ban figyelmeztette Rákóczit, hogy »Anglia egyedül Marlborough által gubernálódik«. Anna királyné valóban mindent megtett, amit mint a whig miniszterium tagja kívánt tőle, kivált ha azt udvarhölgye, *Marlboroughné* terjesztette elő. A királyné azonban végre is megsokalta a lady rideg, rátartó modorát. Kegyeiben inkább *Lady Masham*ot részesítette, aki a toryk vezérférfiaival ismertette meg. Marlboroughnét úgy alázta meg, hogy egy fényes udvari ünnepségen magával a gőgös asszonnyal hozatott egy pohár vizet, s ügyetlennek nevezte, mikor, dühében reszketve, a vizet ruhájára öntötte (1710.). A lemondott hercegnét a Marlboroughért rajongó nép megnyugtatása végett még egyszer visszafogadta udvarába s a parlament is pénzt szavazott meg a háború folytatására; de a whig miniszterium s a harcias irány mégis megbukott. *Bolingbroke* és *Harley* tory-miniszteriuma meghagyta a fővezérségben Marlboroughot, de korlátolta

hatáskörét; XIV. Lajossal azonban azonnal alkudozni kezdett. Midőn I. József császár 1711 április 17-én meghalt, utódai a császári trónon Habsburg Károly és Bourbon Fülöp spanyol királyok akartak lenni. Az egykorú latin vers szerint:

»Hadakozol, Károly s harcolva, erővel akarnád
Elvenned Nyugatot, amire tör Fülöp is.
»Semmi se vagy: császár leszek!« — így szól mindegyik. És te,
Károly, császár léssz, — semmi se léssz te, Fülöp.«

Károlyt 1711 szeptember 30-án csakugyan megválasztották császárnak, mire október 8-án Angolország Franciaországgal előleges békét kötött. Nem tűrhette, hogy III. Károly, mint immár VI. Károly császár, V. Károly világbirodalmát helyreállítsa. Elismerte spanyol királynak V. Fülöpöt, ha lemond a francia trónhoz való jogáról, a spanyol és francia birodalom személyes uniójának tervéről s beleegyezik Spanyolország megcsonkításába. Május elsején a majténvi mezőn a kurucok is hűséget esküdtek Józsefnek, kinek haláláról még nem értesültek. Marlborough most már hiába sürgette a háború folytatását. 1712 január elsején a királyné letette őt a fővezérségről, de a sikkasztás címén ellene indított pört megszüntette. Ezt részben diadalai osztályosának, Savoyai Jenőnek, köszönhette, ki 1712 januárjában VI. Károly császár (1711—40.) megbízásából Londonba utazott. Míg saját vezéröket az angolok úgyszólván száműzték, az idegent nagy lelkesedéssel fogadták; de a háborúról többé az ő kedvéért sem akartak tudni. Tárgyalni keztek XIV. Lajossal s 1713 április 11-én megkötötték az *utrechti békét*, melyhez 1715-ig Hollandia, Poroszország, Spanyolország és Savoya is csatlakoztak. Ennek értelmében *V. Fülöp* Spanyolország és a gyarmatok királya maradt, de ugyanazon Bourbon sohasem lehet Spanyol- és Franciaország királya. Belgiumot, Milano keleti részét, Nápolyt és Sardiniát *VI. Károly* császár, Milano nyugati részét pedig, a királyi címmel együtt, *Vittorio Amadeo* savoyai herceg kapja. *Angolország* nyeri a spanyoloktól elfoglalt Gibraltárt és Menorca szigetet s a franciáktól Amerikában elvett Akadiát, New-Foundlandot és a Hudson-

120. ábra. Harley Róbert (1661—1724).

öböl mellékét az *assientó*val, vagyis azzal a joggal együtt, hogy az amerikai spanyol gyarmatokba évenkint 5000 afrikai néger rabszolgát szállíthasson. *Hollandia* ideiglenesen megszállja Belgiumot, melynek határain a Franciaországból jöhető támadások ellen várakat építhet; a *porosz királyságot* a szerződő hatalmak elismerik stb.

A császár azonban a *szatmári béke* (1711.) után nagyobb haderővel rendelkezvén, egymaga is folytatta a küzdelmet. Spanyolországban büszkén hivatkozhatott Starhembergre, ki a *villaviciosai* csatában csak pyrrhusi győzelemhez juttatta Vendôme-ot (1710 december 10.). A ruháját suroló 17 golyóval a spanyolok nemzeti hőse, nagy kapitánya lett s 7000 emberrel, ágyúk nélkül, ellenséges földön, egy Xenophon körültekintésével vonult Kataloniába. Itt Barcelona, az alkotmányhoz és Károlyhoz híven, még három esztendeig (1714.) védelmezte magát. Európa csodálkozását ép úgy megérdemelte, mint valaha Numantia. Elestével a Habsburgok ügye tökéletesen megbukott Spanyolországban. A rajnai csatatéren Jenő herceget is apróbb vereségek érték, mire a császár megbizásából *Rastadt*ban (Badenben) 1714 március 7-én békét kötött XIV. Lajossal. Eszerint a spanyol Habsburgok örökségeképpen a császáré lesz Nápoly, Belgium, Milano és Sardinia; Lajos lerontatja a Rajna jobbpartján emelt várakat, de megkapja a pfalzi Landaut. A *svájc-badeni békében* (1714 szeptember 7.) mindezekben végre a német birodalom is megnyugodott.

Egy esztendő múlva (1715 szeptember 1.) történt halálakor XIV. Lajos kimerült, eladósodott országot hagyott maga után, ami nagyon nagy ára volt annak, hogy Spanyolországban Habsburgok helyett most már Bourbonok uralkodtak.

A Habsburgok nem tekintették kárpótlásnak, hogy pár év mulva, 1718-ban, a *pozserováci békében* hazánk visszanyerte területe egységét. A török birodalommal szemben fekvő részeit katonai uralom alá juttatták. Törökország még mindig oly nagy volt, hogy — a cserkeszek és abkházok földjének kivételével — a Fekete tenger környéke mindenütt hozzá tartozott. A tatár kánsággal rekesztette el onnan Oroszországot, mely a Rigai öblöt jog szerint csak az 1721. évi nystädti béke óta mondhatta magáénak, midőn Európa a greenwichi 30 h. foktól keletre csekély kivétellel már is az övé volt. Lengyel- és Svédország inkább nagy terjedelmökkel mint hatalmukkal szerepeltek. Dán- és Norvégország egy uralom alatt állott. Anglia, 1707 május 6-án törvénybe iktatván a skót uniót, mostan jelent meg először teljesen egységes állam gyanánt. Egységes Hollandia, Svájc, Portugália és Spanyolország is és attól fogva mindegyik megmaradt mai határai közt. Franciaország egységét még mindig zavarta Avignon, mint pápai birtok és Elszász-Lotharingiának rendezetlen helyzete Németországgal szemben. Olasz- és Németország részekre szakadozott; ez utóbbinak leghatalmasabb államai Ausztria és a porosz királyság; de nyugati birtokaik nem függtek össze keleten levő fő területükkel. 1713—21 közt tehát az utrechti, pozserováci és nystädti béke következtében körülbelül minden nagyobb államnak egyenlő súlya volt Európa mérőserpenyőjében; de némelyik úgy találta, hogy neki hús helyett inkább csont jutott s már is vágyott valami jobb falatra, pl. a Habsburgok osztrák birtokaira.

Az utrechti béke azért fontosabb a többinél, mert az uralkodóházak, — melyek, XIV. Lajos példájára, félszázad óta csak saját érdekeikkel törődtek, — ebben már a nép és társadalom érdekei elől sem zárkóztak el egészen. Az *assiento* ugyan, az emberkereskedés szabadalma, elég csodálatos kezdete ennek az érdeklődésnek; de mutatja, hogy az európai nemzetek igen messzefekvő célokat tűztek maguk elé. Világkereskedelemről, nemzetközi feladatokról, gazdasági kölcsönös hatásról most kezdtek csak igazán beszélni. Politikájuk eddigi szűk körét kiterjesztik az új földrészekben levő gyarmatokra is. Nem azért, mint Spanyolország tette a XVII. században, hogy a hugenották ellen küldjenek expedíciókat Amerikába, hanem hogy gazdasági ellenszolgálatokra képesítsék s az óceán túlsó partjával minél élénkebb kereskedelmi összeköttetésbe lépjenek. Az európai műveltséget enélkül nem tehették volna világműveltséggé, s Európa maga sem terelhette volna fejlődését a ma követett irányba. Az imént lezajlott küzdelemben a latin Európa halálosan meggyűlölte a fejedelmi tekintélyt, mely, a nép érdekeivel ellenkező szívtelen küzdelemben, vérben és anyagiakban ellenmondás tűrése nélkül követelt tőle oly óriási áldozatokat. A királyuk iránt a század elején támadt gyűlölet nélkül a franciák nem csinálhattak volna oly világra szóló forradalmat a század végén. De bizonyos, hogy a spanyol örökösödési háborúban a *latin elem* politikai és gazdasági tekintetben egyaránt hátrább szorult s Anglia vezetése alatt a *germán elem* kerekedett felül. Ennek egyik jelensége, hogy a Habsburgok ausztriai örökségét épen ezek a germán elemek akarták a faji és nemzeti jellegnek megfelelő módon felosztani.

121. ábra. Starhemberg Guidó (1657—1737).

II. Az osztrák örökösödési háború.

József, ifjabb magyar király, a spanyol trón elfoglalására induló *Károly* főherceggel 1703 szeptember 12-én kölcsönös örökösödési szerződést (pactum mutuae successionis) kötött. Károly javára lemondott az egész spanyol birodalomról olyképp, hogy ez az elsőszülöttség rendje szerint illesse Károlyt és fiúágát, ellenben a német és más örökös tartományok Józsefet és fiúágát. Az előbb kihaló ág örökölje a másiknak országait; s ha a fiúág is kihal, előbb Józsefnek, utóbb Károlynak leányága szintén az elsőszülöttség rendje szerint következzék. — Ezen, az osztrák *pragmatika szankció* alapját tevő szerződésen Lipót császár végrendelete (1705 április 26.) csak annyit módosított, hogy ha Károly Spanyolországból kiszorulna, Tirolt és az osztrák tartományok egy részét kapja örökösödési joggal. — Károly Spanyolországot csakugyan elvesztette, de megnyerte 1711-ben elhunyt bátyjának egész örökségét. 1712 márciusában a horvát rendek önként törvényt hoztak, hogy a fiúág kihaltával elösmerik a *leányág* örökösödését. Ezzel most már a bécsi udvar is bővebben foglalkozott, de a titkos tanácsban Károly császár csak 1713 április 19-én hirdette ki a *pragmatika szankciót,* melynek értelmében a fiúág kihaltával elsősorban és az elsőszülöttség rendje szerint saját, azután József s végre Lipót császárok leányai és ivadékai következnek az uralkodásban. Józsefnek született ugyan fia, de félesztendős korában meghalt s így Károly császár és király idejénvalónak látta, hogy leányai sorsát, a pragmatika szankció elfogadásával, országainak és tartományainak rendjei is biztosítsák. Az osztrák tartományok 1720-ban külön-külön elfogadták a pragmatikát, mit 1722 március 30-án az erdélyi rendek is megtettek. Magyarországban a dolgot nem lehetett a házi törvény elismerésével rendezni. Ott a dúsgazdag új nemesség tudta ugyan,

122. ábra. I. Lipót császár és király (1657—1705).

hogy a fiúág örökösödését kimondó 1687. évi II—III. törvénycikkre huszonötévi abszolutizmus következett, mégis törvényben (1715 : XL.) ítélte el az ez ellen tiltakozó szabadságharc emlékét. Most sem kereste eléggé Magyarország állami függetlenségének biztosítékait abban az új helyzetben, melyet az örökösödés új rendje a perszonális unió kiterjesztése és az Ausztriával megerősített dinasztikus kapcsolat következtében teremtett. *Szluha* Ferenc, az egykori kuruc, 1722 június 30-án a magyar országgyűlésen az európai egyensúly érdekében is kívánta a leányág örökösödése elvének kimondását, ami, az osztrák pragmatikánál korlátoltabb alakban, azonnal meg is történt. Július 16-án oly kijelentéssel iktatták törvénybe, hogy az unióban foglalt »többi« tartománnyal, vagyis Ausztriával (olyanformán mint 1608-ban) külön kell szerződni. Az 1723. évi I. és II. törvénycikket mégis csak az 1867. évi XII. törvénycikkben, tehát majdnem másfélszázad mulva, követte Magyarország és Ausztria kiegyezése. A törvény államnak, szerződő félnek tekintette Magyarországot s egy szóval sem említette a házi törvényt, a pragmatika szankciót. Az 1900. évi XXIV. törvénycikk is kijelentette, hogy a trónöröklésnek az 1723. évi I. és II. törvénycikkben foglalt szabályozása: keletkezésére, föltételeire s tartalmára egyaránt önálló s a trónöröklés körébe tartozó minden kérdést annak rendeletei szerint kell megítélni. Ezen (a közéletben minden szabatosság nélkül pragmatika szankciónak nevezett) törvény értelmében Magyarország és az osztrák örökös tartományok közt nincs egyéb kapcsolat mint az uralkodóház azonossága és az egyedül erre alapított feloszthatatlan s elválaszthatatlan birtoklás. Ausztria önkényes uralkodóját Magyarország az új törvény szerint is csak akkor ismerte el királynak, ha megesküdött az ország alkotmányára, szabadságára és mulhatatlanul megkoronáztatta magát. Más dolog, hogy ugyanazon országgyűlés sokban növelte a király hatalmát. Igy pl. a most felállított helytartó-

123. ábra. V. Fülöp király (1700—1746).

124. ábra. Alberoni bíbornok (1664—1752).

tanács, mint az erdélyi főkormányszék (gubernium) is, csak a királynak tartozott felelni. A hűtlenség büntetését szigorúbbá tették, az ítéletet a most különválasztott hétszemélyes táblán, a királyi kúrián, a két királyi és az — osztrák mintára szervezett — négy kerületi táblán a király nevében hozták. Őt tekintették a legfőbb hadúrnak; kegyúri jogait növelték; a fiskus (királyi kincstár) jövedelmeit számonkérés nélkül bocsátották rendelkezésére, azért a magyar udvari kamara (a legfőbb pénzügyi hatóság) csakis a királlyal szemben volt felelős. A magyar s erdélyi udvari kancelláriát is csak mint tanácsadó testületet állították a király mellé. Osztrák államférfiak csupán visszaélésképpen avatkoztak Magyarország dolgaiba, hogy a két ország védelmét, adó- és vámügyét közösnek tüntessék fel. Magát az örökösödésről szóló magyar törvényt is kétfejűsasos leveleken nyomatták ki s úgy tüntették föl Ausztriát, mintha Magyarország hozzá tartoznék. Ausztriához számították az olasz tartományokat és Belgiumot is, amelyek számára azonban Bécsben külön tanácstestületet szerveztek, mert belátták, hogy ezeket mégsem igazgathatják az osztrák örökös tartományok módjára. Arra törekedtek, hogy Ausztriát, Magyarországot, Olaszországot és Belgiumot Bécsből, mint valami birodalmi fővárosból, ugyanazon elvek szerint kormányozzák mint *Közép-Európa leghatalmasabb monarchiáját.* Ennek a monarchiának nem volt közjogilag megállapított neve, uralkodójának Európaszerte elfogadott címe. Császárnak mint német, királynak mint magyar uralkodót ismerték el; örökös tartományait egyszerű *uradalmaknak* tekintették, amiket a rájuk jogot tartó fejedelmek a Habsburgok fiúágának kihaltával a maguk országaihoz akartak kapcsolni.

Ausztria megbontására először is *V. Fülöp* spanyol király tett kisérletet, aki az utrechti béke után is hadilábon állt VI. Károly császárral. Második felesége, Farnese Erzsébet pármai hercegnő, Alberoni bibornok s más olaszok segítségével megszüntette a franciák befolyását. Egyenesen a hármas-szövetség szétrobbantására törekedett s titokban erősen fegyverkezett. Mikor a pápa a spanyol követet elfogatta, Sardiniát 1717 októberében meghódította, s magának követelte Siciliát is, Spanyolország elvesztett olasz tartományaival együtt. A császár azonban az angolokkal, hollandokkal és franciákkal együtt az utrechti béke fenntartására 1718 április 4-én megkötötte a négyes-szövetséget. Alberoni hiában fenyegetőzött a magyarok fölkelésével s egy spanyol-török-svéd-orosz szövetséggel. V. Fülöpöt kikiáltották ugyan Sicilia királyának, de hajóhadát az angolok teljesen szétverték. A franciák Spanyolország északi részében foglalgattak s a háború a gyarmatokban is oly szerencsétlen fordulatot vett, hogy Alberoni 1719 decemberében megbukott. A játékot még nem vesztette el egészen, mert arra a hírre, hogy VI. Károly 1722-ben megalakította az ostendei kelet- és nyugatindiai kereskedőtársaságot, Angol-, Spanyol-, Franciaország s Hollandia *négyes-szövetséget* (quadruple alliance-t) kötöttek. A császár ezt azzal bontotta szét, hogy Spanyolországgal (1725 május 1.) kibékült és róla egészen lemondott. A pragmatika elismerése fejében védő- és dacszövetségre is lépett vele az »eretnekek és hitetlenek« ellen s Menorca és Gibraltar visszavételére. Szeptemberben Angol-, Porosz- és Franciaország s Hollandia újabb négyes szövetséget alkottak, de Ausztria ezt is szétrobbantotta. Poroszország

már egy esztendő mulva kilépett, sőt 1728 december 23-án »örökös« szövetséget is kötött vele s kezeskedett a pragmatika szankcióért. Ugyanezt tette Anglia és Hollandia 1731 március 16-án, Orosz- és Dánország 1732-ben.

Károly a pragmatika érdekében egyéb áldozatokat is hozott. Oroszországgal szövetkezve ezért segítette III. Ágost szász választót, hogy atyja, Erős Ágost halála után a lengyel trónt megszerezze. XV. Lajos francia király ekkor apósának, a törvényesen megválasztott Leszczinszkij Szaniszló lengyel királynak, érdekében Spanyolországgal és Sardiniával szövetkezett ; emiatt a Rajna, Garigliano és Visztula közt valóságos európai háború támadt. Leszczinszkijnek futnia kellett, de Olaszországban Milano, Nápoly és Sicilia a császárra s a Rajna mellett Lotharingia vejére, Ferenc István lotharingiai hercegre nézve elveszett. Ezt az 1735 október 3-án kötött *bécsi béke* is elismerte. Szaniszló király lemondott a lengyel koronáról s kárpótlásul Lotharingiát kapta olyképp, hogy azt halála után veje, a francia király örökölje. (Igy is történt 1766-ban.) Ferenc István Lotharingia helyett Toscanát kapta. Nápoly és Sicilia don Carlos infans királysága s így spanyol secundogenitura lett ; Milano néhány kerülete Savoyához került. Franciaország azonban, mely már a rastadti (1714.) békében elismerte a Habsburg-leányok örökösödését, még 1738 november 18-án is csak úgy kezeskedett érte, ha ezzel »egy harmadiknak« érdekét nem sérti. Spanyolország, Sardinia és a német birodalmi rendek (a bajor és a szász választók kivételével) szintén biztosították a pragmatikát.

Károly nemcsak a lengyel, hanem a *török háborút* is (1737—9.) ezen dinasztikus érdek miatt siette el. Orosz szövetségesei lanyhán támogatták, imént (1736 április 21.) elhunyt nagy hadvezérének, Jenő hercegnek, méltatlan utódai pedig (Seckendorf, Schmettau, Königsegg, Wallis) nyomoruságosan harcoltak. Igy történt, hogy VI. Károly — az oroszok mellőzésével 1739 szeptember 1-én kötött — *belgrádi békében* (Magyarország belső területének érintése nélkül) lemondott a pozserováci békében biztosított minden területről. Magyarország tehát első ízben balkáni tartományainak elvesztésével fizette meg a pragmatika szankciót. Károly amiatt aggódva kötötte meg a szégyenletes békét, hogy halála esetén hadserege készen álljon leánya, Mária Terézia örökségének védelmére. Különben is szállóige lett az a Jenő hercegnek tulajdonított nyilatkozat, hogy százezer szurony többet ér Európa fejedelmeinek millió esküjénél. VI. Károly tudta, hogy a világuralom eszméje (V. Károly óta a Habsburgok vezérgondolata) szétfoszlik abban a pillanatban, amelyben ő sírba viszi családja fiúágát ; de abban a hitben halt meg (1740 október 20.), hogy biztosította leányának Ausztriát (ahová Magyarországot is számította) s vejét a németek római császárnak választják meg.

*Mária Teréziá*nak (1740—80.), a szent római birodalom császára, az Indiák, Spanyol-, Német- és Magyarország királya leányának, tizenöt római császár ivadékának valóban azzal kellett beérnie, hogy a belső és külső háborúkban elcsigázott, lenézett, néptelen, szegény Magyarország királyának nevezzék. Franciaország azzal mentegetőzött, hogy azért késik az elismeréssel, mert hamarjában nem találja a magyar királyok üdvözlése módját. Okleveleiben Mária Terézia Magyar-, Cseh-, Dalmát-, Horvát- és Szlavonországok királyá-

nak, Ausztria főhercegasszonyának, s a lotharingiai és bari herceg s toscanai (etruriai) nagyherceg feleségének írta magát.

Károly Albert bajor választó mint I. Ferdinánd leányának, Annának ura, az 1546. évi örökösödési szerződés alapján Csehországot s I. Ferdinánd végrendelete értelmében ezenkívül Tirolt és Ausztriát követelte. *III. Ágost* szász választó és lengyel király mint József egyik leányának, Mária Jozefának, ura Ausztriát és Stájerországot, *V. Fülöp* spanyol király Olaszország némely részét, *III. Carlo Emanuele* sardinai király pedig Milanót akarta meghódítani a Habsburgok örökségéből.

II. Frigyes porosz király ellenben az angol udvar előtt már 1740 december 4-én kijelentette, hogy nemcsak nem akarja megbuktatni Ausztriát, hanem ennek s Európa egyensúlyának fenntartására kész a legszorosabban szövetkezni Ausztriával, Angliával, Hollandiával és Oroszországgal. Kész Ausztriának német tartományait minden támadó ellen oltalmazni s Mária Terézia urát és kormányzótársát, a lotharingiai herceget, a császári trónra segíteni, ha Mária Terézia átengedi Sziléziát. Követelését az 1537 október 18-án kötött örökösödési szerződésre alapította ; pedig azt I. Ferdinánd 1546 május 18-án már semmisnek nyilvánította s részben a nagyválasztó is lemondott róla 1686 március 22-én. Mária Terézia tehát 1741 január 5-én visszautasította Frigyes követelését ; de akkor már — hadüzenet nélkül — a poroszok három hete benn voltak Sziléziában.

Frigyes *Mollwitz*nál (1741 április 10.) Neipperg lovasain gyalogságával győzelmet aratott. Kilenc nap mulva II. György az angol parlamentben kijelentette, hogy 24.000 emberrel megy Mária Terézia segítségére. Frigyes azzal felelt, hogy június 5-én Franciaországgal szövetkezett s így most már csakugyan a pragmatika ellenségeinek, Károly Albert császársága barátainak sorába lépett. Ebben és Szászország, Sardinia csatlakozásában bízva, a bajor választó július 31-én Passau megszállásával megkezdte a háborút. Augusztus 4-én a svédek izentek háborút a Mária Teréziával szövetséges oroszoknak, 15-én pedig 60.000 francia átkelt a Rajnán és szeptemberben, a bajorokkal egyesülve, Linz felé vonult. Károly Albert az ellen is tiltakozott, hogy Mária Terézia június 25-én magyar királynak koronáztatta magát. De most senki sem látta benne a magyarok jövendő királyát, mint 38 esztendővel azelőtt szintén Linz alatt álló apjában. II. Frigyes porosz királytól sem várták, mint apjától, hogy fejére tegye Szent István koronáját. Pedig Magyarországnak kétszáz esztendő óta sohasem volt kedvezőbb alkalma függetlensége biztosítására ; Nyugat-Európa kezessége mellett alakulhatott volna ismét önálló és szabad állammá, sőt hálás is lett volna ezért Európa, melyet ekként nagy és hosszas háborúktól szabadít meg. A nemzet valóban azt remélte, hogy a császárságtól való elválás és a mostani nagy rázkódtatás következtében a Habsburgok teljesen Magyarországhoz kötik sorsukat, nemzeti dinasztiát és — nyugat felé a Mátyásénak megfelelő — magyar birodalmat alapítanak. A pozsonyi rendek, az előttük megjelenő szép királyné megmentésére, szeptember 11-én ezért ajánlották föl életöket, véröket. Megragadó drámai jelenet volt. Később Fontainebleauban, a kétségbeesés napjaiban, Napoléon is ilyen glóriában szerette volna látni fele-

125. ábra. Károly Albert bajor választófejedelem, majd császár (1727—1745).

ségét, Mária Terézia unokáját. A júliusi (1830.) forradalomban Berry hercegnő szintén gondolt reá, hogy Párisban azt tegye, amit Mária Terézia tett Pozsonyban s az országgyűlés előtt úgy jelenjék meg, ahogy, a legenda szerint, ő jelent meg : karján kis fiával.

Magyarország százezernél több embert küldött a táborba. Kétharmadrészben magyar sereg küzdött a szövetségesek ellen. Ez annál tanulságosabb, mert az osztrákok Linzben már október 2-án, s a csehek december 19-én meghódoltak Károly Albertnek, két hét óta Csehország koronás királyának. November 7-én a sziléziaiak hódoltak a porosz királynak. A németek a bajort 1742 január 24-én VII. Károly név alatt császárnak választották meg. Azonban a koronáztatása előtt való nap (február 13.) Nádasdy megszállta Bajorországot, minek hírére Frigyes a nemrég kötött fegyverszünetet megtörte s újra támadt. Győzött is (1742 május 17.) a csehországi Chotusitznál, de a berlini békében (1742 július 28.) kibékült Mária Teréziával. Országa területét egy harmaddal növelte, mert megkapta Sziléziát (42.300 km²-en 1,200.000 lakossal).

Mária Terézia hadai védelemből most már támadásra mentek át. Csodákat beszéltek a huszárok támadásairól, melyekkel a magyar vitézség régi hírét felujították. Az ellenségtől megtisztított Csehország 1743 május 11-én megkoronázta Mária Teréziát. Aznap (június 27-én), amelyen Bajorország másodízben hódolt neki, az angolok és hollandok úgynevezett pragmatikai serege (melyben 3 magyar ezred is részt vett), *Dettingen*nél döntő győzelmet aratott Noailles franciáin, akiket a Rajnáig üldöztek. Fleury bibornok halálával a szép *Chateauroux* hercegnő XV. Lajost a himzőráma mellől egyenesen a sereg élére küldte és protestáns vezérének, Móric szász hercegnek, közreműködésével oly kalandosan merész politikába sodorta, amilyenre még Franciaország történetében sincs sok példa. Az Ausztria, Anglia, Hollandia és Sardinia közt 1743 szeptember 13-án Wormsban megujított szövetségre Lajos október 25-én Fontainebleauban a francia-spanyol szövetséggel felelt. Hazáját úgyszólván kiszolgáltatta Spanyolországnak és a viszonyok hatalmának, mert többé nem állt rajta, mikor bontakozzék ki azokból a zavarokból, amikbe egy szép őszi napon önmagát sodorta. 1744 március 15-én hadat izent Angliának s májusban maga állt a flandriai francia hadak élére. Csúfolódó katonái szerint inkább a szép Chateauroux hercegnőt ostromolta, mint a várakat.

Junius 5-én a császár védelmére szövetkezett vele II. Frigyes porosz király is, ki nagyon helyesen gyanította, hogy Franciaország megalázása után Ausztria Szilézia visszavételére fog törekedni. Midőn tehát néhány hét mulva a magyar huszárok már francia földön portyáztak, hadat izent a »magyar királynénak«. Augusztus 23-án 80.000 emberrel »a császár és német szabadság védelmére« Csehországra tört, hol Batthyány Károly csak 12.000 magyarral állt. Október 2-án a rajnai hadak s a magyar fölkelők egyesültek Batthyányval, akinek hadai december 12-én Sziléziába nyomultak, hogy azt Frigyestől »Magyarország biztosítására« elvegyék. A porosz király tehát ennek védelmére sietett vissza ; csehországi hadjárata, saját vallomása szerint, oly szomorú véget ért, mint valaha II. Fülöp legyőzhetetlen ármádiája. Ez volt az egyetlen had-

járat, amelyben tökéletesen megverték. Batthyány 12,000 emberrel, Fabius Cunctator módjára, teljesen kifárasztotta a porosz Hannibalt, kinek pusztító, barbár hadviselete megbotránkoztatta a magyarokat. Időközben a franciák VII. Károlyt 1744 december 8-án visszavezették Münchenbe, ahol azonban 1745 január 20-án meghalt. Fia, Károly Tivadar, a *füsseni* békében, (1745 április 22.) lemondott az osztrák örökös tartományok követeléséről, elismerte a pragmatika szankciót s megigérte, hogy a császárválasztásnál Lotharingiai Ferencre szavaz.

Szász Móric franciái Fontenoy mellett (1745. május 11.) megvervén a pragmatika-sereget, *II. György* angol király kibékült (aug. 26.) II. Frigyessel, kitől Hannoverát féltette. Szászország Mária Teréziával éppen a fontenoyi csata napján szövetkezett Poroszország megcsonkítására s így Károly lotharingiai herceg vezetése alatt csakhamar 90.000 osztrák és szász nyomulhatott Szilézia ellen. Frigyes *Hohenfriedberg* (1745. június 4.), *Soor* (szept. 30.), *Gross-Hennersdorf* (nov. 23.) és *Kesseldorf* (dec. 15.) mezein oly győzelmeket aratott, hogy Drezdában, ahová dec. 18-án bevonult, karácsony napján a szászok és az osztrákok békét kötöttek vele. Eszerint Poroszország megtartja Sziléziát s németrómai császárnak ösmeri el a szept. 13-án már meg is koronázott I. Ferencet (Mária Terézia urát), Szászország pedig egy millió tallér hadikárpótlást fizet Poroszországnak. Berlin *nagynak* nevezte hazatérő királyát. Nagy Frigyes Németországban nem törhette meg Ausztria s a Habsburg-Lotharingiak hegemóniáját, de a berlini és drezdai békék következtében a nagyhatalmak sorába emelte országát.

Szász Móric (1746 ápr. 6.) Raucouxnál (okt.) még győzelemre vezette a franciákat az angolok ellen, azonban ezeknek tengeri diadalai után nagy európai szövetségtől tartva, XV. Lajos tárgyalásokba bocsátkozott. Az *aacheni béke* (1748 okt. 18.) Fülöp spanyol infansnak ítélte oda Parma, Piacenza és Guastalla hercegségeket, Sardiniának Lombardia egyes részeit. Franciaország visszaadta Belgiumot és Madrast, Angolország pedig az északamerikai Louisbourgot és Breton fokot. Anglia tengeri és Poroszország szárazföldi nagyhatalmának hallgatag elösmerésénél fontosabb volt, hogy ez a béke fenntartotta, sőt tulajdonképpen most teremtette meg Ausztria nagyhatalmi állását. Szilézia kivételével biztosította területét, valamint a pragmatika szankciót s elismerte németrómai császárnak I. Ferencet, a Habsburg-Lotharingiai ház alapítóját. Mária Terézia *mint magyar király* írta alá a békét, mely családja és Ausztria nagyságát — mint 1276-ban — újból a magyarok lovagiasságával alapította meg. Az az oklevél azonban, mely Anglia, Poroszország és Ausztria nagyhatalmi rangját kétségtelenné tette, alárendelt helyzetbe juttatta magát Magyarországot. Dícsérték, magasztalták fiainak hűsége, lelkesedése, vitézsége miatt; huszárságának mintájára európaszerte újjáalakították a lovasságot; de csak az államjogilag még mindig névtelen Ausztria kiegészítő részének tekintették s politikailag nem számoltak vele. A kurucok labanckodása nem az önálló Magyarországot teremtette meg, hanem az erős Ausztriát, mely továbbra is a római császárság fényének visszaverődésében sütkérezett.

XI. FEJEZET.

POROSZORSZÁG EMELKEDÉSE.

Porosz birodalmi jelvények.

I. A királyság alapítása.

OROSZORSZÁG története hadseregében testesül meg. A hadseregben sok német törzsnek és országrésznek a hagyományai egyesülnek. Ott a hadsereg és a nép egy. Az ország gyors emelkedése szorosan összefügg a Habsburgok spanyol és osztrák öröksége miatt félszázadon át folytatott háborukkal. Hohenzollern *Frigyes Vilmos*, a »nagy« választófejedelem, majdnem félszázados (1640—1688.) uralkodása alatt, a *fehrbellini* csatával (1675 junius 18-án) megvetette a brandenburgi tartományok szilárd egyesülésének, sőt — II. Vilmos császár szerint — a királyi koronán át a császári koronáig való fejlődésének s a mai porosz hadseregnek alapját. Alatta az ország területe 79.500 km²-ről 112.600 km²-re, a lakosság száma pedig másfélmillióra emelkedett. Berlinben az ő idejében, 1650-ben, telepedett le az első könyvkereskedő, akkor nyílt meg a rendes postai közlekedés, 1661-ben jelent meg az első hirlap, 1662-ben adták át a forgalomnak az első (Frigyes-Vilmos-) csatornát. 1683-ban a nagy választó már az afrikai parton is emeltetett egy Friedrichsburg nevű erődöt, hogy gyarmatkereskedése legyen ifjú államának. A mai büszke hajórajban a nagy választófejedelem szelleme él.

Midőn 1688 ápr. 29-én elhunyt, tele kincstárt, 28.000 főnyi igen jól fölszerelt hadsereget hagyott fiára, *III. Frigyesre*, aki 20.000 emberrel azonnal részt vett a XIV. Lajos ellen megindított harmadik hollandi, vagy orléansi háborúban. Hadai Barfuss tábornok vezetése alatt dicsőségesen harcoltak Magyarországban is a török ellen, különösen a szalánkeméni ütközetben (1691.). Amikor 1692 okt. 17-én a császár és a birodalom Hannoverát fölvették a választófejedelemségek sorába, Frigyes, már csak azért is, hogy a német protestánsok vezére maradhasson, királysággá akarta tenni Brandenburgot. A titkos tanácsosok bécsi értekezlete 1700 július 27-én olyan feltétellel határozta el a királyi cím megadását, hogy az új király a spanyol örökösödési háboruban 8000 emberrel

segíti a császárt. A választófejedelem Königsbergben 1701 január 18-án az Úrasztaláról a koronát maga tette föl s ettől fogva — országa legnagyobb

126. ábra. I. Frigyes, a porosz királyság alapítója (1688—1713).

tartományáról — *Poroszország királyának*, I. Frigyesnek nevezte magát. Csak két millió alattvalója volt, de ugyanakkor Angliának is csak 5 ½ millió lakosa volt, az akkori politikusok és közgazdák pedig (ha nem vettek is tudomást a

3 milliónyi Magyarországról) általában a népesség száma szerint mérték az állam erejét. Anglia és Hollandia azonnal elismerte az új alkotást, a többi csak késlekedve; pl. Franciaország 1713-ban, Lengyelország 1764-ben, a pápa 1787-ben. Európa eleinte mulatott a kis ország királyán, aki 3000 aranyat adott bíborpalástjának egyetlenegy gombjáért, udvarában 24 trombitást és tömérdek léhütőt tartott s első dolga volt a fekete sasrend megalapítása. Mégis elismeréssel hajolt meg az új király előtt, aki Berlinben már 1690-ben palotát emelt a tudományoknak, Halleban 1694-ben egyetemet (s ott erdélyi protestáns ifjak számára is ösztöndíjakat) alapított, 1698-ban pedig ugyanott 4500 gyermek számára a világ legnagyszerűbb árvaházát építtette. Berlinben 1694-ben tudományos és 1711-ben szépművészeti akadémiát állított, melyeknek elnökévé Leibnizot tette, aki Bécsben és Drezdában hasonló tervvel hiába ostromolta az osztrák és a szász kormányt. A mai német államnak s az állam pártfogásában oly erősen részesülő német tudománynak alapját ekként egy gyönge és hiú ember keztyűs keze rakta le. I. Frigyes alkotása, — saját unokájának nyilatkozata szerint — eredetileg valóban a hiúság műve volt, de következéseiben politikai remekműnek bizonyult. A spanyol örökösödési és az északi háborúban Brandenburg szerényen félrevonulhatott volna, a porosz királyságnak azonban a csatatéren és a diplomáciában most kellett kiállnia a tűzpróbát.

127. ábra. Leibniz Gottfried Vilmos (1646—1716).

Frigyes Cleve miatt, melyet anyja örökségeképpen követelt, hadat üzent XIV. Lajosnak; s Marlborough csakhamar az egész német birodalom legjobban szervezett seregének, leghasználhatóbb elemének tartotta a poroszt. Bécsben Frigyest tették felelőssé, hogy XII. Károly 1706-ban váratlanul megszállta Szászországot s joggal, mert Erős Ágost országainak felosztásából Frigyes is hasznot akart húzni. Elkésve, 1707 aug. 16-án, szövetkezett XII. Károllyal kölcsönös védelemre, a protestáns érdekek, a birodalmi alkotmány s a westfaleni béke oltalmára. Ugyanakkor XIV. Lajos és Rákóczi Ferenc arra ösztönözték, hogy fiát magyar királynak küldje be. Rákóczi még egy esztendő mulva, 1708 okt. 18-án is fejtegette előtte, hogy nincs hasznosabb, mint megváltoztatni az egész európai rendszert s azt oly alapra kell fektetni, hogy megállhasson rajta

Európa szabadsága. Európa szabadságának fenntartását Magyar-, Svéd-, Porosz-, Angolország és Hollandia szövetségétől remélte. A svédek kivételével ezek a hatalmak tárgyaltak is, hogy protestáns államok szövetségével alakítsák át Európa korhadt viszonyait s megsegítsék Magyarországot ; de a fölkelés ügyének hanyatlásával ez a kérdés lekerült a napirendről.

Frigyes valóban az volt, aminek utóbb nagy unokája mondta : »Kicsiny dolgokban nagy, nagy dolgokban kicsiny«. Ilyen volt akkor is, mikor 1709-ben Erős Ágostot csak *Lengyelország felosztása* után akarta segíteni királysága visszafoglalásában. Július 15-én a poroszok, szászok és dánok Berlinben szövetségre léptek, mihez utóbb az oroszok is csatlakoztak, de Lengyelország felosztását ezúttal épen a cár akadályozta meg. 1711 április 23-án a spanyol birodalomnak a Habsburgok és Bourbonok közt való megosztását sem sürgette több szerencsével. Május 23-án a Habsburgokat már önmaga ismerte el osztatlan örökösöknek, sőt III. Károly spanyol király császárságát is pártolta ugyanakkor, mikor a bajor és kölni választók az ő fiát francia támogatás mellett akarták császárrá tenni. Beérte azzal, hogy — unokája szerint — gyújtóanyagot vetett utódai közé, mintha csak azt mondta volna : »Címet szereztem számotokra ; legyetek rá méltók. Megvetettem nagyságtok alapját ; a munka bevégzése a ti dolgotok«.

Halála (1713 febr. 25.) után a drágakövekben gyönyörködő »kőszívű ember fia«, *I. Frigyes Vilmos* (1713–1740.) kezdte meg a komoly munkát. Az egyszerű fiú nagy fénnyel temettette el apját, de a temetésről hazatérve, azonnal elcsapta az egész komédiás csapatot, a parókás udvari népséget. Udvara valamivel így is nagyobb maradt mint kitűnő kortársáé, Péter cáré, aki még mindig sokalt volna 8 inast, 8 vadászt, 3 apródot. Öles katonák vaskos lábnyomától rengett a palota parketje, hol az udvari népség azelőtt a menuetteben ellesett szellemszerű léptekkel suhant végig. A király egyszerű polgári ebédeket evett, a tokaji, pozsonyi (limbachi), ruszti stb. borokat, hallatlan módon, nyilt árverésen adatta el.

128. ábra. Frigyes Vilmos trónörökös korában.

A fölösleges ezüstneműekből pénzt veretett, a nyugdíjakat egyötödrészre szállította le. Egy újabbkori Rogerius mester a maga modern Siralmas Énekében épp úgy megírhatta volna Frigyes Vilmosról, mint a régi megírta volt a magyar IV. Béláról, micsoda öt okból gyűlölték őt az urak; de ép úgy meg is felelhetett volna ez okokra. Mindketten hiú, de mégis történelmi nevezetességű apák fiai. Az egyik apának nevéhez az aranybulla, a másikéhoz a királyság megalapítása fűződött. Mind a két fiú már apja életében tenni vágyott. Regens lett mind a kettő s azon volt, hogy irtsa a gyalázatosat. Az egyik a jogtalanul elidegenített államjavak visszaszedésével, a másik a közpénztárak sikkasztóinak megbüntetésével üldözte az állam megrablóit. Trónra jutva, mind a kettő azon kezdte, hogy elcsapott és megbüntetett egy csomó udvari embert, rossz tanácsost. Mind a kettő rendet teremtett a hivatalokban s a leghatalmasabbat is alkalmazkodásra kényszerítette. Béla a kancelláriától az ügyek gyors lebonyolítását követelte, Frigyes azonban örökösen citót-citót (gyorsan, gyorsan!) írt az eléje terjesztett okíratokra. »Hanem a rosszlelkűek — mondhatta volna róla is az ő Rogeriusa — ami az elnyomottak könnyítésére volt feltalálva, rossz lélekkel félrecsavarván, a kákán csomót, a tojáson szőrt találni hazugul mesterkednek vala.«

A legnagyobb gyűlölséget azonban itt is, ott is a *honvédelem új rendszere* keltette. Az egyik a kun, a másik a sorkatonaságot pártolta mindenekfölött. S ha a kun megtehetett mindent, ami tilos a nem-kunnak, országát Frigyes is egyetlenegy kaszárnyává alakította. Még a közigazgatást is jobbadán katonákra bízta; »miért is — írta Rogerius amott mint historikus, emitt mint jövendőmondó — oly nehezteléssel valának, hogy alig állhatták, s bár nen nyilatkoztatták ki, mindazáltal hozzá jó szívvel s lélekkel, iránta békés gondolatokkal nem valának«. Munkában félelmet és fáradtságot nem ösmerve, mindenütt a két király járt elől jó példával. A hazugságnak hadat üzent mind a kettő s nagyhatalommá akarta tenni hazáját. Augias istállójának kisepréséhez egyforma elszántsággal kezdtek. »Ha pedig azt határozták, hogy az országot a gonosz emberektől megtisztítsák, mi igazságtalanság van ezen határozatban?« Az első benyomás, amit alattvalóikra tettek, a képzelhető legkedvezőtlenebb volt. De a közvélemény itt is, ott is csalódott, ha komolyan hitte, hogy ezek a szokatlan dolgok csak a fiatal erők túlcsapongásai s ráunva, majd visszatérnek a régire. Frigyes Vilmosnál találgathatjuk, mi történik vele, ha mindjárt uralkodásának első éveiben éri valami külföldről jövő nagy támadás. Béláról tudjuk, hogy érte ilyen; de azt is, hogy Sajó után sem változott. S mind a két király politikájának bírálata utódaik történetében rejlik. A honvédelemnek azt a rendszerét, melyet a kunokra bosszús magyarok Béla idejében annyira gáncsoltak, fényesen igazolta a morvamezei győzelem. A rendszer fölállítása után félszázad kellett hozzá; mint ahhoz is, hogy Burkersdorfnál, a hétéves háború utolsó nagy csatájánál, Poroszország belássa Frigyes Vilmos katonai politikájának helyességét. Béla trónraléptétől az Anjouk kihaltáig, a magyar impérium fénykoráig, pár év híján annyi idő telt el, mint Frigyes Vilmos trónraléptétől a porosz jellegű német nemzeti császárság megalkotásáig. Más idők más emberei mellett is kételkedhetünk-e, hogy a maguk korában gyűlölt atyák vetették meg unokáik, késő iva-

dékaik sikereinek alapját ? A trónról *lefelé* ható forradalom az erkölcsök elposványosodását nem engedte meg s az engedetlenséget, az államhatalom megvetését amott az urak székeinek elégetésével, emitt esetleg a király bambuszpálcájával kívánta lehetetlenné tenni — s az államot megrázó iszonyú küzdelmek alapján mindakét helyütt győzött. Az igazság szempontjából csupán annyit kell megkívánnunk, hogy Nagy Lajos sikereit ne tisztán Nagy Lajos — és Nagy Frigyes sikereit ne tisztán Nagy Frigyes vagy éppen Nagy Vilmos egyéniségében keressük, hanem juttassunk belőlük valamit egykoron gyűlöletes elődeiknek is, akik inkább népszerűségüket kockáztatták, mint a hazát. Azonban tegyünk úgy, ahogy e ponttal végezve, mesterünk, Rogerius tette, hogy : »ezen közbevetések végeztével az író az elkezdett tárgy folytatására irányozza dolgát. Ha némelyek őt mérges nyelvvel akarnák mardosni, azt mondva, hogy az ilyes közbevetések semmit sem tartoznak a dologra«, Rogerius nyerseségével nem mondhatom, hogy »nem igaz«; de amellett, hogy a felhozott körülmények mindakét állam viszonyainak alakulására hatottak, még arra is emlékeztetek, hogy Frigyes Vilmosvalaha a magyar trónra volt kiszemelve.

129. ábra. I. Frigyes Vilmos (1713—1740).

Azt a nyugalmat, melyet Poroszországnak az utrechti béke (1713 ápr. 11.) teremtett, Frigyes Vilmos semmiképpen sem akarta megzavarni. A szászokkal és lengyelekkel szövetkezett a svédek ellen (1715 febr. 3.), de Klement Jakab, ki Rákóczi nevében egykor a magyar koronát ajánlta föl neki, majdnem összevesztette szövetségeseivel s Ausztriával (1718.). Ekkor a diplomáciát gyűlölő király 1720 febr. 1. Stockholmban kibékült a svédekkel, kik 3 millió tallérért neki adták Pommerania egy részét, melyet a császár investiturája nélkül vett birtokba. Emiatt a bécsi udvarral olyan feszült viszonyba jutott, hogy eshetőségek ellen 1725 szept. 3. az angol-francia-holland-szövetséggel akarta magát biztosítani. Ausztria azonban elhidegítette Angliától s a jülichi és bergi örökség odaígérésével 1726 okt. 12. szövetségre s a pragmatika elismerésére bírta. A másik meglepetés a porosz-lengyel szövetség volt (1728 jan. 10.) s a harmadik, hogy az 1728 dec. 23-iki újabb szerződéssel Ausztria őt minden eddigi szövetségesétől elszigetelte, amennyiben, legalább papiroson, a német birodalomban egyenlőrangú félnek ösmerte el.

A Habsburgok császári koronája kétségkívül a Hohenzollernek fejét ékesíti, ha *Frigyes* trónörökös meg nem szökik (1729.) apjának szigorúsága és azon terve elől, hogy az angol királyleány helyett Mária Teréziát vegye el. Ebből európai botrány kerekedett. Az elfogott herczeget apja hónapokon át halálos

rettegésben tartotta, Katte hadnagyot, ki vele szökött, szemeláttára végeztette ki; őt magát katonai rangjától megfosztotta, fogságában irodai munkára szorította s a tudományokért rajongó ifjú kezébe a biblián és a zsoltáron kívül más könyvet nem adott. Csak egy esztendő mulva bocsátott meg neki, amikor Erzsébet braunschweigi hercegnőt vétette el vele s megengedte, hogy rheinsbergi várában ismét az irodalomnak, tudománynak, művészetnek éljen. Mostan már, amidőn hihette, hogy az athéni Alkibiades Spártában is otthon érzi magát, a Tabakskollegium pipafüstjében nyugodtabban igazíthatta tovább országa dolgait.

A király megelőzte Rousseaut abban a föltevésben, hogy a műveltség elrontja az embereket. Azért adatta el fia könyveit, mint a legrosszabb tanácsadókat; azért gúnyolta ki a tudósokat és tudóstársaságokat; és azért haragudott a tanult tisztekre, úgy hogy ma is Friedrich-Wilhelms-Offiziernek nevezik a tanulatlan tisztet. Neki Sparta kellett, nem Athén. Hanem azért *hadapródnevelő intézetet* állított, Angliát több mint száz esztendővel megelőzte az *általános iskolakötelezettség* behozatalával, orvossebészeti kollégiumot, szeretet-, árva- és lelencházakat s más *emberbaráti intézeteket* alapított; eltiltotta a boszorkányégetéseket, megkövetelte a templombajárást, emelte a hazai ipart, (különösen a posztógyártást), szépítette és szabályoztatta a városokat stb. A fösvénynek mondott király sokat költött telepépítésekre és vendégszeretettel fogadta a Salzburgból, Berchtesgadenből kiűzött protestánsokat. Csupán Litvániában is 11 új város, 332 új falu és sok új templom, iskola, gyár, mindenekfölött pedig vagyonosság és megelégedés hirdette a »zsarnok« király bölcseségét. Ahelyett hogy csatában 150.000 emberrel fogyasztotta volna, 150.000 telepessel növelte alattvalóinak számát. Nemcsak akarta, mint IV. Henrik, hanem lehetővé is tette, hogy parasztjai, kézművesei minden vasárnap tyúkot egyenek. A legtöbbet mégis harminc vár építésére és új ezredek alakítására költötte; így magyar szökevényekből ő szervezte az első porosz huszárezredet. Élete végéig majdnem megkétszerezte (86.000 főre emelte) hadserege létszámát. Tősgyökeres *nemzeti hadsereget* teremtett, de gyalogságához ölesnél szálasabb legényeket is szívesen toborzott; pl. Magyarországban, különösen Komárom vidékén, olyanformán édesgette beállásra a legényeket, ahogy egyes ügynökök most az Amerikába való kivándorlásra csalogatják őket. Óriási gránátosezrede valódi mintakatonaság volt, s annak szolgálati és gyakorlati szabályzatát kiterjesztette a többi ezredekre is. A tüzelésben való fegyelemre Európát ez az ezred, vagy inkább az öreg Dessaui Lipót tanította meg. Európa még alig sejtette, mi van az óriási porosz kaszárnyák kapui mögött. Ő teljes huszonöt éven át nem nyitotta ki ezeket a kapukat; kulcsaikat nyugodtan bízta fiára. Mindent előre elrendezett, még saját temetése rendjét is megállapította; de kevesebb »teketóriával«, mint valaha V. Károly. Arról a tölgyről, amelyből koporsóját faragtatta, a friss leveleket örökölte fia, hogy győzedelmi koszorúban viselje homlokán.

II. Nagy Frigyes.

Huszonnyolcz esztendős volt *II. Frigyes* (1740—86.), mikor atyja halála (1740 május 31.) után odahagyta rheinsbergi boldog magányát, hogy a költőből király legyen s népének szentelje egész szeretetét, mint az egyetlen istenségnek, amelynek ezentúl szolgál. Lemondott verseiről, hangversenyeiről, eddigi örömeiről. Hódoló tábornokait azonnal figyelmeztette, hogy a hadsereg necsak szép, hanem jó és használható is legyen ; és hogy az államban ezentúl önmagát tartja *egyetlen* tekintélynek. Haladéktalanul 16 zászlóalj gyalogsággal, 5 század huszársággal s egy század testőrséggel növelte seregét. Azonban óvakodott zord atyja katonai egyoldalúságától. Mindjárt uralkodása kezdetén letette az újabb akadémia alapját, megnyerte a tudósok közül Wolfot, Maupertuist, Algarottit, tárgyalásokat kezdett Gravesandeval, Eulerrel stb. A kereskedelem és az ipar számára új kollégiumokat állított ; festőket és szobrászokat gyűjtött maga köré. Uralkodása harmadik napján eltörölte a kínpadot, néhány nap mulva megengedett minden házasságot, amit Isten parancsa világosan nem tilt s kihirdette a vallástürelmet, mert az ő országában mindenki a maga módja szerint keresheti üdvösségét.

A hatalmakat trónralépéséről annak a királynak önérzetével értesítette, aki százezer szuronyra támaszkodhatik. *Fleury* bíbornok, Franciaország külügyminisztere, szép finoman értésére is adta, hogy az ifjú király csak úgy jogosít a legszebb reményekre, ha megszerzi a *szerénység* polgári koronáját s beéri azzal, amit már atyja elért. Arról azonban, hogy beérje, szó sem lehetett *VI. Károly* halála után, melynek híre 1740 október 20-án váratlanul érkezett Berlinbe. Frigyes még aznap megírta Voltairenek, hogy a jövő júniusban már több köze lesz a puskaporhoz, katonákhoz és futóárkok ásatásához, mint a színésznőkhöz, balletthez, szinházakhoz. Úgy hitte, teljes joga van Sziléziában Liegnitz, Brieg, Wohlau és Jägerndorf hercegségekhez, mely utóbbit Brandenburg őrgrófja csak a fehérhegyi csata után, mint a téli király szövetségese, vesztette el. A többi három hercegséget a Hohenzollernek az 1567-ben kötött szerződés értelmében követelték s Frigyes már 1740 december 8-án elhatározta Szilézia megtámadását. A háború s a berlini és a drezdai béke története ismeretes. Frigyes kevés kivétellel *megkapta Sziléziát,* hol — a régi önkormányzat kimélése mellett — azonnal porosz közigazgatást és önkormányzatot, vallásszabadságot, új, célszerűbb adórendszert hozott be.

Európa inkább szerencsésnek mint nagynak találta Frigyest, aki utóbb maga is bevallotta, hogy nagyravágyás, érdek és az a vágy vitte erre a háborúra, hogy az emberek beszéljenek róla. Minden sikert magának tulajdonított s mindenkit lenézett, magánál alsóbbrendű teremtménynek tartott ; még miniszteréit is csak holmi jobban minősített iródeákoknak tekintette. Minden aprólékos hivatalos ügyet maga akart elintézni. Szeretett jól élni, udvartartása évenkint még sem került többe 4000 koronánál. Halálakor egész ruhatára nem ért többet száz tallérnál. Volt egy díszruhája, amit háromszorrál többet egész életében nem viselt ; a másik kettőt kopottságáról ismerték. Egy külföldi utazó a király ruhatárát szerette volna látni. »Az a király hátán van.«

világosította fel a berlini királyi palota őre. De varázsa volt a porosz egyenruhának; Péter cár azt, amit Frigyestől kapott, csak győzelem esetén akarta fölvenni, mert »különben nem érdemelte meg«. A király könnyebb lélekkel határozta el a sziléziai hadjárat megkezdését, mint azt, hogy házánál egy palack pezsgőt bontsanak fel.

Szilézia miatt pedig újból meg kellett mérkőznie Ausztriával, mely az aacheni béke után porosz módra alakította át lovas és gyalog hadait. Tüzérsége amúgy is kitünő volt. Mária Terézia, ebben bízva, folytonosan készült Szilézia visszafoglalására s mindent elkövetett, hogy Németország vezetése Poroszország kezébe ne kerüljön. Érdekében állt ez Francia-, Svéd- és Oroszországnak is, mert nem akarhatták, hogy a Hohenzollernek a Habsburgoknál is hatalmasabb szomszédaik legyenek. Elhatározták, hogy ismét jelentéktelenné teszik Poroszországot s egymást közt *felosztják* területe nagyobb részét. Ausztria készebb volt lemondani Franciaország — régi, halálos ellensége — javára a gazdag és művelt Belgiumról, csakhogy visszavehesse Sziléziát, amely kezeügyébe esett. Az 1756 május elsején kötött osztrák-francia szerződés — Kaunitz államférfiúi remeke — megszüntette a két uralkodóház közt a másfélszázados ellentétet. A szövetség éle Angol- és Poroszország ellen irányult. Erzsébet cárné szintén szövetkezett Mária Teréziával, hogy együtt tegyék jelentéktelenné Poroszországot s Európa térképét módosítsák. A szövetségesek odaigérték Mária Teréziának Sziléziát, a glatzi grófságot és Parmát; Szászország Magdeburgot és Halberstadtot, Svédország Pommerániát, Franciaország Belgium egy részét, Oroszország Keleti Poroszországot kapná; épen azt a tartományt, melyről Frigyes királyságát nevezték. Vesznie kellett Frigyesnek, aki a cárnéról, Brühl szász miniszterről, XV. Lajosról — erről a »vén betyárról« és kedveséről, Pompadour asszonyról — olyan gonosz, csípős megjegyzéseket tett; magát Mária Teréziát sem kímélte; s neki tulajdonítottak minden szellemes gúnyverset, amelyet Európa akkori fejedelmei ellen írtak.

Frigyest a francia fordulat híre meglepte, de a szászok, osztrákok, oroszok terveiről idején értesült megvesztegetett osztrák és szász kémei útján. Az így szerzett iratok felmutatásával győzte meg Angliát, hogy Hannovert nem tőle, hanem XV. Lajostól kell féltenie; s föltételesen már 1756 január 16-án védő- és dacszövetséget kötött vele. Ez volt az egész, ami Poroszországot a maga ötmillió emberével a szövetségeseknek mintegy százmillió embere ellen födözhette.

Minden eshetőség ellene szólt, országának földrajzi helyzete is; mégis ő támadt. 1756 augusztus 29-én 67.000 emberrel Szászországra rontott, minek hírére a meglepett Mária Terézia a nyitramegyei Holicsról sietve visszatért Bécsbe. Szeptember 9-én Frigyes már elfoglalta Drezdát s a titkos levéltárban és a lengyel királyné hálószobájában lefoglalt legfontosabb iratokat eljárása igazolására azonnal kinyomatta. A pirnai táborban levő 17.000 szász katonát bekerítette; a fölmentésükre Brown tábornok alatt sietö osztrák sereget *Lobositz*nál (az Elbe mellett) megverte s a szászokot október 16-án megadásra kényszerítette. Szászországot tehát másfél hónap alatt lefegyverezte s hét éven át ezentúl ép úgy meghódított tartománynak tekintette, mint XII. Károly

NAGY FRIGYES. (1740—1786.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

a század elején. Mária Terézia most szorosabban szövetkezett Orosz-, Svéd- és Franciaországgal. Százezer francia nyomult Németországba, mely szintén állást foglalt Poroszország ellen.

Frigyes 1757 tavaszán jóformán magára hagyatva rontott Csehországra. Prága alatt május 6-án megverte az osztrákokat, ellenben *Kolin*nál június 18-án vissza kellett vonulnia. Azt a hősiséget, melyet az osztrákok és a magyarok ebben a harcban tanusítottak, ma is bizonyítja a csata emlékére alapított *Mária Terézia rend,* a katonai érdemek legnagyobb kitüntetése; s az a szobor, melyet a csatatér halottjainak 1899 május 27-én állítottak. A kolini csata következtében Frigyes kivonult Csehországból. A győztes osztrákok nem arra a csatatérre siettek, a hol szövetségeseik hadai hullámoztak, hanem Sziléziába, hogy ne »sírjon ismét Mária Terézia, ha sziléziai embert lát, vagy beszélni hall is Sziléziáról«. Egy portyázó huszárcsapattal *Hadik* András tábornok október 16-án 375.000 tallér erejéig már magát Berlint is megsarcolta. A franciák a Rajna mentén csak olcsó sikereket arattak. Tisztjeik nem vették komolyan a hadjáratot. A táborban is Páris örömeit akarták élvezni, vagy engedély nélkül szökdöstek haza Párisba, hogy kimulassák magukat, míg katonáik éheztek, nyomorogtak s többen haltak meg a tábori kórházakban mint a harcmezőn. Midőn a valahára nekicihelődött német birodalmi hadakkal végre Szászországba nyomultak, *Rossbach* mellett 1757 november 5-én Frigyes két óra alatt szétverte a kétszerte számosabb ellenséget, pedig seregének csak egy szárnya vett részt az ütközetben. Villámgyorsan vetette

130. ábra. Kaunitz Vencel herceg (1711—1794).

magát Sziléziára, hol háromannnyi osztrákkal kellett mérkőznie ; s *Leuthen* mellett 30.000 poroszával 1757 december 5-én megverte Lotharingeni Károly főherceg 80.000 emberét.

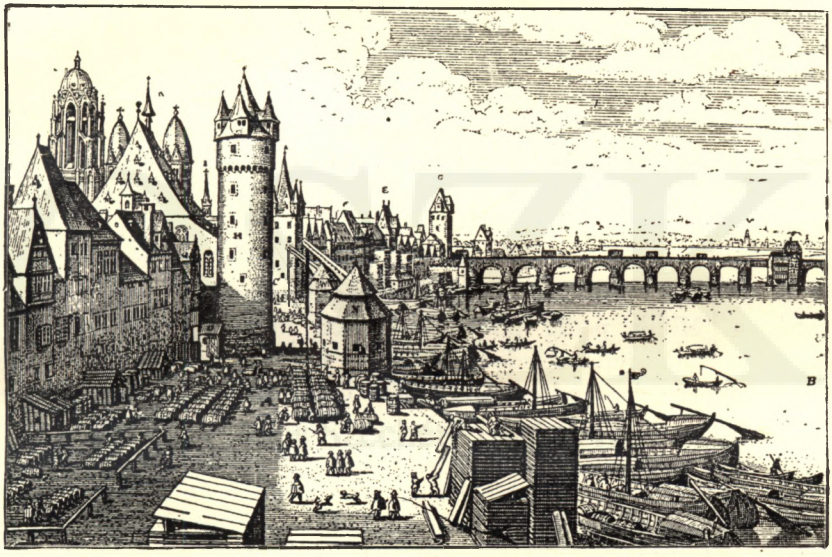
A taktika történetében nem hiába idézgetik ezt a csatát példaképpen, mit tehet az erkölcsi erő a tömeggel szemben, milyen hatással lehet a vezér buzdító beszéde katonáira, milyen sikerrel járhat egy-egy meglepetés, pl. ez esetben a ferde csatarend alkalmazása. I. Napoléon félszázad mulva meseszerűnek nevezte Frigyes győzedelmét ; olyannak, mely őt egymaga a világtörténelemben emlegetett legkitünőbb vezérek közé emeli. A lotharingeni herceg csak *Nádasdy* fedezete alatt menekülhetett Bécsbe, hol a nép gúnnyal, csúfságokkal fogadta s lemondásra kényszerítette. Az utolsó nagy lovasvezérnek, Nádasdynak szintén oda kellett hagynia a sereget, melynek egykor egyik legnagyobb dicsősége volt. A hír ezentúl *Ziethent*, a poroszt emlegette a legnagyobb huszár gyanánt. Frigyes szerencséjét növelte, hogy az oroszok, akik pedig *Gross-Jägerdorf*nál augusztus 20-án Lehwald porosz tábornagyot megverték, Erzsébet cárné halálos betegségének hírére futáshoz hasonló sietséggel siettek az orosz határok felé. A felgyógyult cárné parancsára 1758 januáriusában visszatértek ; de akkorra már a király jól felhasználta a váratlanul nyert időhaladékot.

Ekkor állt dicsőségének tetőpontján. Pitt az angol parlamentben a protestánsok legnagyobb hőse és egész Európa legjelesebb hadvezére gyanánt magasztalta. Azonban Olmütz váratlan ostromával Frigyes nem növelte babérait (1758.) ; mert Daunnak időt engedett vele, hogy zilált seregét rendbeszedje, kiegészítse s az oroszoknak alkalmat szolgáltatott, hogy ezalatt megsarcolják Berlint, Laudonnak pedig, hogy elfogja minden élelmi- és hadiszerszállító seregét. Magasztalják Frigyesnek Szilézia felé való visszavonulását, ami azonban mégis csak visszavonulás és nem sikerülhetett volna, ha az osztrákok egy kicsikét fürgébbek. Az oroszok éppen Küstrint ostromolták, mikor a svédek újból egyesültek. Daun osztrákjai szintén egyesülni akartak velük, de addig kászolódtak, míg Frigyes megelőzte őket és *Zorndorf*nál (1758 augusztus 25.) *Fermov* bepálinkázott orosz hadait Seydlitz huszárjainak hősies segítségével harmadnap nagynehezen a csatatér elhagyására kényszerítette. Egyes taktikusok a zorndorfit a döntetlen csaták közé sorolják, holott eredményeit első sorban Frigyes élvezte. Nem üldözte az oroszokat, de ezek úgyis kivonultak Pomerániából és Brandenburgból, hogy Lengyelországban és a porosz tartományban aludják ki a zorndorfi mámort.

Frigyes tehát ismét az osztrákokra vethette magát ; Szászországba sietett öccséhez, Henrik herceghez. *Hochkirch*nél október 10-én megtámadta Daunt, aki azonban megverte, 9000 emberét levágta, 101 ágyúját, 28 zászlaját, minden sátrát s tömérdek poggyászát zsákmányul ejtette. Daun nemcsak nem tudott élni győzelmével, hanem — Frigyesnek Görlitz alá kanyarodása után — Sziléziát is sorsára hagyta. Ott és Szászországban az év vége felé már ismét Frigyes volt a helyzet ura. Nyugaton a franciáknak szintén csak múló sikereik voltak. 1759 január 2-án elfoglalták Frankfurtot, a császárok koronázó városát, hol a gyermek Goethe nemsokára francia szinielőadásokban gyönyörködött. Broglie

herceg, az új fővezér, Frankfurttól északkeletre a bergeni magaslatokon április 13-án megverte Ferdinánd braunschweigi herceget. *Choiseul* külügyminiszter már arról álmodozott, hogy százezer franciát küld Hannover, 70.000-et Anglia ellen s azt a II. Frigyessel kötött szerződés felbontására, a Franciaországtól Afrikában, Amerikában, Ázsiában elfoglalt gyarmatok visszaadására kényszeríti. Ferdinánd azonban *Minden*nél augusztus 1-én megverte szárazföldi, Hawke pedig *Quiberon*nál (Bretagne déli félszigeténél) novemberben tengeri hadaikat. Amerikában is annyi foglalást tettek, hogy a franciák visszatértek királyuknak a nagy tervek előterjesztésekor tett bölcs kérdéséhez: »jól vannak-e vikszolva a pénzügyi palota padlói?«

Frigyes mégis nagyon kétségbeesett helyzetbe jutott. »Nem kicsiny dolog, amire szükségünk van — írta már 1758 május 2-án; — nagy csoda segít raj-

131. ábra. Majnai Frankfurt.

tunk: a halál angyala, mely egész seregeket megfojt; mennyei tűzeső s a vulkánok tüze, mely a barbárok hordáit megemészti.« Legnagyobb bajnak azt tartotta, hogy ellenségei nem egyenként, hanem közösen támadják s azt tervezik, hogy az oroszok egy osztrák hadtesttel Laudon vezetése alatt Sziléziát, a birodalmi hadak pedig Szászországot vegyék el tőle. Ennek megakadályozására *Kunersdorf*nál (oderai Frankfurt átellenében) 48.000 porosszal megtámadta *Soltikoff* és *Laudon* 80.000 emberét, de seregének felét 165 ágyúval és a csatával együtt elvesztette. »Még egy ilyen diadal — mondta Soltikoff — s én a hírt bottal a kezemben egymagam viszem meg Szentpétervárra.« 16.000 orosz holttestе hevert a csatatéren. »Ne sokalja felséged — békítgette a cárnét Soltikoff — a porosz király nagyon drágán adja vereségeit.« Frigyes maga a vitézség csodáit művelte; két lovat lőttek ki alóla s a golyók össze-vissza lyukasztották köpenyegét. Prittwitz kapitány huszárjai erőszakosan ragadták magukkal, hogy az ellenség kezébe ne essék. Az oetscheri révész kunyhójában töltötte

élete legszomorúbb éjszakáját. »48.000 emberből — írta — ebben a pillanatban alig van 3000. Fut valamennyi, — legényeim többé nekem sem engedelmeskednek s a csata következései rosszabbak lesznek magánál a csatánál is. Segélyforrásaim kimerültek s hogy ne hazudjam, mindent elveszettnek tartok. Hazám bukását nem élem túl.«

Az öngyilkosság gondolatától megmentette az a váratlan körülmény, hogy az ellenség abbahagyta az üldözést s át engedte kelni az Oderán. 14-én már kijelentette, hogy mindent megtesz az ingadozó állam megmentésére. Fölért egy győzelemmel, hogy Frigyes legyőzte saját kishitűségét s újra megemberelte magát ; de nagy baj az államra nézve, ha sorsa egy emberen fordul meg. Hiába mondta a bécsi francia követ, *Choiseul,* hogy »a fát gyökerében kell megtámadni, Sziléziát Berlinben kell elfoglalni« : Daun és Soltikoff nem látták idejénvalónak a főváros megszállását. Midőn az Oderán túl egyetlenegy új diadallal befejezhették volna a hadjáratot, arra szorítkoztak, hogy Frigyest elvágják Szászországtól s Drezda bevétele után Sziléziába vonuljanak. Ezt Frigyes mint a Brandenburg-házat megmentő *csodát* közölte öccsével. Drezdát ugyan poroszai szeptember 14-én átadták az osztrákoknak és a birodalmiaknak, de ő maga szeptember 15-én *Glogau*nál 24.000 emberrel győzött 72.000 oroszon és osztrákon. Egyideig még farkasszemet nézett az oroszokkal s miközben balkarját s mindakét lábát köszvény gyötörte, tanulmányt írt XII. Károly svéd király katonai képességeiről és jelleméről. Mire elkészült vele, ellenségei kivonultak Sziléziából : Soltikoff Lengyelországba, Laudon nagy kanyarodással Morvaországba. Mikor pedig november 14-én megjelent szászországi serege közt, Daun is odahagyta wilsdorfi táborát. Pár hónap mulva Frigyes ódát írhatott a szerencse forgandóságáról, mely őt, a beteges, köszvényes embert, akinek ellenségei holthírét költötték, a szerencsétlenség árvizéből a győzelem partjára emelte. Azonban »a győzelmet nem kell addig megénekelni, míg ki nem vívtuk«, jegyezte meg, midőn Finck porosz tábornok maxeni nagy vereségéről (november 20—21.) értesült. Ez a csata 9 porosz tábornok, 540 tiszt, 12.000 ember, 71 ágyú és 120 zászló elvesztését jelentette. Ezért csak az vigasztalhatta volna, hogy egyik tábornoka, Imhof, Westfaliából kiszorította a franciákat, kiket az angolok is megvertek. Szivesen kötöttek volna békét, hogy az évi 217 millió livre deficittel dolgozó államot egyszerre 200 millió livre hadiköltségtől szabadítsák meg. A békét azonban meggátolta Ausztria, amely pedig Oroszországot is csak azzal tudta továbbra megnyerni, hogy 1760 április elsején hadiköltségei fejében előre elismerte Keleti-Poroszország jogos tulajdonosának. Nagy Frigyes 90.000 elcsigázott emberével vigasztalást csupán a 120.000 osztrák és 60.000 orosz folytonos torzsalkodásában kereshetett. Egyelőre kevés reménnyel, mert Laudon Landeshutnál győzött, Glatzot elfoglalta és csak *Liegnitz*nél (augusztus 15-én) vesztett csatát. Frigyesnek még nagyobb győzelemre volt szüksége, hogy »Herkules munkáit bevégezze«. A mitológiai hasonlatot két hónap mulva a kolbergiek folytatták, midőn Goltz porosz tábornok elkergette a kikötőjüket ostromló oroszokat és svédeket, minek emlékeztére vert érmükön azt ábrázolták, hogy Perseus miként szabadítja meg Andromedát a tengeri szörnyetegtől. Megtorlásul az oroszok október 9-én

15 tonna arany erejéig sarcolták meg Berlint, az osztrákok pedig Potsdamban és Charlottenburgban zsákmányoltak. Frigyes, »inkább akarván hazája romjai alá temetkezni, mint becstelen békét elfogadni«, a visszavonuló osztrákokat november 3-án *Torgau*nál megtámadta. *Daun* és *Lacy* 360 és Frigyes 132 ágyúja közt olyan csata fejlődött ki, amelynél nagyobbat — saját vallomása szerint — Frigyes maga sem ismert. A küzdelem hevében Daun is, Frigyes is megsebesültek; amaz O'Donnellnek, emez Hülsennek adta át a vezérletet; s a 44.000 porosz a 63.000 osztrákot megszalasztotta.

A győzelem mostantól fogva kerülte Frigyest, de szövetségesei, az angolok, nyugat felől biztosították *Broglie* herceg támadásai ellen, Amerikában pedig elfoglalták Canadát s a francia gyarmatok nagy részét. XV. Lajos tehát olyanforma helyzetbe jutott, mint XIV. Lajos Malplaquet idején. Ez annál fontosabb, mert Anglia új királya, *III. György,* is folytatta apjának Frigyes iránti barátságos politikáját. Minisztere, *Pitt,* a torgaui győzelem hírére Frigyest Nagy Sándorhoz hasonlította és segedelmére bőséges pénzösszeget szavaztatott meg. Nem sokat jelentett, hogy 1761 augusztus 15-én a francia, spanyol, nápolyi és parmai Bourbonok egymással védő- és dacszövetségre léptek. Pitt ennek következtében a titkos tanácsban már szeptember 18-án sürgette, hogy háborut üzenjenek Spanyolországnak. Leszavaztatván, október 5-én lemondott; a Bute-kormány 1762 január 4-én mégis kénytelen volt megüzenni a háborút, kevéssel azelőtt azonban (1761 december 12.) megvonta a szokott évi segélyösszeget Frigyestől. Anglia elhidegülése miatt egy esztendő mulva Oroszország barátsága kárpótolta. *Laudon* bevette Schweidnitzet, *Rumjéncev* orosz tábornok pedig Koberget s ezzel Szilézia körülbelül ismét kisiklott Frigyes kezéből; az oroszok azonban Erzsébet cárné haldoklásának hírére gyorsan visszavonultak. Aznap (1762 január 5.), amelyen a cárné meghalt, fia, *III. Péter,* Frigyes rajongó bámulója, futárokat küldött az orosz hadtestekhez. Megparancsolta az ellenségeskedések abbahagyását, pár nap mulva pedig külön követséggel biztosította Frigyest tiszteletéről. Május 5-én a két uralkodó békét kötött, amit május 22-én a *hamburgi* svéd-porosz béke követett. III. Péter június 19-én már az orosz-porosz szövetség érdekében kezdett tárgyalni, július 9-én azonban saját felesége fosztotta meg trónjától, s egy hét mulva életétől. *II. Katalin* (1762—1794.) az oroszok halálos ellenségének tekintette a poroszokat, azonban megtartotta a békét és csapatait hazarendelte. Csernicsev orosz hadteste július 21-én már csak mint néző szerepelt a *burkersdorfi* csatában, melyet Frigyes éppen azzal nyert meg, hogy Daun az oroszok miatt nem mert egész erejével föllépni. Csalódásáról hamarosan meggyőződhetett, mert az oroszok még aznap odahagyták Frigyes táborát és kivonultak Sziléziából. Október 9-én Schweidnitz bevételével Frigyes véget vetett a sziléziai, október 29-én pedig a freiburgi diadallal a szászországi hadjáratnak. Ferdinánd braunschweigi herceg szintén kiszorította a franciákat Hessenből s november 1-én utolsó erősségüket, Kasselt is bevette.

Harmadnap (november 3.) *Fontainebleau*ban Francia-, Spanyol- és Angolország megkötötték az előleges és 1763 február 10-én *Párisb*an a végleges békét. Mindez nagyon meglepte a világot, mely Anglia fényes tengeri diadalai

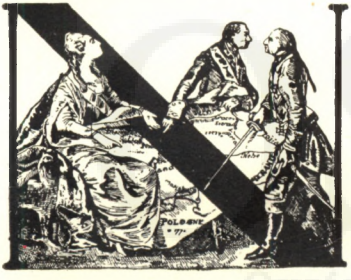
után Francia- és Spanyolország megalázását várta. A béke értelmében Spanyolország visszakapta a Philippi szigeteket és Havannát, Franciaorzság pedig a nyugatindiai szigetek nagyobb részét, még Guadeloupe-ot is. Spanyolország elvesztette, Franciaország megkapta a newfoundlandi halászat jogát, halászállomásait azonban nem volt szabad megerősítenie. Anglia megígérte, hogy lebontatja a Honduras-öböl mellékén és Spanyol-Amerika más részeiben emelt erősségeit, mire Spanyolország megengedte, hogy erdeiben festőfákat vágasson, sőt tárházakat és munkáslakásokat is építhessen. Franciaország lemondott Canadáról, Acadiáról (Új-Skótországról), a Breton-fokról s a Szent Lőrinc folyamnál levő minden birtokáról, a Mississippi mellékén pedig Louisianáról, melynek keleti részét az angolok, a nyugatit a spanyolok kapták. Ennek fejében a spanyolok Floridát átengedték Angliának, mely a franciáktól Menorca spanyol szigetet is megkapta. Afrikában a Senegal-menti francia gyarmatok szintén Angliához kerültek; Kelet-Indiában mindakét fél visszaadta hódításait.

A párisi békét öt nap mulva (1763 február 15.) a poroszok, osztrákok és németek *hubertsburgi* békéje követte. A szász választó visszakapta országát, Poroszország pedig megtartotta Sziléziát Glatz grófsággal együtt. Frigyes szavát adta, hogy, mint brandenburgi őrgróf, a császárválasztásnál Mária Terézia fiára, József főhercegre szavaz. A béke tehát a statusquo alapján vetett véget a *hétéves háború*nak, melynek célja a Hohenzollern-ház és a porosz királyság megsemmisítése volt, következése pedig Poroszország nagyhatalmi állásának megszilárdulása lett. »Én, szegény öreg, — írta Frigyes február 25-én d'Argenshoz — olyan városba térek vissza, ahol már csak a falakat ismerem, ahol azonban egyetlen barátomat sem találom többé; ahol mérhetetlenül sok munka várakozik reám; s ahol öreg csontjaimat oly menedékhelyre rejthetem, ahol nem háborítja többé sem háború, sem balszerencse, sem az emberek rosszindulata.« Alattvalóinak száma hét év alatt 10%-kal fogyott; 15.000 ház hevert romokban s a háború pusztítása mindenütt meglátszott. A porosz államnak azonban nem volt adóssága, míg Mária Terézia országait 200 millió forintnyi új adósság terhelte. Bülow német kancellár 1902 január 8-án nem hiába idézte Nagy Frigyes szavait, hogy »gránitba harap, aki a porosz hadsereget bántja«.

XII. FEJEZET.

ORSZÁGOK FELDARABOLÁSA.

I. Lengyelország első felosztása.

Nagy Frigyes, II. József, II. Katalin Lengyelország térképe előtt.

TYOLC hónappal a hubertsburgi béke után *III. Ágost* lengyel király meghalt. (1763 október 5.) II. Katalin cárné (1762—96.) mindent elkövetett, hogy elszigetelje Lengyelországot a nyugati hatalmaktól s a délnyugati (francia-osztrák) szövetség helyett az északkeleti államok (Angol-, Svéd-, Dán-, Porosz- és Oroszország) csoportjának nyerje meg. Nem akart olyan lengyel királyt, aki, mint szász választó, az osztrák vezetés alatt álló német birodalom tagja legyen és Ausztria politikáját szolgálja, mert törzsbirtoka ennek a kezeügyébe esik. Rajta volt, hogy Ágostot ne fia, Károly, kövesse a lengyel trónon, hanem, hogy Lengyelországnak *szláv, nemzeti* fejedelme legyen ; pl. Csartoriszkij Ádám unokaöccse, *Ponyatovszkij* Szaniszló gróf. E végből 1764 április 11-én nyiltan szövetkezett II. Frigyessel. Megfogadták, hogy kölcsönösen »biztosítják« a lengyelek választási szabadságát, nem engedik meg ősi alkotmányuk módosítását s megvédik a disszidensek (protestánsok és görögkeletiek) kiváltságait. Ugyanazon szerződés egyik titkos (és húsz esztendeig valóban is titokban maradt) pontjában arra utasították stockholmi követeiket, hogy *Svédország* 1720. évi alkotmányán változtatni szintén ne engedjenek, mert különben közösen kelnek a svéd alkotmány védelmére. Ezt 1769 október 12-én Frigyes még határozottabban megígérte Oroszországnak.

Egy és ugyanazon napon két államot ítéltek politikai sinylődésre, vagy épen halálra. Lengyel- és Svédországot egyaránt olyanforma gyámság alá akarták juttatni, mint 1541 után a törökök és németek Magyarországot, mely az idegenek atyáskodó beavatkozásai nélkül épúgy orvosolhatta volna bajait, mint mostan Lengyelország. A népirtók hálójából Magyar- és Svédország kiszabadult, Lengyelország azonban áldozatul esett.

Az 1764 május 7-iki lengyel királyválasztáson Varsóban tízezer orosz »szövetséges« tartotta fenn a rendet, 40.000 pedig a határon állt. »Oly nagy és szabad nemzet — gúnyolódott *Repnén* Miklós orosz tábornok az aggódó hazafiakkal szemben — csak nem fél egy maroknyi orosztól?« *Malachovszkij* Ádám kijelentette, hogy nem nyitja meg az országgyűlést, míg az idegen hadak ki nem vonulnak; a választást előre is törvénytelennek jelentette ki s emelt fővel távozott elnöki székéből. Utódja azonban, Csartoriszkij Ádám herceg, győzelemre juttatta családja vörös-fehér-zöld színét. Szeptember 7-én unokaöccsét, Ponyatovszkijt, *IV. Szaniszló Ágost* néven, királynak választatta, de eltöröltette a *liberum veto* jogát, mely szavazatvásárlással legkönnyebben nyitott tért valamely idegen állam beavatkozásának. Francia-, Spanyol- és Szászország s Ausztria visszahították követeiket Varsóból; Repnén orosz követ azonban ott maradt, s kezébe ragadta a politikai cselszövések szálait. Legerősebb fegyvere az a gyűlölet volt, mellyel a disszidensek tekintettek a többségben levő katholikusokra, kik erőszakosan térítettek köztük.

Midőn az 1766. évi országgyűlés a disszidensektől vallásuk szabad gyakorlatát és sérelmeik orvoslását megtagadta, a disszidensek, sőt azok a katholikusok is, akik az ősi alkotmányt a liberum veto-val akarták fenntartani, az orosz és a porosz követek titkos bujtogatására rövid idő alatt sok szövetkezetet alkottak; pl. a görögkeletiek *Sluzk*ban, a protestánsok *Thorn*ban, a királyellenes katholikusok *Radom*ban. Ily körülmények közt jött össze (1767 augusztus 24.) az országgyűlés, mely azután 1768-ban 24 pontba foglalta Lengyelország alkotmányát. E szerint a három rend (király, szenátus, nemesség) közösen hozza a törvényeket. A katholikus hit államvallás és száműznek mindenkit, aki tőle elszakad. A király csak katholikus lehet; trónját szabad és általános választás alapján nyeri el. Az 1422. évi törvény értelmében minden állampolgár (t. i. minden nemes) megtartja személye szabadságát. A tisztviselők elmozdíthatatlanok; a területek megtartják különleges jogaikat. A nemesek egymás közt egyenlők; a disszidensek a katholikusokkal egyenlő polgári jogokat élveznek. Minden nemes embernek, különösen követnek, megvan az a joga *(liberum veto)*, hogy szavazatát szabadon kijelentse, nyilvános tanácskozásokat megakadályozzon, vagy a határozatokat tiltakozásával megsemmisítse. A polgárok a törvénytelenül uralkodó királynak az engedelmességet fölmondhatják. A tulajdon szent és sérthetetlen. Rendes országgyűlést csak 6, rendkívülit 2 heti tanácskozás után lehet elnapolni.

Ez a csodálatos alkotmány, mely némi módosítással mindvégig (negyedszázadig) fennmaradt, első rendszeres ismertetője, Hüppe szerint (magyarul 1894.) nem állt a politikai fejlődés magaslatán; de olyan Eldoradó, ahol az aranyszemek a látók számára a napon hevernek. Ami jó volt benne, csak azért volt jó, mert megfelelt a lengyel nemesség őseredeti szellemének. Alig szavazta meg a csonka országgyűlés, biztosítására Lengyel-, Orosz- és Poroszország azonnal (1768 február 24.) szövetkeztek, mire a király az országgyűlést és a konfederációkat március 5-én feloszlatta.

Mindez a katholikusok radomi pártját is kiábrándította az oroszokból. Valahára észrevette, hogy ezek a görögkeleti disszidenseket egyenesen az

orosz uralom előkészítésére akarják használni. *Kraszénszkij*, egy katholikus püspök testvére, továbbá *Pulávszkij* ügyvéd és három fia már 1768 február 29-én fölkelésre szólították a katholikusokat s a podoliai *Bar*ban kitűzték zászlajukat, egyik oldalon Szüz Mária, a másikon a megtépett lengyel sas képével. Keresztet varrattak a mellökre és »győzelem vagy halál« lett a jelszavuk. Voltaire századában nem tetszhetett, hogy a bari konfederációba csak katholikusokat vettek föl, holott a hitért és a szabadságért készültek harcolni. A XVII. század magyar szabadságharcai protestáns jellegűek voltak, de a másvallásúakat is szívesen fogadták, mert tulajdonképpen minden magyarnak vallási és politikai szabadságáért küzdöttek. A XVIII. század elején pedig az éppen lengyel mintára alakult magyar konfederáció százezer főnyi hadseregének 90.000 protestáns katonája híven követte 30 vezérét, akik közül 24 katholikus volt. Valóban Istenért és szabadságért harcoltak, nem valamely felekezetért, vagy hatalomért. A hazafiságot nem kötötték egyetlenegy valláshoz, sőt egy osztályhoz sem ; mert ott a sereg magva éppen a jobbágyság volt, míg itt a galiciai parasztság nemcsak az oroszok, hanem maguk a lengyel nemesek ellen is fegyverkezett. Ugyanakkor különben az ukrajnai hajdamákok (zaporogi kozákok) »az ó-hit és az Isten egyháza« érdekében lázadtak föl. Pár nap alatt 50 falut, 3 várost dúltak fel, s egymás mellé akasztották a lengyel katholikus urat, a zsidót és a kutyát. Mintegy 16.000 embert öltek meg. Ez Cserni Jován magyarországi parasztlázadására, a Mohács utáni zord időkre emlékeztet, azzal együtt, hogy a nemzeti királyság pártja, a bari konfederáció, itten is a török segítségét kereste. A másik, a hamvaiból föléledt radomi konfederáció, melyhez, *Repnén* ijesztgetéseire, most Szaniszló király is csatlakozott, a szomszédos keresztény hatalom támogatásában bízott, s így az idegenek ellen megindított küzdelem mégis idegenektől várt sikert.

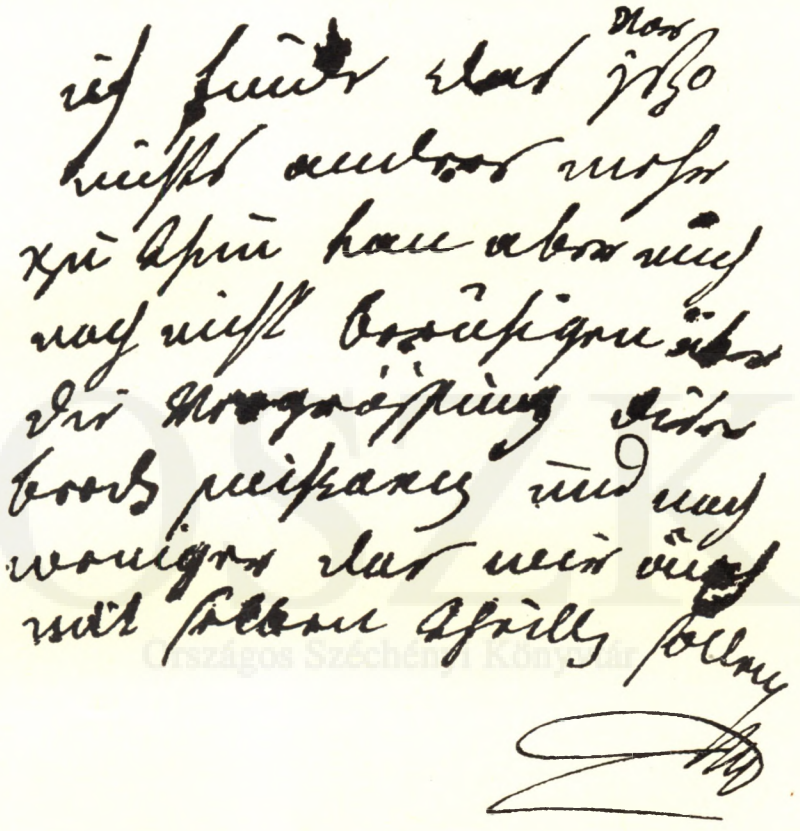
Mikorra azonban — a katholikusok kérése és Franciaország izgatása következtében — Törökország 1768 október 30-án hadat izent Oroszországnak, az oroszok már szétrobbantották a bari konfederációt, leverték a podoliai és az ukrajnai parasztlázadást, de nem bírtak a katholikusok fölkelésével. Pedig nemcsak ők harcoltak ellene szörnyű kegyetlenséggel, hanem a disszidensek is, akikből a hazafias és testvéries érzést kiölték. Az oroszok hogyan bántak lengyel foglyaikkal, a bari konfederáció magyar tisztjének, *Benyovszky* Mórnak emlékirataiból ismeretes. Ausztria és Franciaország attól tartottak, hogy nekik magúknak is be kell avatkozniok. *II. József*, 1765 óta német-római császár, az oroszok szövetségesével, *Nagy Frigyes*sel találkozni óhajtott, hogy Németország békéjének fenntartására, a török-orosz háborúval szemben való magatartásukra nézve közös eljárásban állapodjanak meg. Az öreg király 1769 február 3-án már jókedvűen emlegette *Lynar* grófnak azt a tervet, hogy Oroszország Ausztriának a segítség fejében felajánlja Lemberg városát és környékét a szepesi városokkal együtt, Poroszországnak Lengyel-Poroszországot Ermelanddal és Danzig védelme jogával ; Oroszország pedig megtartja Lengyelország szomszédos részeit. Frigyes utasította szentpétervári követét, gróf *Salms*ot, hogy tapogatózzék ebben az ügyben *Panin* orosz miniszternél. A század legnagyobb árulására tehát »Nagy« Frigyes tette az első komoly lépést ;

mert nem is a Lynar gróf tervéről volt szó, hanem az övéről. Panin gróf azonnal foglalkozott vele. Elismerte, hogy a szepesi városok nagyon kívánatosak lehetnek Ausztriára (?) nézve ; de úgy vélte, hogy Ausztriának inkább az orosz-török háborúban kellene résztvennie és *Sziléziáért Törökországban keresnie kárpótlást.* Törökországot Lengyelország háromfelé osztása nélkül is meg lehet alázni. Frigyes nem erőszakoskodott tovább ; úgy hitte, Oroszország magától is rájön, hogy világháborútól óvakodnia kell.

A tervet másodszor *II. József* vetette föl. Neisseban 1769 augusztus 29-én találkozott Frigyessel, akit anyja rossz, ő pedig nagy embernek tartott. A két uralkodó becsületére fogadta, hogy törhetetlenül megtartják a hubertsburgi békét s hogy egymást semmi körülmény közt sem támadják meg ; de József még csak burkoltan beszélhetett az orosz-porosz szövetség felbontásáról. Látogatásaival annyit mindenesetre elért, hogy a szövetségesek Lengyelország esetleges felosztásánál Ausztriát többé nem mellőzhették. *Mária Terézia* már különben is figyelő hadtestet állított fel a lengyel határon s különösen a jog szerint Magyarországhoz tartozó 13 szepesi város körül. Ezeket utóbb meg is szállotta ; mint mondta, Lengyelország zálogjogának sértése nélkül, de a határok biztosítása végett ; sőt, mintha csak XIV. Lajos visszacsatoló kamaráinak példáját követné, nyomozásokat rendelt el, melyik három sztarosztia illeti meg Magyarországot. Azután, Szaniszló király tiltakozásával (1770 augusztus 28.) nem törődve, *Török* József udv. tanácsost a szepesi városok helytartójának nevezte ki s a lakosoktól hódolatot követelt. Fia, *II. József,* meg volt győződve, hogy az adott viszonyok közt Ausztriának akár Lengyel-, akár Törökország rovására, de gyarapodnia kell. Ebben az ügyben II. József és Kaunitz miniszter tárgyalt is Frigyessel Morva-Neustadtban (1770 szeptember 3.) s Frigyes Szentpétervárra küldte öccsét, Henrik herceget (október 12.). Oroszországot ismételve figyelmeztette, hogy Ausztriával csak Török-, vagy Lengyelország egy részének átengedésével kerülheti el a háborút. Ez kétségtelen lett az *osztrák-török szövetség* (1771 július 7.) megkötésekor. Oroszország megértette, hogy a felosztásra kiszemelt két országgal szemben csak úgy járhat el szabadon, ha ő viszont Poroszországgal szövetkezik s ennek Lengyelországból nemcsak Ermelandot, hanem Porosz-Lengyelországot is átengedi. Midőn tehát november hó 3-án a lengyel főlkelők már saját királyukat is halálra keresték, II. Katalin a lengyel »anarchia« megszüntetése végett közös eljárásra és *Lengyelország felosztására* szólította föl Frigyest és Mária Teréziát. Mária Terézia — mint mondják, könnyezve — végre is »engedett annyi bölcs férfiú tanácsának« : 1772 február 19-én kijelentette, hogy hozzájárul Lengyelország felosztásához. Most már körülbelül annyit követelt, mint Orosz- és Poroszország együttvéve ; sőt ezen területek megszállására 30—40.000 emberrel Esterházy, Hadik és D'Alton be is nyomult. A március 4-iki szerződés értelmében a másik két hatalom szintén beküldte hadait.

Ily óriási erővel szemben a lengyel főlkelők némi küzdelem után végre is lerakták fegyvereiket. Vezéreik (Kosciusko, Pulavszkij stb.) jobb idők reményében külföldre menekültek. A pálosok zárdájának magyar emlékeiről híres Censtochova esett el utoljára (1772 augusztus 15.). Az ötéves szabadságharc

ennek átadásával végződött. A három hatalom a Szentpétervárott 1772 augusztus 5-én kötött szerződés szerint Lengyelországból 235.082 km² területet vett el. *Oroszországé* lett Fejér-Oroszország, vagyis a Duna-Dnjeper köze (114.452 km² 1,800.000 lakossal); *Ausztriáé*, Magyarország jogánál fogva, a tizenhat szepesi város, Galicia és Lodoméria (73.600 km² mintegy 3 millió lakossal); *Poroszország*é Lengyel-Poroszország, a pomerelli nádorság (Danzig nélkül), Kulm (Thorn kivételével) és Marienburg (összesen 37.030 km² 600.000 lakossal). Lengyelország még ezek után is akkora birodalom maradt, mint a mai Franciavagy Németország; de mit ért ez a nagy terület, ha az osztozó hatalmak szuronyos katonái közt tanácskozó országgyűlésnek (1772 szeptember 18.) nemcsak ezt a jogtalan, nemzetirtó, vérlázító felosztást kellett helybenhagynia, hanem abba is bele kellett egyeznie, hogy rossznak bizonyult alkotmányát változatlanul fenntartsa s annak oltalmát — Oroszországra bízza?!

132. ábra. Mária Terézia Lengyelország felosztásáról. *(Olvasd:* »Ich finde dass man itzo nichts andres mehr zu thun, kan aber mich noch nicht beruhigen über die Vergrösserung dieser beeder puissances und noch weniger, dass wir auch mit selben theillen sollen mp.« *Magyarul:* »Ugy látom, most nem lehet másképpen tenni; de nem tudok belenyugodni ennek a két hatalomnak nagyobbodásába s még kevésbé abba, hogy velük nekünk is osztozkodni kell. S. k.«)

II. Törökország felosztásának terve.

Lengyelország megcsonkításához II. Katalin abban a meggyőződésben fogott, hogy »a műtét sikerül, de a beteg belehal«. Ugyanakkor azonban a Balkánfélszigeten egy háromszázados halottnak, *a keletrómai birodalomnak föltámasztására* gondolt. Bízott a sikerben, mert hajdan Nagy Károly is háromszázados álomból ébresztette föl a nyugatrómai birodalmat. El akarta foglalni Konstantinápolyt, hogy »visszaadja« a görög nemzetnek s megint fővárosává tegye a görög császárságnak, melyet orosz védelem alá akart helyezni. Konstantinosnak nevezte második unokáját, görög dajkák ölébe adta s görög szóra fogta, hogy majdan görög császár lehessen belőle. 1766 óta fölkelésre bujtogatta a görögöket, oláhokat és montenegróikat, miért a porta a franciák biztatására és a lengyel fölkelők sürgetésére végre is háborút üzent neki. A nyomorúságos török vezérlettel szemben *Galéczn* hg., majd *Rumjéncev* gróf is fényes diadalokat arattak, pedig — Nagy Frigyes szerint — a taktikának elemeihez sem konyítottak. A Balti tengerből — a törökök legnagyobb bámulatára — Orlov az Atlanti oceánon és a Földközi-tengeren át evezett (1770.) az Archipelagosba s a görögöket csatlakozásra, eltiport vallásuk és szabadságuk megbosszulására szólította fel. Rumjéncev 17.000 orosszal 150.000 törökön és 80.000 tatáron győzedelmeskedett s hősiessége miatt nemcsak a hivatalos körök, hanem a költők is dicsőítették. Viszont *Cseszménél* (Chios átellenében, a kisázsiai parton) az orosz hajók 1770. július 5. teljesen megverték a török hajóhadat. A mohammedánokkal szemben Lepanto óta ez volt a keresztények legnagyobb tengeri diadala. Búvárok ma is keresik az elsülyedt török hajók kincseit. Konstantinápoly nem tudott volna ellenállani az orosz hadihajók támadásának ; azonban *Orlov* habozása következtében a portának ideje maradt, hogy, a magyar báró *Tóth* Ferenc hadimérnök tervei szerint, hamarosan megerősíttesse a Dardanellák bejáratát. Moldva- és Oláhország, valamint a török hadaktól elvágott Krim, sőt a Kaukázus több népe így is hódolt az orosznak. Egyiptom pedig föllázadt a szultán ellen.

Ausztria ugyan 1771 július 6—7. éjjelén (először ebben az életben) szövetkezett Törökországgal, de csak azért, hogy nyomást gyakoroljon Oroszországra s az Lengyel- vagy Törökország egy darabjával vásárolja vissza barátságát. 1772 febr. 4-én követe (az ifjabb Van Swieten) Nagy Frigyesnek a Lengyelországból Ausztriára eső részt visszakínálta cserében Sziléziáért s Glatzért. Frigyes azt felelte, hogy egyáltalán nem szereti a köszvényt, de mégis inkább tűri a lábában mint a fejében. A követ kérte, egyezzék bele, hogy kárpótlásul Ausztria vagy Bosznia egy részét kapja Belgráddal, vagy Oláhországot. Frigyes nem hitte, hogy Ausztria ekkora árulást kövessen el török szövetségesével szemben s inkább csak diplomáciai játéknak tekintette az egész tervezgetést, hogy Lengyelország felosztása miatt Porosz- és Oroszországra hárítsa a népek gyűlöletét. Különben is micsoda erkölcsi értéke lehetett annak az egész osztrák javaslatnak, mely aggódni látszott egy ország felosztása miatt és — mindjárt kettőnek a felosztását tervezte ? Olyan példát adott, a mi ellen 25—30 esztendő mulva kétségbeesetten kellett harcolnia, midőn az országok felosztásának ezt

az eszméjét a francia forradalom és Napoléon a mostani osztozókkal szemben akarta megvalósítni.

Lengyelország felosztásából Törökországnak annyi haszna volt, hogy a jóllakott hatalmak nem törtek oly mohón vesztére. Az 1771. évi irtózatos dögvész, mely Moszkvában magában 130,000 embert ölt meg, Franciaország fondorkodó diplomáciája, Svédország fenyegető magatartása s az ingadozó hadiszerencse II. Katalint végre is hajlandóvá tette a békére, melyet biztosai a Sumlában bekerített nagyvezírrel a bulgáriai *Kücsük-Kajnardsi*ban 1774 július 21-én hét óra alatt meg is kötöttek. Ennek értelmében a krimi, buzsáki (bessarabiai) és kubánmelléki tatárok függetlenek. A törökök Azovot, Kercset és Jenikálét az oroszoknak engedik át. Orosz kereskedők szabadon hajózhatnak a Fekete tengerből a Földközibe s vissza. Moldva- és Oláhország adóját a porta két esztendőre elengedi, keresztény vallását s egyházi javait nem bántja. Fejedelmeiknek megengedi, hogy Konstantinápolyban politikai ügyvivőket tartsanak s belenyugszik, hogy az orosz kormány — szükség esetén — szót emelhessen a fejedelemségek érdekében. A török birodalomban élő görögök, szlávok, oláhok a fölkelésben való részvételök miatt általános kegyelmet nyernek. Hadikárpótlás fejében a szultán 4½ millió rubel kárpótlást fizet. II. Katalin tehát nem érte el legvérmesebb reményeit, de elérte, hogy Oroszország déli határvonala a Fekete tengerig ért, mert Oroszország egykori leigázói s örökös pusztítói, a tatárok, török felsőség alól orosz uralom alá kerültek s Oroszország a Balkán-félsziget görögkeleti lakosainak védője lett. Amit a Nyugat meg nem tehetett, Kelet megtette: *Törökország nagyhatalmi állását Oroszország megsemmisítette,* támadás helyett védelemre kényszerítette. Ausztria azokért a szolgálatokért, amiket az 1771. évi szövetség értelmében tehetett volna Törökországnak, mostan, a magyarok régi jogán, *Bukovinát* követelte. Meg is kapta az 1775 május 7-i békében s az oláh fejedelemség tiltakozásával nem törődve, Mária Terézia azt *Hadik* András kormányára bízta. Viszont XVI. Lajos francia király a törökök egyik hűbéres államát, *Egyiptomot* szerette volna elfoglalni. Nyitrai báró Tóth Ferenc francia ezredes 1771-ben már bejárta ezt a klasszikus országot s a fontosabb városokról, sőt a Földközi és a Vörös tenger összekötésére szánt Suez-csatorna kiépítésére terveket készített; Saint-Priest gróf konstantinápolyi francia követ pedig XVI. Lajost 1781-ben egyenesen Egyiptom elfoglalására ösztönözte.

II. Katalin, ily előzmények után, nem tartotta lehetetlennek *Törökország felosztását,* amitől Mária Terézia utódja, *II. József* (1780—90.) épen nem idegenkedett. Azon év (1780.) tavaszán, amelynek telén trónra jutott, személyesen találkozott a cárnéval. A tiszteletére Mohilevben és Szentpétervárott rendezett fényes ünnepségek közt Törökország feldarabolásáról értekezett vele. Míg az 1782 szept. 21 én Bécsben bemutatott osztozási tervben Katalin — majdnem szerényen — beérte volna az Archipelagos némely szigetével, II. József az Al-Duna vidékét kapná Nikápolyig (vagyis Oláhországot az Oltig, a régi szörényi bánság déli részét), továbbá Ó-Szerbia egy részét, egész Hercegovinát, Boszniát, Montenegrót, Albánia egy darabját s Velence istriai és dalmát birtokait. A cárné távolabbi célja volt a *független Dácia,* mely orosz görög-keleti fejedelem alatt, az Olt bal-

partján levő Oláhországból, Moldvából és Besszarábiából, szóval körülbelül a mostani Romániából alakult volna ; végre pedig Konstantinos nagyherceg javára *a görög császárság helyreállítása* s így Törökország összes európai részének elfoglalása. Legközelebbi szomszédságában kezdte a dolgot. Az 1774 óta állítólag független krími tatár kánságban az egyik párt a törököket, a másik az oroszokat hítta be. 1783-ban az elkergetett Szahib Ghirej kánt orosz csapatok ültették vissza trónjára ; de pár hónap mulva *Potemkén* hg. hatalmas orosz sereg élén lemondatta. Krím a Tamán-félszigettel s a Kubán mellékével orosz tartomány lett s a függetlenségüket védő tatárok közül 30.000-et levágtak. A porta kénytelen volt megnyugodni a történtekben. Potemkén 1787-ben szemkápráztató ünnepségekkel fogadta a cárnét s vendégeit : József császárt és Szaniszló lengyel királyt. Az uralkodók csak későn tudták meg, hogy a virágzó városok, módos községek, legelésző gulyák, ménesek stb. csupán színpadi leleményességgel bemutatott káprázatok. A Potemkén-falvaknak azóta jelentőségök van a politikai erkölcstanban ; de minden szinpadias rendezésnél jobban hathatott az idegen fejedelmekre az a rideg való, hogy *most már Oroszország uralkodik a Fekete tengeren s a Konstantinápolyba vezető úton.*

József, Törökország bomlását sejtve, újból s most már határozottan részét követelte. A georgiaiak különben is elűzték az oroszoknak hódoló fejedelmüket, Herakleiost, és török védelem alá helyezkedtek. Oroszország oly nyersen lépett föl, hogy a porta 1787 nyarán háborút izent neki ; viszont 1788 febr. 9-én Ausztria a portának, 1789 nyarán pedig Svédország az oroszoknak. Európa háromnegyede már is lángban állt. Svédország a maga északi hegemoniáját, II. József Nagy Lajos birodalmát kívánta helyreállítani, Törökország Lengyelország végzetét akarta elkerülni, Oroszország pedig egy csapással szerette volna megoldani a keleti kérdést. A szövetségesek *Focsani* (Foksány), majd *Martinesti* mellett (1789.) fényes győzelmeket arattak a törökökön. III. *Gusztáv* svéd király 1790 aug. 14-én a verelszki völgyben (a Kjumen partján) a status quo alapján kibékült II. Katalinnal és nem avatkozott többé a török ügyekbe. Ausztriát a francia, belga és magyar forradalmi szellem intette óvatosságra s másfél évvel II. József halála után II. Lipót *Svištov*ban (Sistovában, 1791 aug. 4.) külön békét kötött a törökökkel. Mindamellett hogy a magyar követ, gróf Esterházy Ferenc, az országgyűlés utasítása értelmében Magyarország egykori tartományait történelmi jogon visszakövetelte, Lipót Belgráddal együtt visszaadta foglalásait, csak Orsova és az Una vidékén tartott meg valamit. Oroszország, mely a négyesztendős háborúban 400.000 embert vesztett, öt hónap mulva (1792 január 9.) szintén kibékült *Jasi*ban. Beérte azzal, hogy megkapta a Bug és Dnjeszter közét és megtarthatta Krimet. A Fekete tenger északi partja tehát most már hozzátartozott s Törökország felé a Dnjeszter lett a birodalom határa ; de *Törökország felosztásából semmi sem lett.*

III. Finis Poloniae.

Katalin *a felosztásra kiszemelt három állam,* Török-, Lengyel- és Svédország ügyeibe ezentúl is beavatkozott, még pedig azon a címen, hogy saját népei nyugalmának érdekében nem tűrheti bennük a francia forradalmi szellem terjedését. Könnyen ráfoghatta, hogy ez a szellem fölforgatja Lengyelország alkotmányát, amelyért ő kezeskedett. Lengyelországot 1772 óta valóságos orosz hűbérnek tekintette ; mint nálunk Mária Terézia Bécsbe, ő viszont Szentpétervárra csalogatta az urakat, hogy kegyeivel, szeretetreméltóságával, udvara fényével nemzetüktől elidegenítse őket. Ha volt még némi élet a varsói udvarban, az *Stackelberg* orosz követ (1773—91.) s nem maga Szaniszló király körül mutatkozott. A lengyel nép maga végtelenül gyűlölte az oroszt és Stackelberg a sziciliai vecsernye borzalmaitól féltette az ott letelepedett oroszokat. Oroszország 1772 óta olyan gyámságot gyakorolt Lengyelországban, mint Róma a zamai béke után Karthagóban. A hazafiak ettől a gyámságtól szabadulni törekedtek, midőn a törökök és a svédek az oroszok ellen fordultak. A francia forradalom különben is figyelmeztette őket, miként lehet a teljes korhadásnak indult államot férfias, merész elhatározással gyorsan újjáalakítani. Poroszország, mely 1790. március 29-én szövetkezett velök, sőt Ausztria is ösztönözte őket alkotmányuk módosítására.

Az országgyülés 1791 május 3-án már elfogadta az *új alkotmányt,* mely a gyökeres politikai reformok remekművei közé tartozik. Benne igazán hősiesen szakítottak a multtal. Koronájukat Szaniszló halála esetére a szász választónak biztosították, a konfederációk kötését eltiltották, a vetót örökre eltörölték. Megszüntették azt a szokásjogot, melyet a nemzet a híres 24 cikkben, mint valami Declaration of rights-ban, először csak 1768-ban foglalt össze. De ha a történelmi alapon álló 1768. évi alkotmány sem ment át az életbe, most, a történelmi alapról lelépve, még nagyobb politikai érettségre lett volna szükség, hogy a nemzet megszabaduljon multja minden hibájától. A lengyelek jobbjai őszintén lelkesedtek és úgy hitték, május 3-ika egyszerre jobbakká tette őket, méltókká régi nagy hírökhöz. Egy pillanatra maga Szaniszló is újra lengyelnek és királynak érezte magát ; bízni kezdett nemzete jövőjében.

»Védője« azonban, II. Katalin, úgy találta, hogy a lengyel országgyűlés vakmerőbb a francia konventnél, midőn eldobja a lengyelek szabadságának »biztosítékát«, a liberum vetót. Már 1791 július 29-én elhatározta, hogy tiltakozik az »államcsíny« ellen és — elveszi Lengyelországtól a kijevi, braclavi és podoliai vajdaságokat. A *tárhavéscsi (targovici) konfederáció,* mely a tilalommal dacolva jött össze, 1792 május 14-én különben is arra kérte, hogy *védje meg Lengyelország ősi alkotmányát* a forradalmiak ellen ; s unokájának, Konstantinosnak ajánlotta föl az örökös királyságot. Katalin valóban beküldötte hadait, mire Poroszország szintén sereg élén követelte osztalékát. *Kosciuszko* Taddé azonban, aki Amerikában már harcolt a szabadságért, fegyverre szólította elárult nemzetét. *Dubienka* mellett szembeszállt az oroszokkal. De midőn Ausztria is mozgósított, a megijedt Szaniszló csatlakozott a tárhavéscsi szövetséghez, eltörölte a május 3-iki alkotmányt és orosz őrséget fogadott be Varsóba. Lengyel-

ország utolsó (s mellé törvénytelen) országgyülése 1793. julius 22-én némán hallgatta végig hazája *második felosztásának* okíratát, mely szerint Litvániát és Kis-Lengyelországot (172.600 km² területen 3 millió lakossal) *Orosz-*, Nagylengyelországból pedig Posent, Gnéznát, Kálist és Censtochovát, valamint Danzig és Thorn városokat (57.500 km²) *Poroszország* kapta. Kimondták, hogy háborúban orosz tisztek vezetik a lengyel sereget, mely 15.000 főnél nagyobb nem lehet; Varsót oroszok szállják meg s Lengyelország az oroszok védelme alatt marad. Ágyúkat szegeztek az országgyülés épületére, orosz katonák álltak benn a teremben s *Igelström* orosz tábornok ott ült a követek közt, hogy elfogassa, ki az osztozás ellen szavazna. Igy aztán törvény lett a politikai gyilkosságból. »Ha a szövetségesek XVI. Lajos francia király számára visszafoglalhatták volna Franciaországot — írta egy akkori lap —, ez osztozás ellen Lajos kabinetje kifogást tett volna. De nem foglalták vissza s így kifogás sem lehet ellene. Majdnem azt kellett hinnünk, hogy Lengyelország felosztásában (a földre való) éhségnek is van része. Mindennek van oka széles e világon; még a kabinet tücskeinek is.«

133. ábra. Kosciuszko Taddé (1746—1817).

Kosciuszko, a francia konventtel folytatott tárgyalásai után, visszajött az országba. Igelström tábornok, orosz követ, Lengyelország koronázatlan királya, fogadkozott, hogy néhány száz kozákkal keményen megveri »a lázadókat«. A mozgalmak első hírére a lengyel sereg nagyobb részének feloszlatását követelte a gyámoltalan királytól. Ennek megakadályozása végett *Kosciuszko* Krakó ellen nyomult, az oroszokat onnan 1794 márc. 24-én kiszorította, a lengyel őrséget csatlakozásra bírta s fegyverre szólította nemzetét. Április 17-én Varsóban is kiütött a forradalom. Igelström elmenekült, a király egyszerre nagy hazafi lett s Kosciuszko megkezdte a harcot az oroszok és a poroszok ellen; *Maciejovice* mezején azonban okt. 10-én Kosciuszko hatszázadmagával fogságba került, 6000 embere pedig elesett. Nem mondta, mikor a kard kihullt kezéből, de valóban mondhatta volna, hogy »Finis Poloniae! Vége Lengyelországnak!« Nov. 6-án *Szuvorov* 15.000 lengyel hős holttestén keresztül vonult be Varsóba.

A hatalmak Lengyelországot 1795. okt. 24-én *harmadszor is és pedig most már végképpen felosztották.* Oroszország kapta Litvánia- és Volhynia maradványát Kurlanddal, Samogitiával; Poroszország Kelet-Lengyelországot, Ausztria Krakó, Szandomir, Lublin és Chelm vidékét. Igy a három országban Oroszország majdnem félmillió, Poroszország másfélszázezer és Ausztria 120.000 km² területet ragadt el Lengyelországtól, melyet ezzel *kitöröltek az államok sorából.* Királyát lemondatván, nyugdíjat adtak neki, mint Odovakar adott Romulus Augustulusnak. *II. Katalin* külön történelmi műben bizonyítgatta, hogy ő

tulajdonképpen egy talpalatnyi lengyel földet sem vett el ; azok a területek valaha mind Oroszországhoz tartoztak. Midőn Herzberg porosz miniszter ezt Polockra nézve kétségbevonta, a cárnő egyik levelében egyenesen lemarházta, leszamarazta, mert semmit sem tud a történelemből. Pedig fölösleges volt ekként fölhevülnie és kitörnie : hiszen a hatalomtól nem kérik számon az indítóokokat ; s így azt sem kérdezik, hogy Lengyelország oly nagy része kerülvén uralma alá, miért nem nevezte magát egyúttal Lengyelország királyának ? Lelkiismeretét, ha ilyesmiről beszélni illik a politikában, azzal csitíthatta el, hogy csak visszaadta Oroszországnak a magáét, amúgy is hosszú címei közt tehát fölösleges a lengyel király nevével kérkednie.

Lengyelországra szüksége volt, hogy Nyugat-Európának tőszomszédja legyen s a Balkánra jobban ügyelhessen. A szomszédok, Oroszország túlsúlyának némi mérséklése céljából, részt követeltek és kaptak a zsákmányból. Az ezerféleképen elfoglalt Európa nem mert tiltakozni s így teljesedett Báthory István király 1584. évi jóslata, hogy »Regnum Poloniae, perpetuo divisum, tandem dividetur«. Ez volt a XVIII. század politikusainak legnagyobb árulása, legsötétebb bűne. II. Katalin azonban egy esztendő mulva (1796 november 17.) abban a tudatban halt meg, hogy Nagy Péter művét kiegészítette, mert Észak hegemóniáján kívül Kelet vezetését is magához ragadta. Uralkodása — a Magyar Hirmondó 1796 dec. 16-iki száma szerint — »nemcsak az orosz históriában, hanem a világtörténelemben is új időszámlálásnak vetette meg alapját«. Európa fele Oroszországhoz tartozott.

Országos Széchényi Könyvtár

XIII. FEJEZET.

A MINTA-ÁLLAMOK.

I. Az önkényes uralom Franciaországban.

Walsi bárd. (A bécsi Gudrun-kódexből.)

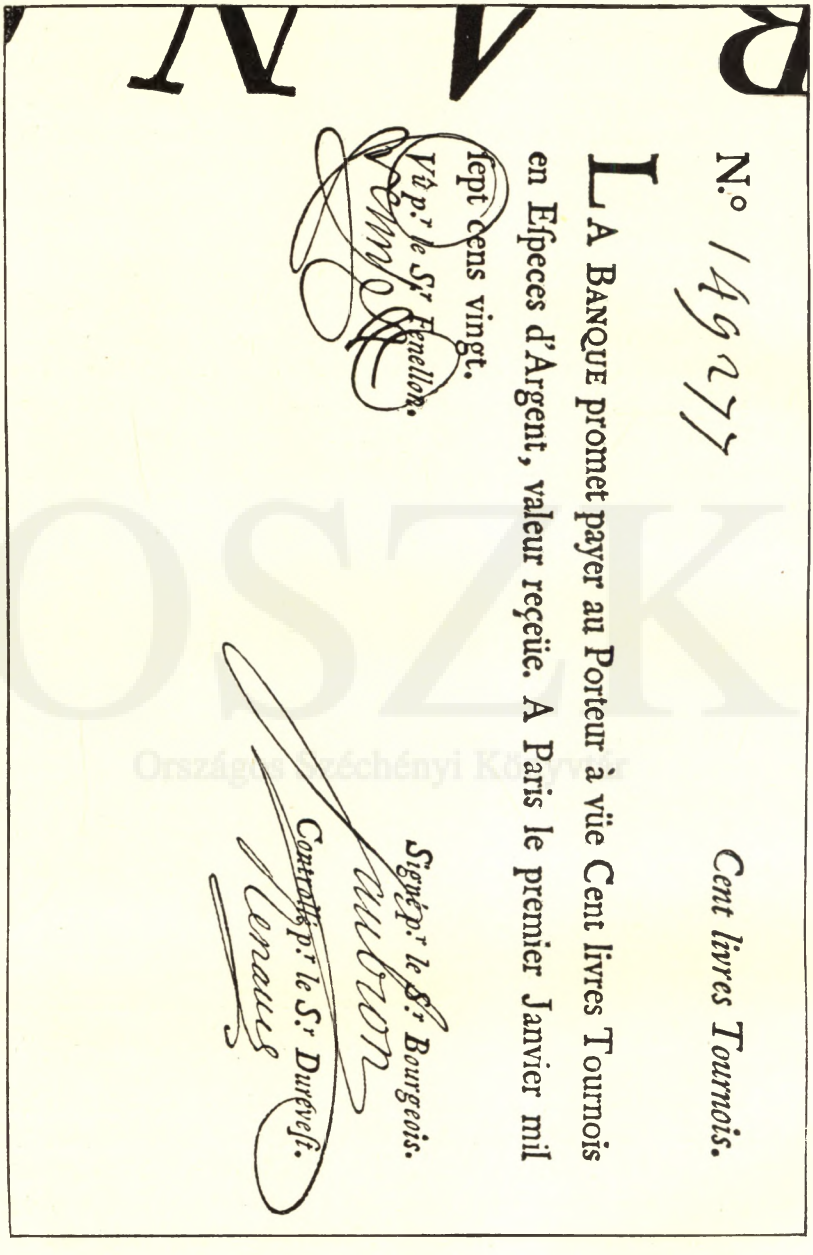
FRANCIÁKNAK 1789-ig terjedő történelmét lapozgatva, Quinet azt kérdezi, »mit érdeklődjék a nép olyan történelem iránt, melyben az övé sohasem jelenik meg«? A XIV. Lajos iskolájához tartozó fejedelmek, ahogy a spanyol és az osztrák örökösödési háború, főképp pedig Lengyelország felosztása bizonyítja, népeik akaratával egyáltalán nem törődtek. »Kegy a franciák nagy istensége — írja Montesquieu Üzbekje, a Perzsa Levelekben. — Főpapja, a miniszter, sok szép áldozatot mutat be neki. Környezői nincsenek fehérbe öltözve; az áldozók és a föláldozottak egyaránt az egész néppel együtt önmagukat ajánlják föl bálványuknak«: 1715 szeptember elseje, vagy — ahogy a derék Üzbek írná — Redseb hava 4-ike óta XIV. Lajos dédunokájának, *XV. Lajosnak,* Franciaország új királyának. Ott, hol az alattvalók mindenben uralkodójukat követik, a fejedelem, ha akarná, komollyá tehetné nemzetét. Most nem komoly. A hódító franciák egy századon át idegen törvényeknek engedelmeskedtek: a római s mellékesen a kánonjog uralkodott náluk. Montesquieu szerint inkább elhitték, hogy más népek okosabbak náluk, csak azok ne tagadják, hogy ők jobban öltözködnek, a hajviseletben az ő fodrászaik adnak irányt, szakácsaik ízlése uralkodik északtól délig s divatárusnőik szabályrendeleteit követik Európa minden öltözőjében. Pedig mindig alkotmányról beszéltek ugyanakkor, mikor parlamentjeik már csak igazságszolgáltatással vesződtek. Ezek a parlamentek régi szentélyeknek romjai, de most mindenki lábbal tiporta. Erkölcsi romlottság lazította meg, nagyobb hatalom döntötte le köveit. S a romok felett akkora lett a király tekintélye, amilyenné ő maga akarta tenni. Tanulhatna tőle — a perzsa sah. Ugyanakkor, 1715-ben, amikor az akarni tudó Anglia felzúdult a trónjára lépő hannoveri I. György feslett, kegyenc- és asszonyos uralma ellen, Franciaország szótlanul hajtotta nyakát egy ötesztendős gyermek igájába.

A rouék (a »kerékbetörni valók«) kormánya élén *Fülöp* orléansi herceg s volt nevelője, *Dubois* bibornok állott. II. Rákóczi Ferenc grosboisi remeteségéből csak ritkán és csupán az udvariasság parancsának engedelmeskedve látogatta meg ezt az udvart, mely három milliárd livre adósságot örökölt, hanem azért szórta a pénzt s pirulás nélkül dobzódott. A nép mégis dicsőítette a regensherceg kormányát, mert a skót *Law*nak 1716-ban alapított bankja mindenkit gyors meggazdagodással kecsegtetett. A kormány a bankjegyek értékét az állami adók jövedelmeinek lekötésével biztosította, sőt Amerikában Louisianát is átengedte a társaságnak, mely a Mississippi mentén lévő arany- és ezüstbányák kiaknázására részvényeket bocsátott ki. A párisi parlament tiltakozott az *állami* jelleg megadása és a szédelgés ellen, de a nép lázasan kapdosta a részvényeket, csengő aranyat adott a bankjegyekért és őszintén helyeselte, hogy a kormány Pontoiseba száműzte a parlamentet, sőt 3%-ra maga is 1200 millió livret vett kölcsön a banktól. Hiszen aki 1716-ban 10.000 livret tett Law bankjába aranyban, 1719-ben már egy millió ura volt *(papirosban)*. Az árverések, foglalások, fizetési halasztások ritkábbak lettek; olcsó hitel fokozta a vállalkozók kedvét. Hamarjában 350 új gyárat alapítottak s a kórházak lábadozó betegeit is munkásoknak szegődtették. Idegenek özönlöttek Párisba, hogy pénzüket elverjék. A clermonti ember is odament, hogy egyék az ő auvergnei jegéből, melyet az élelmes kereskedők, hűsítő gyanánt, drága pénzen adtak. A bank részvényei húszszoros áron keltek s a nép úgy találta, hogy az Isten nem haragjában, hanem jókedvében adta neki ezt a gyermekkirályt. Midőn azonban a kormány 1720-ban váratlanul elrendelte a bankjegyek *névértékének* helyreállítását, az állami pénztáraknak pedig megtiltotta a bankjegyek elfogadását, 1720 július 16—17 éjjelén a nép megrohanta a bankot s visszakövetelte pénzét. Lefegyverezték, de a parlament felszólalt érdekében s elvetette Law kiegyenlítő javaslatait. Erre megint Pontoiseba szám-

134. ábra. John Law (1671—1729).

űzték a parlamentet, mely, hogy hatalmának mégis jelét adja, felakasztatott — egy macskát. A kormány okt. 10-én feloszlatta Law bankját, melynek két

135. ábra. Law bankjegye 1719-ből.

milliárd tartozása volt; december 14-én azonban futni engedte Lawt. A nép hiában dalolgatta most már:

»Franciák, nincs kurázsitok, Lawt s a régenst fára húzni
Egészen elvakultatok: És a bankban törni, zúzni
Könnyen menne tinálatok!«

Húszezer család elszegényedett vagy koldusbotra jutott. Keveset ért vele, hogy 1729-ben Law is nagy szegénységben halt meg s a nagyurak (köztük II. Rákóczi Ferenc is) roppantul károsodtak. Azonban az ipar és kereskedelem gyorsan kiheverte ezt a válságot; egész erejével áttért a *pénzgazdaságra*, mely 180 esztendő mulva olyan arányokat öltött, hogy a világ összes tőzsdéin jegyzett *értékpapirosok* névértéke 550 milliárd koronára rug. Law tehát végre is győzött.

A lángeszű, de romlott erkölcsű orléansi herceg és Dubois halála után (1722.) a király nagykorúnak nyilváníttatta magát. Népe nagyon szerette, bienaimének nevezte, mert hallgatott miniszterére, *Fleury* bibornokra, ki takarékosságot és erkölcsösséget követelt tőle. Mikor Fleury halála (1744 január 29.) után a király Metzben nagybeteg lett, az alattvalók hűsége, vagy inkább szolgalelkűsége, Caligula óta sohasem mutatkozott rajongóbbnak, mint őiránta. A nép szeretetével azonban Caligula óta senki sem mókázott annyira, mint XV. Lajos. Caligula igéretük beváltására kényszerítette azokat, kik meggyógyulását saját életük árán óhajtották; Lajos eret vágatott a gyermekeken, hogy ártatlan vérükben üdítse föl lankadt idegeit. (Csók István a Báthory Erzsébet vérfürdője mellé, műveltségtörténelmi párhuzamul, a párisi Szalon számára ezt a jelenetet is megfesthette volna.) Ecetbe föleresztett gyöngyöt Lajos nem ivott, mint római mintaképe; de nála is belekerült egy-egy lakoma két millió sesterciusba. Több pénzt vert el, mint Caligula, aki 270 millió *vagyont*, míg ő tízannyi *adósságot* örökölt. Germania és Britannia ellen ő sem viselt dicsőségesebb hadjáratokat, mint Caligula. Győzelme jeléül nem szedetett ugyan katonáival kagylókat a tenger partján, de nem kevésbé volt nevetséges, mikor hadjárataiban sátrai díszítésének a módját találta a legfontosabbnak. S Caligula óta senki sem mulatott orcátlanabbul kedveseivel, mint ő. Eleinte magasztalták, milyen példás házasságban él Leszczynszka Máriával, az előzött lengyel király leányával; de hallgattak, mikor elhagyta és egymásután tette maitresseivé a négy *Mailly*-leányt, majd pedig fölváltva *Chateauroux*, *Pompadour* és *Du Barry* asszonyokat. Lábuk elé rakta Franciaország félmilliárdnyi jövedelmét; teljesítette szeszélyeiket, gondosan ápolt kacsóikra bízta olykor a kormány gyeplőit, és serege szemeláttára levett kalappal udvarolt egyiknek-

136. ábra. Fleury André bibornok (1653—1743).

másiknak akkor is, mikor vénsége és korhelysége miatt már alig állt a lábán. Mint Caliguláról, róla is elmondhatták, hogy nevetségessé tett mindent, mit azelőtt szentnek tartottak. De nevetséges lett ő maga is, kit azelőtt szent gyanánt tiszteltek. A király Voltaire és Rousseau műveinek megjelenésekor saját felséges keze munkájával nyomtatott ki holmi irodalmi hiábavalóságokat; s az inség idején nem abban kereste dicsőségét, hogy az éhezőknek kenyeret adjon, hanem hogy, király létére, Franciaország legjobb szakácsának tartsák!

Úgy hitték, Mária Teréziának csak undorát kellett legyőznie, hogy (amit újabban kétségbe vonnak) levelet írjon Pompadour asszonynak; s háromszázados háborúskodás után Franciaország nemcsak kibékült Ausztriával, hanem szövetségese is lett. Ez az asszony buktatta meg *D'Estrées* tábornagyot, ki győzelemre vezette a már vereségekhez szokott francia sereget, de nem hizelkedett a maitresse hiúságának. *Choiseul* külügyminisztert Du Barryné hasonló okból kergettette el. A vénülő Pompadour asszony már nem bilincselhette le a királyt, de ő fogta a másoktól reá rakott bilincs végét. Karjai közé dobta a király saját természetes leányát, épúgy, mint az ország legszebb hölgyeit, a parasztleányokat is. Amidőn 1764 április 15-én elhúnyt, a király a palota erkélyéről nézte végig, száz pap hogyan viszi utolsó útjára kiszolgált kedvesét; de csak 30 sous-t adatott annak a kapucinusnak, aki az egykori udvarhölgy sírjánál mint az erények mintaképét dicsőítette az elhagyatott Leszczynszka Mária királynét.

Nem túloz Michelet, hogy itt Suetoniusra volna szükség, mert ilyet, a tizenkét Caesar óta, nem látott a világ. Suetonius helyett ott volt *Casanova,* kinek 22 kötetes emlékiratai, túlzásaik leszámításával is, egész utálatosságában mutatják azt az erkölcsi posványt, melybe Páris előkelő világa nyakig merült. Pompadour asszony már ezért sem hiába nevezte Lajost *La France*-nak; ő volt Franciaország, mint valaha Caligula volt Róma. A 16 parlament közül csak a párisi juttatta eszébe, hogy a felsőbb körök Franciarországa nem a nép hazája, nem szent Lajos öröksége. De a párisi parlament mégis csak arisztokratikus ellenzék élén állott, amikor 1754-ben tiltakozott az ellen, hogy a közteherviselést a nemességre és a papságra is kiterjesszék. A nép hidegen nézte a király és az oligarchia pörlekedését. Vállat vont, mikor a király 1766-ban kijelentette, hogy hatalma egyenesen Istentől származik s az államban minden jognak ő az egyetlen forrása.

Európának ebben a minta-államában 1773-ban 400 nagyobb s mintegy 43.000 kisebb helységben 3,770.000 család, azaz (abbé Expilly hozzávetése szerint) 22,014.357 ember élt. A tömeg (mert népnek alig nevezhetni) 84%-ban jogtalan jobbágyokból állt; 51 millió hektárból 35 milliót ők műveltek. Az adó és az állítólag 1359 címen követelt földesúri tartozások lerovása után alig marad egyebük, mint a — kétségbeesés; hiszen az adó néha a jövedelem 82%-át is elnyelte! Nyomorultabb, szegényebb parasztságot a világ alig látott. Kész zsákmánya az államnak, nemességnek, papságnak, mely csupán a Vendéeben és Bretagneban kímélte. A 25.000 nemes család négyféle *nemességhez* tartozott. Az *első* osztályban voltak a királyi családdal rokon hercegek (az Orléansok, kiknek egymaguknak 11 millió livre évi jövedelmük volt; a Bourbon-Condék s

a Bourbon-Contik). A *második* osztályban a főnemesek, vagyis a párisi parlamentben ülő hercegek és grófok (az ú. n. pairek), továbbá más hercegek és grófok, márkik, bárók, udvari főméltóságok, gárdakapitányok, a Szentlélek-rend lovagjai, Franciaország tábornagyai, a tartományok királyi helytartói s

137. ábra. XV. Lajos (1715—1774).

egyes ősnemes családok, Alsó-Poitou derék urait kivéve, többnyire a királyi udvarban lebzseltek, s hogy ezt tehessék, jószágaikat potom áron bérbeadták. A *harmadik* osztálybeliek, az ősi vagy újabb köznemesek, lenézték a polgári rendből hozzájok »fölemelkedő« birtokosokat. A *negyedik* osztálybeliek a címeres és a hivatalnok-nemesek; pl. a harangosak (nobles de la cloche), vagyis a törvényszéki bírák, akik harangszóra kezdték meg mindennapi munká-

jukat. Személyes adót egy nemes sem fizetett, csak taillet (pótadót), és egyik sem teljesített hűbéres szolgálatot ; ellenben ezerféleképpen zaklathatta saját jobbágyát. A *papság* hatalmas osztályába 19 érsekség, 114 püspökség, 40.000 plébánia, 800 apátság, 320 apácazárda, 670 káptalan, a nemeshölgyeknek 24 káptalana, 16 lovagrendi és 15.000 egyéb szerzetesház tartozott. A papság számát félmillióra s évi jövedelmét, habár akárhány plébánosnak nem volt több fizetése 300 livrenél, 130 millió livrere becsülték.

Az állam *rendes jövedelme* (mely XV. Lajos korában 300—400 millióra is felszökött), rendesen nem rugott többre 230 milliónál. A 70—80 milliónyi évi hiánynak s a három milliárdnyi államadósságnak főoka a *militarizmus* volt (nemsokára egész Európa gazdasági fejlődésének egyik legnagyobb akadálya). Békében már is 150.000 *rendes katona* állt fegyverben ; háborúban kétannyi. Nincs ide értve 50.000 népfölkelő, 30 század lovasrendőrség, a királyi ház 10.000 főnyi magán hadteste s 50.000 (német, svájci, irlandi és skót) zsoldos. A várak és erődítések, valamint a hadihajók szintén óriási pénzbe kerültek. A lakosságot a katonaságon kívül főképpen a *közigazgatás* szorította föltétlen engedelmességre. 16 parlament (főtörvényszék), 33 pénzügyigazgatóság és 37 tartományi kormányzóság a középponti kormány rendelete szerint dolgozott. A kormányzók részben tábornokok voltak, kik a polgárokon próbálták meg, hogyan lehetne ráncbaszedni a fegyelmezetlen katonákat. Az egész országot — mint mondták : »földrajzilag« — 51 közigazgatási területre, vagyis tartományra osztották fel.

138. ábra. Piperkőc francia nemes.

Colbert óta az állam sokat tett a kereskedelem érdekében ; a külföldnek évenkint 15 millió livre ára bort, 5 millió livre ára pálinkát adtak el. A legfontosabb kereskedelmi cikkek : a sáfrány, faolaj, déli és egyéb gyümölcs, len, kender, gyapju és (évenkint már 25 millió font) selyem, szarvasmarha, öszvér és ló.

A vadászat és a halászat földesúri jog, a kereskedelemben tehát alig számított. Akkor még helyenként valóságos rengetegek borították az országot, de már egész erővel kezdték irtani az erdőket; Elsass, Lotharingia, Bourgogne és Champagne erdeit talán egészen letarolják, ha a kormány el nem tiltja a fa kivitelét. Ásványokkal is kereskedtek; a legtöbb aranyat a Dauphiné hegységeiben s a Cévennekben, a legjobb kőszenet Hainaultban fejtették. Az ipar nemcsak belföldi termények feldolgozására szorítkozott. A kézműipar már csak 60 millió livrerel szerepelt a gyárak 931 millió livre készítménye mellett. A vállalkozó szellemet mindenesetre bénította a határszéléken, sőt a tartományokban is szedett vám, a pénz ingadozó értéke, a drága hitel. Amellett örökösen pörlekedni kellett az adósságcsináló nagyurakkal. Egy szabócéh már 240 esztendeje pörölt s ügyében 20.000 végzést hoztak. Legjobban keltek a divatcikkek. Az országban évenkint máris 18 millió livre ára szappant és 24 millió livre ára rizsport (poudre) készítettek. A közlekedés, a kereskedők s iparosok örömére, fejlődött ugyan, de XV. Lajos korában rendesen csak két postakocsi közlekedett a pompás országutakon.

139. ábra. Francia polgárok XV. Lajos korában.

Ilyenforma volt az az állam, melyről *Montesquieu* 1748-ban megjelent (magyarra 1833-ban lefordított) főmunkájában, az Esprit des lois-ban (A törvények szellemében) azt a nevezetes vallomást teszi, hogy hálát ad Istennek, mivel azon kormány alatt született, amely alatt él s azoknak tartozik engedelmeskedni, akiket szeret. Az abszolutizmus attól kapta ezt a bókot, akinek könyve alkotmányos érzést keltett a népben. A francia írók, filozófusok alkotmányra törekedve sem védték az arisztokratikus jellegű párisi parlamentet. Nem bánták, hogy a király szétugrasztotta (1771.) és hogy önkényesen reformálta az igazságügyet. Ezek a rendeletek mégis csak gyorsították az ügyek menetét, korlátolták a vesztegetést, egyszerűsítették az eljárást, olcsóbbá tették az igazságszolgáltatást. A frondeur pairek pedig, kik azelőtt nagy hangon tiltakoztak, meghunyászkodva vállalták vissza bírói tisztségüket.

A nép, amelytől megkövetelték, hogy az államot saját királyában lássa, királyának rendkívüli gyarlóságai miatt keserűséggel, sőt bizonyos megvetéssel nézett az államra, melynek változását csak új királytól remélhette. Azért örült olyan nagyon, midőn a vén király, aki halálos ágyán sóhajtozva kérdezte, mit tett, hogy annyira gyűlölik, 1774 május 10-én elpusztult abban a himlőben, amelyet egy szép fiatal leány karjai közt kapott. »A király meghalt, — jelenté az udvarmester ; — éljen a király !« Az új francia király eggyel nagyobb számot kapott ; XV. Lajosra XVI. Lajos következett, amannak unokája. De valamivel talán több is történt. Az önkényes uralom eleme, a hűbériség, mint hőmérőben a higany, XV. Lajos halálakor a legnagyobb szám, a forráspont felé közeledett. Éles, éltető szellőnek kellett támadnia, hogy elfujja, vagy legalább kellő fokra hűtse le a környezetnek, az országnak tikkasztó, rekkenő meleg levegőjét. Ez a szellő a *demokrácia* volt. Mindenki tudta, hogy találkozásuk vihart okoz ; de a vihar a politikában sem jelent kevesebbet mint a természetben : ozonos levegőt, mely kitördelt százados tölgyek, földre nyomott búzakalászok, kitépett virágok fölött új életet fakaszt.

140. ábra.
Ch. L. Montesquieu (1689—1755).

141. ábra. Francia paraszt XV. Lajos korában.

II. Az alkotmányos uralom Angolországban.

Angolország a XVIII. században a monarchikus elv diadalát egészen más irányban kereste mint Európa többi állama. Egyszerre három úton akarta elérni. Először azzal, hogy belső ügyeiben lankadatlanul dolgozott a *parlamenti kormányzat* erősítésén, a politikai intézmények tökéletesítésén s vele a közszabadság és a nemzeti jólét emelésén. Másodszor azzal, hogy a *legerősebb tengeri hajóhad* tulajdonosa lévén, Európa szárazföldjének minden nemzetközi kérdéséhez mint a béke és a szerződések barátja szólhatott s ekként mint békés nagyhatalom folyt be Európa ügyeinek fejlődésére. Harmadszor pedig azzal, hogy Európán kívül olyan *gyarmatpolitikát* kezdett, amelyben mestere lett az egész világnak.

Az alkotmányt *III. Vilmos* (1688—1702.), a nagyhatalmi állást sógorasszonya, *Anna* (1702—14.), vagy inkább az ő parlamenti kormányuk, megerő-

södve szállította át *a négy Györgyre*, a hannoveri házból származó Welf-királyokra. »A négy György« (akit a világ Thackeray regényes korrajza nyomán főképp gyarlóságaikról ösmer) majdnem tizenkét évtizeden át (1714—1830.) ült Anglia trónján, anélkül, hogy az európai személyes uralmak korszakában személyesen uralkodhattak, sőt egyéniségüket egyáltalán érvényesíthették volna. Anglia már 1701-ben megállapította a *trónöröklés* rendjét (Act of Settlement), melynek értelmében, negyvenöt más Stuart érdekeinek mellőzésével, Vilmos és Anna halála után a trón *Ernő Ágost* protestáns hannoveri választófejedelem feleségét, Zsófiát (Stuart Jakab király unokáját) és gyermekeit illeti. Az első Welf, *I. György* (1714—27.) iszákos, kicsapongó, durva ember hírében állt, akiről tudták, hogy hannoveri alattvalóit barmok gyanánt adta el idegen országok számára katonáknak. 13 éven át volt az angol korona várományosa, de annyi fáradtságot sem vett magának, hogy tisztességesen megtanuljon angolul s megismerkedjék az angol alkotmánnyal és szokásokkal. Az idegen nyelven szóló király nem volt már olyan veszedelmes, mint Hódító Vilmos utódai alatt, mert az alkotmány megkötötte kezét s az ötvenéves emberben volt annyi okosság, hogy megkötözött kézzel harcolni ne akarjon ellene. Hannoverben, mely ezóta személyes unióban élt Angliával, úgyis a régi maradt. Németország belső ügyeiben hathatósabban, mint választófejedelem, ezentúl is alig szerepelhetett, mert Anglia egyáltalán nem törődött az ő hannoveri ügyeivel. A whig arisztokraták, akik heves küzdelem után juttatták őt trónra, kiverték a katholikus trónkövetelőt, *III. (Stuart) Jakabot,* akit pedig Marlborough herceg is támogatott. A kormány két peert és 34 képviselőt vérpadra küldött; de épen ezért nem is mert a választók elé lépni. Stanhope, az új miniszterelnök, 1716-ban elfogadtatta a Septennial actot, melynek értelmében ezentúl hét évre választják a képviselőket; sőt kimondatta, hogy a már három esztendő óta együttülő parlament tagjainak megbízatása is csak négy év mulva jár le. Ekként időt nyervén, a kormány mindent elkövetett, hogy a képviselőket lekötelezze, megvesztegesse s akaratának készséges eszközeivé tegye. 550 képviselő közül 257-nek adott valami busásan jövedelmező állami megbízatást vagy hivatalt. A kormány a képviselőválasztásoknál milliókat költött szavazatok vásárlására, az erkölcsök megrontására. A kisebbség többször akart szabadulni a hét évi mandátummal járó

142. ábra. I. György (1714—1727).

párturalomtól, de megbukott azzal az indítványával, hogy ezentúl évenkint tartsanak országgyülést. A többség életre-halálra védelmezte »húsos fazekait« s lassankint valódi szavazógép lett belőle. A kisebbség néha, pl. a század vége felé, az ifjabb *Pitt* korában, valóban eltörpült mellette s az alkotmány barátai a zsarnokság egy nemét láthatták az ennyire fölpuffadt többség uralmában. A választókat különben nemcsak a kormány, hanem a születési és pénzarisztokrácia is megvette ; *Fox* megválasztása pl. 18.000 font sterlingbe (450.000 koronába) került. Néhol csupán 4—5 szavazatot kellett megvásárolni, mert a kerületnek csak ennyi választója volt ; sőt ennyi sem, mert a község elpusztult s beolvadt valami uradalomba, melynek földesura valósággal kinevezhette a képviselőt ; Old Sarumból a Pittek így jutottak a parlamentbe. Az eféle »rothadt városok« (rotten boroughs) követküldő joga a multban gyökerezett, de a közvéleményt valósággal meghamisította ; pl. Cornwallis megye 165.000 lakos után 44 képviselőt küldhetett, a félmilliónyi London csak 4-et, Edinbourgh és Manchester egyet sem. — *A felsőház* 208 tagja történelmi jogon ült a törvényhozásban.

143. ábra. III. Stuart Jakab (1688—1766).

II. György kiváló iparosokat és kereskedőket is kinevezett peerekké s támogatásukra föltétlenül számított. A két házban elfogadott törvényt azzal a francia mondással szentesítette, hogy »le roy le veult : a király akarja«. Az ellen, amit a gyapjúzsákon ülő speaker (elnök) határozatnak jelentett ki, még ilyen romlott viszonyok közt sem tiltakozott ; mint ahogy büntetlenül a római sem szállhatott szembe a centuriák vagy a tribusok gyüléseinek határozataival. Voltaképp a *minisztérium* is a ház bizottsága volt, mert annak többségéből és akarata végrehajtására alakult. A király csupán kinevezte a többségből, mely a választók szavazata szerint whig vagy tory lehetett.

1713—61 közt a whig-párt kormányzott. Ha mégoly odaadónak mutatkozott is a király iránt, semmit sem vehetett el az alkotmány lényegéből. A Györgyök szívesen öntöttek volna egy kis hannoveri reakciós vért az önkormányzatához szívósan ragaszkodó angolba, de semmit sem változtattak azon a tényen, hogy állandó sereget nem tarthattak, fölkelést a parlament határozata nélkül nem hirdethettek, titkos rendőrséget nem szervezhettek, önkényesen senkit sem fogathattak el, a törvényes eljárást senkivel szemben sem akaszthatták meg. Alattvalóik személyökben, vagyonukban, házukban szabadok voltak, a parlamenthez kérelmet intézhettek, társaságokat alakíthattak, szabadon szólhattak, írhattak.

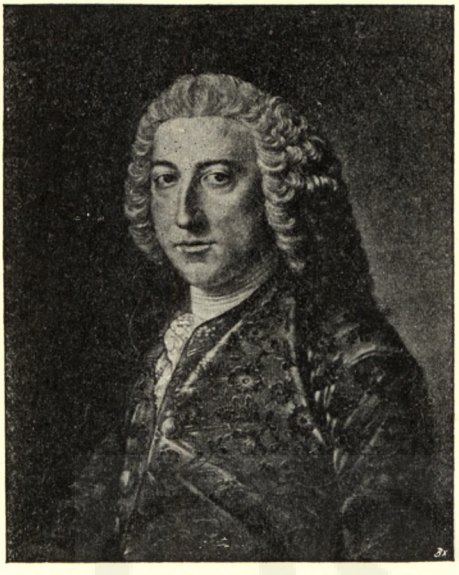

144. ábra. De Foë Dániel (1661—1731).

Azonban elég megtekintenünk II. György kortársának, *Hogarth*nak torzképeit, hogy a társadalom erkölcsi érzékét azokhoz a politikai szentségekhez méltatlannak találjuk. A félvilági hölgy vagy a dandy életéről, a puncsozó társaságról, a költő nyomorúságáról, a komédiásnőkről, a divatos házasságokról, a southwarki vásárról, a kegyetlenség fokairól, a képviselőválasztásokról stb. készített karrikaturái a romlásnak indult társadalmat kíméletlenül gúnyolják. Láthatóan s így érthetőbben állítják pellengérre mint De Foë vagy Fielding szatirái. A főurak kinevettek minden vallást. Tobzódásaik, kicsapongásaik mérhetetlenek voltak s a nép csalók és tolvajok gyanánt bélyegzett meg oly államférfiakat is, mint Marlborough, Bolingbroke, Newcastle. A népiskolák üresen álltak, de a korcsmák zsúfolásig megteltek és az erkölcstelen iratoknak óriási olvasóközönsége volt.

Az irodalom szennyes óceánjából mint világítótornyok emelkednek ki olyan könyvek, mint az angolok Horatiusának, *Pope*-nak tanulmánya az emberről (melyet utóbb Az Embernek Próbája címmel Bessenyei is lefordított), *Swift* bájos politikai szatírája: Gulliver utazásai ismeretlen országokban (melyet irodalmunk csak másfélszázad mulva adott az ifjúság kezébe), legfőképpen azonban *De Foë* Robinson Crusoéja (1719.), amely azóta világszerte milliókat, nálunk is (1787-től fogva) százezreket, figyelmeztetett, hogy a természet mindenható ereje a romlott embert is visszaadhatja önmagának. Erre a tanulságra az angolnak annyival nagyobb szüksége volt, mert az utrechti béke (1713.) minden eddiginél erősebben utasította tengerre, gyarmatosításra. Az 1695-ben alakult

angol bank nyugodtan, megfontolva egyengette az útját, hogy a földmívelő Anglia pénzügyi rázkódtatások nélkül teljes erővel térjen a nemzeti gazdagodás bővebb forrásaihoz, az iparhoz és kereskedelemhez, amelyből idáig nem merített eléggé. Most hallatlan könnyelműséggel alakultak a vállalatok. Teljes botránynyal végződött pl. a *délitengeri kereskedőtársulat,* mely — körülbelül Law franciaországi szédelgéseinek idejében — 7½ millió sterling (180 millió korona) alaptőkével 1721-ben bukott meg a tisztakezű miniszterelnökkel, *Stanhope*pal együtt.

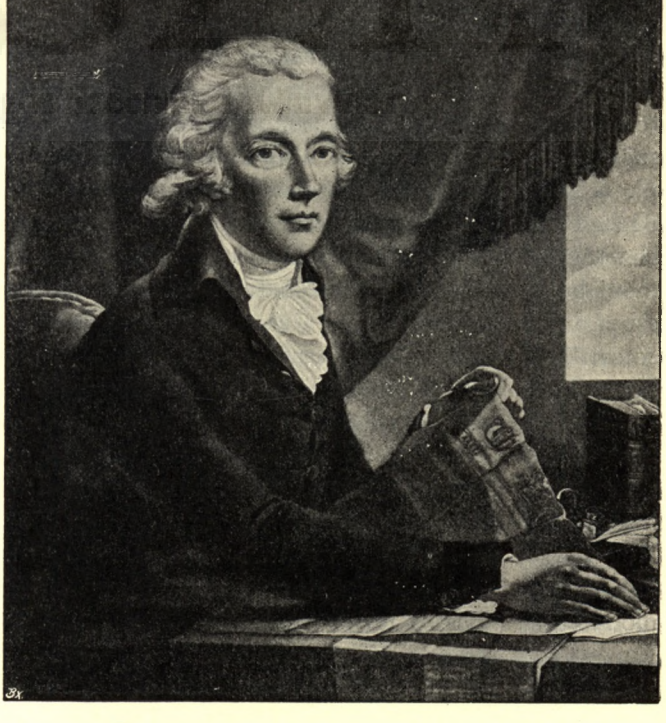
145. ábra.
Az idősb Pitt (Lord Chatham 1708—1778).

Utóda, *Walpole* Róbert, huszonegy esztendeig (1721—42.) állott a kormány élén. Mindvégig hű maradt elvéhez: »quieta non movere: a nyugvót nem kell bolygatni«. Az újításoktól a képviselők kitüntetéseivel, méltóságokra emelésével s mindenféleképpen való lekenyerezésével tartotta vissza a parlamentet, hová megvesztegetett választók küldték a többséget. Méltán nevezték tehát Walpolet a romlottság (corruptio) apjának. Maga is bevallotta, hogy ő bizony se nem szent, se nem spártai. Anglia első pénzügyminisztere és első nagy pénzügyi politikusa volt. Mindjárt kezdetben eltörölt 100 kiviteli és 40 behozatali *vámot.* Megengedte, hogy az *amerikai gyarmatok* ne Anglián keresztül, hanem közvetlenül küldjék Európába a *rizst,* aminek következtében majdnem mindenünnen kiszorította az egyiptomit és olaszországit. *A földadót,* a gentry érdekében, az előbbinek egynegyedére szállította le s a legszükségesebb élelmicikkeket és a gyártmányokhoz való nyersanyagot minden adótól föl akarta menteni; ebben azonban a tőkepénzesek önzése megakadályozta (1733.). Saját új királya, *II. György,* is (1727—60.) gyülölte, de nem tudott meglenni nélküle. Az epés király dühében nem egyszer vágta földhöz kalapját, parókáját és ilyenkor mindenkit tolvajnak, hazugnak, gazembernek szidott. Hannoverben távollétében is minden héten tartatott egy udvari ünnepet s ilyenkor a nemességnek hajlongania kellett a király trónra tett arcképe előtt. Jobban érezte magát Hannoverben, mint Angliában, ahol »a romlottság apja« is ragaszkodott az alkotmányhoz. Örömmel látta, mikor Pitt, Carteret és Pulteney a parlamentben megbuktatta Walpolet, ki semleges akart maradni az osztrák örökösödési háborúban (1742.).

A király győzelemre vezette hannoveri politikáját, de seregét is *Dettingen*nél (1743 június 27.). Lova majdnem a francia táborba ragadta; leugrott róla és gyalog állt katonái élére. »No, most tudom, nem futok el!« szólt kedélyesen s tört angolsággal buzdította seregét, mely csakugyan Németország elhagyására kényszerítette Noailles franciáit. Két esztendő mulva a *culloden-moori* csata

után kikergette Angliából Stuart Károly Edwárdot, ki franciák és skótok élén követelte vissza ősei trónját. A kicsinyes hannoveri érdekből kezdett küzdelem annyiban elérte célját, hogy a franciák az aacheni békében (1748.) elismerték a hannoveri ház angliai uralmát. A két nemzet most már ismét úgy gyűlölte egymást, mint valaha a százéves háború idejében, és csak alkalomra várt, hogy leszámoljon egymással. Anglia, ha csak valamennyire ragaszkodott is Erzsébet királyné politikájához, nem tűrhette, hogy *Montcalm* Kanadát, *Dupleix* Kelet-Indiát teljesen francia gyarmatokká tegye, Európa szárazföldjén pedig az uralkodóház hannoveri politikáját kövesse. Olyan időben, amidőn Chesterfield megírta, hogy »Anglia már nem is nemzet«, II. György a nép kívánatára 1756-ban *Pitt* Vilmost (1708—78.) állította a kormány élére. S 1757-ben Anglia három győzelme mutatta meg, hogy mégis nemzet, politikájában ismét nemzeti szempontok vezetik: *Rossbach*-nál az angolok szövetségese, Poroszország, Németországot; Clive Róbert *Plassey*-nél Kelet-Indiát, Wolfe tábornok pedig *Quebec*-nél Kanadát biztosította a franciákkal szemben.

Pittet rajongónak, sőt eszelősnek tartották, mikor azon dolgozott, hogy Kelet-India kormányát a kereskedőtársaság helyett maga Anglia vegye át. Gondolata csak száz esztendő mulva valósult meg; de Anglia politikáját így is ő terelte vissza a *világuralom* útjára. Utolsó szónoklatát is az ellen intézte (1778 ápr. 7.), hogy Anglia lemondjon északamerikai gyarmatairól, a mai Egyesült-Államokról. Annak, hogy sokáig élt, csak azért örült, mert felszólalhatott »a régi és nemes angol monarchia ilyetén földarabolása ellen«. Míg ekként az imperializmus törhetetlen híve volt, szónoklatának tüneményes erejével, jellemének szilárdságával, a választások tisztaságának föltétlen követelésével a parlamenti kormányzást és vele a közszabadságot arra a fokra emelte, amelyre Európa bámulattal tekintett föl.

146. ábra. A fiatalabb Pitt (1759—1806).

A nagy szónokok, az idősebb, majd ifjabb *Pitt, Fox, Murray, Sheridan, Burke, Bolingbroke*, sőt maga *Walpole* is az ago-

rára vagy a fórumra illettek volna. Az antik világ eltűnése óta, a politikai szónoklat valóban most aratta legnagyobb diadalait, kivált hogy 1772 óta a parlament ülései nyilvánosak voltak. *A sajtó,* melynek szabadságát az 1688. és 1763. évi törvények biztosították, ezeket a beszédeket s általán a szabadság eszméjét szerteszét terjesztette. *A parlament és a sajtó* nevezetességei — egy Wyndham, Pulteney, Bolingbroke, Horne-Took, Swift és Wilkes — gyakran ugyanazok voltak.

III. György (1760—1820.), aki az idősebb Pittet elbocsátotta és az abszolutizmusra hajló *Bute*re hallgatott, szívesen korlátolta volna a szólás és a sajtó szabadságát. Midőn Anglia 1763-ban valahára kibékült Franciaországgal, John *Wilkes* ezt a békét erősen bírálta. A kormány elfogatta, a törvényszék azonban szabadon bocsátotta az ujságírót, aki egyúttal parlamenti tag volt s így politikai kérdésben tetszése szerint nyilatkozhatott. Maga a parlament mégis lázítónak jelentette ki s lapját a hóhérral máglyán akarta elégettetni. Tizenhét peer tiltakozott az alsóház és a kormány eljárása ellen, a nép lázongott s a rendőrséget elzavarta a máglyától. A törvényszék a parancs végrehajtóit kártérítésre ítélte, mit, meggondolatlanul, a király fizetett ki és kegyét megvonta mindenkitől, aki a Wilkes és a törvényszék tiszteletére adott ünnepségeken résztvett. Azonban egy erkölcstelen röpirat miatt emelt vád elől Wilkes Franciaországba menekült, mire ugyanazon bírák jogtalannak nyilvánították, ha vissza nem tér s alá nem veti magát hazája törvényeinek. Négy esztendő mulva visszatért, rövid időre tagja lett a parlamentnek, majd London lord majorja. *Francis*nak tulajdonítják a Public Advertiser 1769—72. számaiban *Junius levelei* cím alatt álnéven közlött cikkeket, melyek Grafton reakciós kormányát, sőt magát a királyt is forradalmi hévvel támadták. A király — mint pl. Nagy Frigyes — önmaga akart a kormány élén állni. Szívesen hitte, amit a dicsőítőkkel szemben sokan hirdettek, hogy hiszen tulajdonképpen nincs is angol alkotmány. Ennek szabatos szövegét a párisi nemzeti könyvtár époly kevéssé tudta volna előadni, mint pl. a Minos király törvénykönyvét, melyet 1793-ban a dantonista Hérault de Séchelles egész komolyan kért tőle. Szellemét azonban, mely az 1215. évi magna chartából, az 1688. évi Declaration of Rights-ből és az 1701. évi Act of Settlement-ből sugárzott ki, meg lehetett találni az egész angol közéletben. Az uralkodó csupán a parlamentben és a tanácsban volt király (king in parlament, king in council), mert csak ezek hozzájárulásával uralkodhatott. Eléggé tapasztalhatták ezt a Welfek, akik minden választásnál milliókat költöttek szavazatok vásárlására. Az idősebb, majd a fiatalabb *Pitt*et mégis meg kellett hívniok a kormányba, mert ellenzéki (whig) többség élén állottak. Köszvényes lábaival az öreg Pitt nem egyszer térdre borult s könyezett az örömtől, ha királya kegyesen szólt hozzá ; de amíg miniszter volt, a kormány gyeplőjét sohasem adta ki kezéből. Még a legodaadóbb lord *North* kormánya (1770—81.) sem volt a király akaratának egyszerű eszköze. Ezért mondhatta Montesquieu, hogy Anglia voltaképpen monarchikus alakba bujtatott köztársaság. Az írók, elsősorban épen a franciák, Európa országainak újjászervezésénél *ezért* ajánlgatták Angliát minta gyanánt.

XIV. FEJEZET.

A FELVILÁGOSULTSÁG KORA.

I. A támadás (akció).

I. Montesquieu, Rousseau és Voltaire triumvirátusa.

Liktorok a népfölség jelvényével.

BÖLCSÉSZET és az új szellem — Tocqueville szerint — a jansenizmus nyitott kapuján keresztül tört be. A francia népet először a jansenisták vették észre, midőn egyházi térről politikaira vitték át vitatkozásaikat. A XVII. századra (XIV. Lajos korára) úgy következett a XVIII. század (az írók és a tudósok kora), mint a humanizmusra a reformáció. A mostan kezdődő egészen új kor irodalmának története épen úgy politikai történelem, mint amazé volt. A külső alaknál fontosabb lett a lényeg, a stílusnál az eszme. Az írók inkább meggyőzni, mint tetszeni, inkább izgatni, mint harcolni akartak. Vallás helyett *bölcsészetért,* monarchia helyett *általános szabadságért* rajongtak. Kinyilatkoztatás, hagyomány, tekintély helyett egyéni *meggyőződésre* és a *lelkiismeret szabadságára* törekedtek. Olvasóközönséget, közszellemet akartak teremteni, hogy általánosakká tegyék eszméiket. Odáig a királyok, arisztokratikus országgyűlések nem hiában tiltották vagy legalább akadályozták a jobbágyok iskoláztatását. Ignoti nulla cupido ; ellenben már az ábéce ismerete is vágyakat kelt, haladásra ösztökél, a meglevő iránt elégedetlenné tesz.

Montesquieu (1689—1755.), a bordeauxi parlament elnöke, 1748-ban (A törvények szellemében) meg is kérdezte, »minek ügyekeznék önkényes uralomban a nevelés arra, hogy jó polgárt alkosson, kinek szíve a köznyomorúságokon megindúljon ? Hiszen, ha szeretné hazáját, könnyen arra vetemednék, hogy az uralkodás rugóit megfossza erejüktől«. A köztársasági nevelés célját a törvénytisztelet és a hazaszeretet fejlesztésében látta. A gyermeket a *köztársaság* szeretetére kell nevelni. De a köztársaságot szeretni annyi, mint a *népfölséget* szeretni ; s a népfölséget szeretni annyi, mint az *egyenlőséget* szeretni. Kora Franciaország-

gát leckéztette meg, amidőn kimondta, hogy a nép nem születésénél fajzik el ; csak akkor romlik meg, amikor az emberek már elkorcsosodtak. De ha jó a nemzeti indulat, egyes fogyatkozások nem árthatnak neki. A törvényhozásnak tehát a meglevő *nemzeti szellemhez* kell alkalmazkodnia ; kérlelhetetlenül szét kell törnie minden békót, mely ezt a szellemet nyűgözi. Nem akart *mindent* megváltoztatni ; de megjelölte azokat a hibákat, amiktől népének szabadulnia kell. Feltüntette azokat az erényeket, amik jobb jövőjének zálogai. Belátván az emberi szellem közösségét, figyelmeztetett eltűnt s még élő nemzetek alkotmányaira, melyekből nemzeti szellemének megfelelő elemeket más nép is átvehet. *Népképviseleten alapuló alsóház,* nagybirtokosokból álló *felsőház* (tehát kétkamarás országgyűlés), *esküdtszék, felelős kormány,* szóval *alkotmányos monarchia* volt az ő eszményképe. Az lett a franciáké is, kik másfél esztendő alatt 22 kiadásban kapkodták el az Esprit des Lois-t. Saját hazáját is odaértette, midőn kimondta, hogy monarchiában ritka az erényes nép ; s kíméletlenül megbélyegezte az állam jellemtelen, aljas és csaló előkelő urait. Nagy átalakulások küszöbén, száz esztendő mulva (1848 márc. 10.), Kossuth is kimondta a magyar országgyűlésen, hogy ha az elméletet az élet ki nem nevetné, állana talán Montesquieu mondása, hogy köztársaságok alapja és főrugója az erény, monarchiáké a becsület ; de az élet megcáfolja ezt a szép elméletet. Szilágyi Dezső ítélete szerint azonban Montesquieu nem utópista, hanem reális politikus. »Ő a modern szabadelvűség megteremtője, tanítója és törvényhozója.«

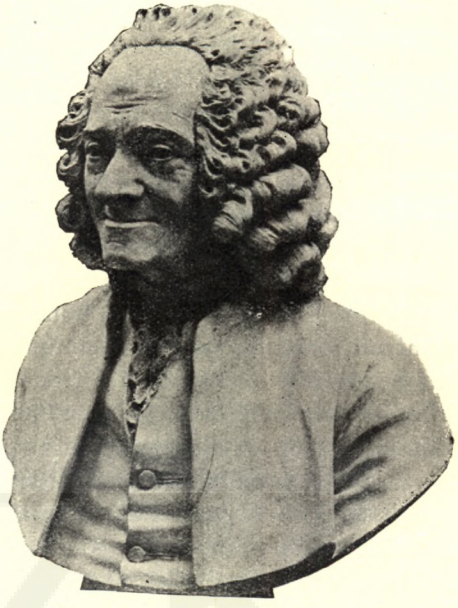
Mióta, angol példákon lelkesedve, Montesquieu megismertette az *alkotmányos monarchia* alapelveit, a régi rendszer erjedését már csak Versailles parfümös körében nem vették észre. A harmadik rend emberei, a polgárok, alig tudtak számot adni magukról, hogy — midőn az angol-francia háború miatt a megsértett nemzeti büszkeség az angol intézmények csodálatától elfordult — az alkotmányos monarchia eszméjénél miért szerették meg jobban azt a szabadságot, melyet Montesquieu remekül festett köztársasága nyujthatott.

147. ábra. Jean-Jacques Rousseau (1712—1778).

Hinni kezdtek *Rousseau*nak az *egyenlőtlenségről* (1755.) adott fejtegetéseiben, hogy a társadalom s törvények új békókat kovácsoltak a gyöngék s új erőket szereztek a gazdagok számára. Örökre megsemmisítették a természetes szabadságot, megállapították a tulajdon és az egyenlőtlenség törvényét, ügyes jogbitorlással a feudalizmus visszavonhatatlan (?)

jogát alkották meg s néhány nagyravágyó érdekében az egész emberiséget munka, szolgaság, nyomor tűrésére kényszerítették. Ily sötét felfogás után *Rousseau* (1712—1778.) már 1768-ban rájött a Társadalmi szerződésben, hogy az embernek *három elidegeníthetetlen tulajdona van:* saját emberi mivolta, joga a szabadsághoz és saját kötelességének érzete. A társadalomnak ehhez képest az a célja, hogy minden erejével védje tagjainak személyét, vagyonát ; a társadalom tagja mindenkivel egyesülve is csak önmagának engedelmeskedjék s oly szabad maradjon, amilyen a társadalombalépése előtt lehetett. Az államot az emberek összességének, a népnek akarata szabályozza s ez az akarat az egyetlen fölséges hatalom. A társadalom tehát a maga ura s fölötte csak az *ész* áll. A polgári társulás föltételeit maguk a társaságba lépők a *törvényekben* szabályozzák. Ezek a törvények tartalmazzák *a jogokat és a kötelességeket.* A közakaratot a kormány hajtja végre. A nép engedelmeskedik, de kinevezheti vagy leteheti kormányzóit, kik tehát nem urai, hanem tisztviselői s felelősségre vonhatók. A gyűléseken azonban, ahol a nép fölsége megnyilatkozik, általános szavazatjogot, személyes megjelenést követelt, mert a felséghatalmat, mint az akaratot, képviselni és elidegeníteni nem lehet. A népképviselettől való húzódozását, az *általános szavazatjog* követelését a társadalom csak másfélszázad mulva kezdte figyelemre méltatni. Akaratnak, Rousseau szerint, nincs helye a dogmákban ; a dogmás kereszténység tehát nem lehet a politikai törvények alapja. A vallást ugyan meghagyná az államban, de a kettőt elválasztaná egymástól. Ezért történt, hogy — amint utóbb Schiller írta :

148. ábra. Voltaire (1694—1778).

»Sokratest álbölcselők ölék meg,
Rousseaut gyötrik, marják keresztények,
Keresztényből embert mért farag?«

Pedig Rousseau nem a vallás, hanem a papi uralom ellen fordult ; Teleki József grófnak az erős lelkek gyöngeségéről franciául írt tanulmányát, mely a vallástalanságot ostorozta (1760.), másodszor maga Rousseau akarta kiadni. Rousseau korszakalkotó művét Kazinczy már 1793-ban lefordította, 1848-ig azonban csak egy töredék (Egy pap hitvallomása) jelenhetett meg belőle, holott 1825—33. közt német fordításban csupán Pesten 47 kis kötetet adtak ki műveiből. Igy vagyunk Montesquieu-vel is, kinek Esprit des Lois-ja fordítására Török Zsigmond már 1790-ben húsz arany pályadíjat tűzött ki s a fordításra mégis 43 esztendeig kellett várakozni. Pedig jelszó volt mind a kettejük neve. Amaz, nagy-

ban és egészben véve, alkotmányos monarchiát, szabadelvűséget, — emez köztársaságot, demokráciát jelentett s így az ember azt hinné, hogy monarchiában amaz tetszik inkább. Az igazság az, hogy a köztársaságot Montesquieu is többre becsülte, saját korát azonban egyik sem tartotta képesnek a köztársaság megalkotására, elviselésére.

A köztársasági iskola mestere, Rousseau, kimondta, hogy istenekből álló nép demokratikusan kormányozhatná magát. Emberekhez nem illik olyan tökéletes kormányzat, ahol a nép ura önmagának, maga intézi sorsát, a kormányt arra s olyan alakban bízza, ahogy neki tetszik ; szóval ahol közakarat a törvény. Könyvének megjelenése (1768.) után a jobban látók mégis bizonyosnak tartották a forradalmat. De olyan időben, midőn Magyarország ismét közel állt a forradalomhoz, Madách a magyar képviselőházban (1861 máj. 28-án) úgy találta, hogy »amit a genfi bölcs a mult században csak elméletként bírt fölállítani a Contrat Socialról, az a mi államunk alakulásában már egy ezredév előtt históriai tény volt. Mit a világrendítő francia forradalom csak véres küzdelmek közt bírt kimondani a népfölségről, az 1790-ben törvényül lett nálunk formulázva, hogy minden fölség a nemzetnél van«.

Voltaire talán Rousseaunál is nagyobb hatással sürgette az emberi jogokat. Az »isteneket« is besorozta volna az emberek közé, csakhogy legyen már valami a demokrátikus kormányzatból. De hogy az emberek méltók legyenek az istenekhez, teljes kíméletlenséggel irtogatta az elfogultságot, babonát, visszaélést. Gróf Fekete János szerint, akivel levelezett, Voltaire az erény, a becsület, a nemesség és a szabadság hirdetője s ez eszmék a »húnokban« mindenkor visszhangra találtak. Szabadságot akart adni minden vallásnak, melynek tételei nem fenyegetik az államot. Azt a polgári kormányt ajánlgatta, melyben mindannyinak akaratát, a törvényt, egy vagy több ember hajtja végre. Fejtegette, hogy minden embernek egyenlő joga van a szabadságra, vagyonra, tulajdonra s arra, hogy a törvények oltalmában részesüljön. Az emberek csak erényüknél s nem születésüknél fogva különböznek egymástól. A tökéletes és igazi egyenlőség abban áll, hogy mindenkinek egyforma joga legyen a boldogságra. De Voltaire megírta kora több kiváló uralkodójának : XII. Károlynak, Nagy Péternek, XIV. és XV. Lajosnak történetét is, még pedig részben udvari historikusi minőségben : »mosogatta szennyesüket«, ahogy II. Frigyes porosz király verseinek javítgatásakor mondta. Akkor varázsolt fejük köré dicsfényt, amikor minden bálvány és tekintély lerontásán fáradozott. Munkáinak hetvenkötetes gyűjteménye épen a francia forradalom kitörésekor (1789.) lett teljes. Bizonyára nagyban előkészítette ezt a forradalmat ; tanítványait azonban nem a szélsők (jakobinusok), hanem a *mérsékeltek* (girondiak) közt fogjuk találni. Sőt mindenütt Európában ; a XVIII. század két utolsó tizedében verseiből még a szegényes magyar irodalom is hét kötetet vett át, mert Voltaire — ahogy Kazinczy 1790-ben írta — »a balgatagoknak az igazat egyenesen kimondja«. Valóban, udvari ember létére is hévvel, tűzzel, kíméletlen gúnnyal ment neki a haladás minden akadályának. A homerosi kacaj a XVIII. században voltairei mosollyá finomult ; de ez a mosoly ölt. Az életrajzíróknak Voltaire s Rousseau jellemének bámulatos egyenetlenségeire is rá kell mutatniok ; az egyetemes történelem

íróját inkább az a hatás érdekli, melyet a népre tettek. S ha megtekintjük Genèveben a nyugodtan ülő, a szomszédos Ferneyben pedig a botjára támaszkodva finom mosollyal haladó Voltairenek a szobrát, ki gondol reá, hogy azt az ércet, amelyből amazt Pradier, emezt Lambert öntötte, a forradalom tüze tette izzóvá?

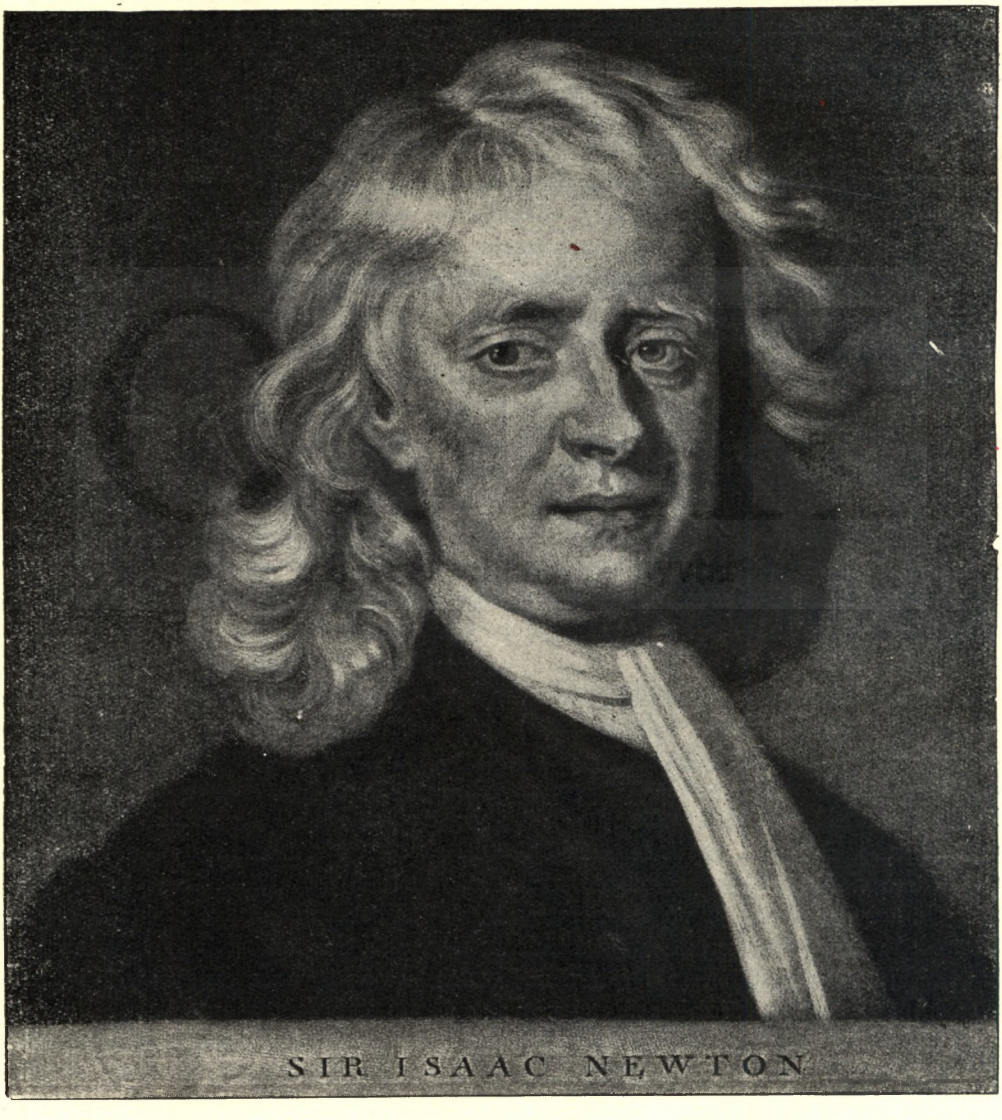
II. A tudósok.

Az ifjú Voltaire akkor fogadta meg, hogy küzdeni fog babona és tudatlanság ellen, mikor 1727-ben Londonban jelen volt a világ egyik legnagyobb természettudósának, *Newton* Izsáknak (1643—1727.) temetésén. Talán azt hitte, hogy a forradalmat is olyan csekélység okozza, mint a természettudományok diadalát; hiszen Newton egy alma lehullásának okán töprengve találta meg a nehézkedés (gravitáció) törvényét. Megfigyelését Newton a mindenségre alkalmazta s az égitestek mozgásáról, Copernicus és Keppler hozzávetései után, végre tiszta igazságot mondhatott. Egyszerűség és világosság tekintetében ugyanis minden más igazsággal kiállja az összehasonlítást a *nehézkedés törvénye,* mely szerint a Nap és az égitestek vonzóereje abban az arányban fogy, amint a távolságok négyzetei növekednek. Ezzel a tétellel egészen új alapokra fektette a természettani csillagászatot s megtanította a világot, hogy mindenben, még az elérhetetlennek látszó csillagos égen is, a tiszta igazságot keresse. Ebben áll világtörténelmi jelentősége. A másik abban, hogy a német *Leibniz*-cel (1646—1716.) egyidőben, 1680 körül, de tőle függetlenül jött a végtelen kicsinyekkel való számolás tudományára. *Euler* (1707—83.) folytatta mind a kettejük munkásságát, még pedig oly lázasan, hogy a szentpétervári akadémia matematikai évkönyvei 46 kötetének felét az ő munkái töltik meg. Még halála után is 200 értekezést adott ki ez az akadémia, holott a berlini akadémiában is folytonosan dolgozott s amellett sokat tett a tudományok népszerűsítésére. *Newton, Leibniz és Euler triumvirátusának* tevékenysége s a Napier-, Cardanus-, Briggféle logaritmusos számítás nélkül ezer- meg ezerféle gép föltalálása maradt volna boldogabb időkre.

Az új elméletek nem hódítottak rohamosan. Pl. *Mautou* lyoni csillagvizsgáló már 1670-ben kifejtette a XI—XII. század óta Európában csak felületesen ösmert tizes számrendszer előnyeit, de ezt gyakorlatilag mégis csak jó százhúsz esztendő mulva alkalmazták a métermértékeknél. A matematika terén különben a XVIII. század második felében Franciaország vezetett. *Lagrange* Mécanique analytique-je a század egyik legnagyobb tette (1788.). A tudományban forradalmat okozott azzal is, hogy különbözeti (differentialis) számításaiban végtelen kicsinyek helyett épen a végtelen nagyokkal dolgozott. *Clairaut* megírta a geometria elemeit. Már megkezdte működését *Monge,* a leíró geometria nagymestere és sok természettani jelenség fölfedezője. *Laplace* az ég meohanikájáról írt halhatatlan művével az újabb csillagászat sok függő kérdését megoldotta. *Lalande* folytonosan tökéletesítette asztronómiáját s utóbb 50.000 csillag helyzetét állapította meg. *Carnot* (1753—1823.) nevét a geometriában sok tantétel örökíti meg. *Delambre,* a nagy csillagász, a méterrendszer legalaposabb magyarázója s nagy fokmérő. A francia akadémia különben már 1735-ben kiküldte Conda-

minet, Godint és Bouguert Peruba, hogy a Föld alakjának biztosabb meghatározása végett az egyenlítő vidékén a délkör egy ívét megmérjék. Magyarország legnagyobb csillagásza ebben az időben *Hell* Miksa (1720—92.) volt. Az angol *Halley* (1656—1742.) Newton módszere szerint számította ki a róla nevezett és húsz más üstökös pályafutását.

A természettan is forradalom előtt állt. A holland *Jansen* találmányát, a messzelátót, *Huyghens* (1629—95.) tökéletesítette s több óriási teleszkópot készített. Az órák kerekműveinek járását az inga alkalmazásával először ő sza-

149. ábra. Newton Izsák (1643—1727).

bályozta s megmagyarázta a fénytörés törvényeit stb., de még hiába próbálkozott meg a levegő nyomására alapított géppel. Tanítványa, *Papin* (1647—1710.) szerkesztette *az első gőzgépet,* az első kétköpűs szivattyút s így gőz segítségével (az angol Savery 1693 és Newcomes 1705. évi kísérletei után) először ő állított elő levegőtlen tért. James *Watt* (1736—1819.) a Newcomes-féle gép mintájának javítása (1765.) s *Black*-nek a lappangó melegről szóló könyve tanulmányozása közben jött rá a gőz hajtóereje gyakorlati alkalmazásának módjára s így *tulajdonképpen ő a gőzgépek föltalálója.* Boultonnal szövetkezve, 1774 óta birminghami gyárában iparcélokra a legkülönbözőbb gőzgépeket készítette s Anglia valamennyi királyánál többet tett Anglia iparának fölvirágoztatására. Az amerikai *Franklin* Benjamin (1706—90.) föltalálta a villámhárítót; az angol Gray, Wheeler és Ramsden, a francia Coulomb, Dufay és Nollet szintén a villamosságot tanulmányozták. Az olasz *Galvani* 1789. november 6-án fedezte föl a galvanizmust, melyet három esztendő mulva »az izmok mozgásában nyilatkozó villamos erők« című könyvében ismertetett. A szintén olasz *Volta* 1799-ben szerkesztette meg galvanizmuson alapuló elektromos oszlopát, mely korszakot jelöl a természettudományi vizsgálódások történetében. Etienne *Montgolfier,* Priestleynek a levegőről írt munkáját tanulmányozva, 1782-ben már kísérletet tett az első léghajóval, testvére pedig (József), az ejtőernyővel, melynek legnagyobb hasznát később éppen a léghajósok vették. Ezt azonban a magyar Verantius Faustus már 1605-ben saját találmányai közt említette.

150. ábra.
Montgolfier József (1740—1810) és István (1745—1799).

A kémia Boyle Róbert ideje (1661.) óta szintén a kísérleti természettudományok sorába tartozott. Az angol Hales, Priestley és Cavendish mind több és több előítélettől szabadították meg. A *modern kémia* megalapítója a francia *Lavoisier* (1743—94.), aki az égésről 1777-ben kiadott tanulmányával megdöntötte a körülbelül százesztendős flogiszton-elméletet s 1789-ben már új alapon írt kémiát. — *A természetrajz* forradalmának élén a svéd *Linné* (1707—78.) és a francia *Buffon* (1707—88.) állott. Amannak

151. ábra. Gróf Buffon (1707—1788).

legnagyobb érdeme, hogy az állatokat, növényeket kettős nevekkel látta el, vagyis fajok és nemek szerint osztályozta s megvetette a növények rendszertanának alapját. A két *Jussieu* és mások segítségével 1749—83 közt 24 kötetben írta meg természetrajzát, amelyben vonzóan és körülményesen ismertette az állatok szokásait és sajátságait, — a különben gyöngébb ásványtani részben pedig antropológiát adott. Inkább adatainak rendkívüli gazdagsága és stílusának szépsége miatt becsülték s a természet gyönyörű festése miatt a természet fenségéhez méltó lángésznek nevezték. Kétségkívül ő lelkesítette *Grossinger* Jánost, hogy hazánk természeti viszonyait egy nagynak tervezett, de az ötödik kötettel megakadt latin munkában ismertesse.

152. ábra.
Bernard Jussieu (1699—1776).

A mikroszkópium föltalálása *Malpighit* (1628—94.) a mikroszkópiumos anatómia megalapítására vezette. *Haller* Albert 1757—66. közt már nyolc kötetben foglalhatta egybe a fiziológia elemeit, melyeket Priestley, Lavoisier és Galvani új meg új törvényekkel növeltek. Ekként az írók, valamint azok a természettudományi társulatok, melyek a XVII. század második felétől fogva Londonban (1645.), Halleban (1652.), Firenzében (1657.) alakultak, új meg új kutatásokkal lepték meg a világot s megingatták a hitet sok mindenben, amiben idáig alig kételkedett valaki.

A természet áldásait az emberek politikai és társadalmi helyzetének javítására akarta fordítani az az új tudomány, amelyet egyik legszerencsésebb művelője, *Quesnay* (1684—1774.) *közgazdaságnak* nevezett el. Quesnay, a »Természet uralkodása«, vagyis a Fiziokrácia (1768.) írója s követői, a fiziokraták (Mirabeau, Mercier de la Rivière, Dupont de Nemours stb.) azt hirdették, hogy *a társadalom a tulajdonon alapul,* de minden tulajdon között *első a föld.* Egyedül annak a művelése jár haszonnal ; a legjobb gazdasági politika tehát a föld, telek és földmívelés fölszabadítása, pártolása. Az iparosok és kereskedők »terméketlen osztálya« is a földmívelőktől várja boldogulását s az állam is csak a föld tiszta jövedelmére kivetett földadótól, mint egyetlen észszerű

153. ábra. Smith Ádám (1723—1790).

adótól, remélheti szükségleteinek födözését. Az ipar és kereskedelem egyszerüen arra való, hogy a föld termékeit, azok értékének fokozása végett, földolgozza és forgalomba hozza. Ennek megkönnyítése végett szabaddá kell tenni a gabonakereskedést, el kell törölni a közbenső vámokat s meg kell szüntetni az egyedárúságokat és a kiváltságokat. *Gournay* (1712—59.) ezzel szemben azt bizonyítgatta, hogy *a kereskedelem* is forrása a nemzetek vagyonosodásának. Az állam, saját érdekében, ennek a természetes fejlődését se korlátolja, hanem biztosítsa a kereskedelem szabadságát (laisser faire, laisser passer). A kereskedelem szabadságának elve Quesnaynek is tetszett s így, legalább ebben a kérdésben, a szabadság nevében a pénzarisztokraták s a fiziokraták egyesültek. Rendszerüket egyoldalúságától csak a skót *Smith* Ádám (1723—90.) szabadította meg a nemzetek gazdagságának természetéről s okairól 1776-ban kiadott (egy teljes század mulva magyarra is lefordított) munkájával. Azt hirdette, hogy minden nép gazdaságának három főforrása van: *a munka, tőke és földbirtok* (helyesebben a természet); más szóval a termelés, forgalom és a javak megoszlása. Mindent a munka tesz értékessé. A munka mind a három ágának: a földmívelésnek, iparnak és kereskedelemnek szabadnak kell lennie. Minden épkézláb embernek joga van a munkára s arra, hogy vagyonához képest részesedjék az állam előnyeiben és terheiben.

154. ábra. Denis Diderot (1713—1784).

III. Az eszmék egyeztetői és terjesztői.

A tudósok és az írók kutatásai a legfőbb kérdésekben annyira megváltoztatták az eddigi felfogást, hogy végre is szükségesnek látszott a közönséget egy összefoglaló nagy műben tájékoztatni az idáig elért tudományos eredményekről. A gondolat nem volt új; Coronelli Velencében már a század elején megindította, de nem tudta befejezni 45 kötetre tervezett Biblioteca Universaleját; ellenben Ludewignek 1732-ben megkezdett Grosse Vollständige Universal Lexikonát Zedler kiadó a 68-ik kötettel szerencsésen be is végezte. Angliában Chambers már 1728-ban megalapította Cyclopaediáját. Csekélységek a kinaiak T'u-su-csi-csengjéhez képest, mely 5020 kötetben ugyanakkortájban készült el 852.408 oldalon. Azonban valamennyinél nagyobb érdeklődést keltett *Diderot* és *D'Alembert* vállalata (Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et métiers), melyet 1751-ben indítottak meg és 1777-ben a 37. kötettel fejeztek be. A nagy munkát Mária Terézia fiának, Lipót későbbi magyar király-

nak ajánlották, pedig tartalmával sehogysem igazolták az uralkodók s az uralkodó rendszer iránt való hódolatukat. Az egyik szerkesztő, Diderot, maga intette olvasóit, hogy ne bízzanak oly uralkodóban, ki könyv nélkül tudja Aristotelest, Tacitust, Macchiavellit, Montesquieut. Munkatársaival (Rousseau, Voltaire, Helvétius, Morellet, d'Holbach, Marmontel, Raynal, Grimm, a kommunista Mably stb.) együtt arra ösztönözte a népet, hogy ne érje be fejedelmeinek engedményeivel, midőn magát a szabadságot követelheti. Különben is mi a király? Diderot szerint azt válaszolná erre a pap, ha válaszolni merne, hogy az ő liktora. Maga Diderot pedig »a pap beleiből kötne hurkot a király nyakára, ha kötele nem volna«. *Raynal* abbé viszont, korának egyik leghíresebb és legfölkapottabb historikusa, a zsarnokot tartotta minden haladás legfőbb akadályának. Egész nyiltan megkérdezte, »nagy-e a megölt zsarnokok száma? Láttunk-e a közteren vérpadot, mely folyvást csepegne az uralkodók vérétől?« Megérte, hogy láthatott ilyen vérpadot s hogy a szabadság, az ő jóslata szerint, magából az elnyomatásból kelt ki.

Voltaire jelszava: Écrasez l'infâme (Irtsátok a gyalázatosat) az enciklopédisták jelszava lett. Teljes kíméletlenséggel fordultak minden »balhit« ellen, mihez idáig a nép ragaszkodott. Egyesek kétségbevonták magának az Istennek lételét is; kigúnyolták, kinevették a királyságot, papságot, nemességet, stb. Néha inkább olvasóik szenvedélyéhez mint eszéhez szóltak, hogy a szolgaságot, tudatlanságot, babonát megutáltassák vele. Elméleteiket külön könyvekben is fejtegették, pl. *d'Holbach* báró, ki azt tanította, hogy nem a multhoz, nem a hagyományokhoz, hanem a nemzetek el nem idegeníthető jogaihoz, az észhez, az örök igazsághoz kell fordulni; hiszen a történelem a fejedelmek erőszakoskodásainak s bitorlásainak jegyzéke. Az emberi okosság remekművének tekintett angol alkotmányt is csak viszonylag találta a többinél szabadabbnak. Hevesen bírálta s el akarta oszlatni azt a tiszteletet, amelyben Montesquieu hívei részesítették. A vallást tartotta a legveszedelmesebb balítéletnek s Istent s az akarat szabadságát tagadta. Azt jósolta, hogy az emberiséget a *természettudományok* fogják előbbre vinni s a társadalomnak és az államnak forradalmon kell keresztülesnie. A régi rend hívei főképp *Helvetius* istentagadó cikkein botránkoztak meg. Az Észről 1758-ban írt művét nemcsak a parlament égettette meg, hanem Rousseau is kárhoztatta, ami egy kissé Kálvinnak Socinushoz való viszonyára emlékeztet. A Gondviselés helyébe az észt állítani, az Isten és az örökélet fogalmát kétségbevonni, a hűséget és az erényt bolondságnak tartani: még a szabadelvűek előtt is nihilizmusnak látszott. De maga a tömeg mohón fogadta veszedelmes tételeit, melyek az észről beszélve sem az észhez, hanem a szenvedélyhez szóltak. A viszonyok gyökeres és mégis rohamos átalakítását nem nyugodt magyarázatokkal, hanem izzó izgatásokkal lehetett elérni. Franciaország önkényes uralmát már nem csupán az epigrammák, hanem a komoly, vagy legalább a komolyan vett, könyvek is mérsékelték.

Az enciklopédia cikkei maguk is jobbára olyas lángoló vezércikkek voltak, mint azok a haragos *röpiratok*, amiket a közönség annál jobban olvasott, mentül szigorúbban bánt velük a cenzura, kivált 1764 óta. Pedig a hatalom az új iránnyal, különösen a külföldön, egyideig szívesen kacérkodott. Ma is saját-

ságosan lep meg bennünket, midőn a potsdami Sanssouciban, Nagy Frigyes könyvtárában, az enciklopédiát, Voltaire és Rousseau műveit stb. látjuk s német könyvet alig találunk. Ez annál feltünőbb, mert megindult már 1773-ban Flörke 242 és 1778-ban Küster és Roos 23 kötetes enciklopédiája. Nincs meg a 3 kötetes Encyclopaedia Britannica (1771.), amely ma a világ legelterjedtebb ismerettára ; nincs meg az 1782-ben alapított Panckoucke- és Agasse-féle új francia enciklopédia sem, amelynek félszázad mulva elkészült 227 kötete, fontra téve, bizonyosan többet nyomott Diderot művénél. Az embereket azonban már nem a betűk, hanem az eszmék vonzották. XV. Lajos halálakor Franciaországnak nagy olvasóközönsége volt s annál félelmesebb, mert ennek nagyrésze nem a könyveket, hanem velök a közállapotokat bírálgatta. Shakespearerel szavalgatta, hogy tetthez fog ; mihez, még nem tudja : »de rá az ég s a föld remegni fog«. Mindenkinek volt valami új, újabb, legújabb elmélete.

155. ábra. Kant Immánuel (1724—1804).

Az enciklopédisták mindent reformálni akaró törekvését, az angol *freethinkerek*-nek és a német *racionálisták*-nak a meglevő vallásokkal szembeállított észszerű hitét, a természettudományoknak rendkívüli eredményeit *Kant* Immánuel (1724—1804.) königsbergi egyetemi tanár a bölcs nyugalmával egyeztette és foglalta tudományos rendszerbe. 1781-ben adta ki a józan ész, 1788-ban a gyakorlati ész, 1790-ben az ítélőerő kritikája című munkáit. Az az alapgondolata, hogy a tudományban és az életben egyedül az ész szabhat törvényeket. A józan észtől várta tehát minden nagy feladat megvalósítását és mindazt, mi az embert tökéletesebbé teheti. Három, igazán »nem emberkézzel írt« könyve a felvilágosultság alaptörvényeit a törvényhozó szigorúságával foglalta össze. Az erkölcsi öntudat alapján fejtegette Isten, a szabadság és a halhatatlanság eszméjét s az emberi méltósággal járó elidegeníthetetlen jogokat. Az erkölcsi szabadság föltétlen tiszteletére kívánta alapítani az államot és a társadalmat s a szabadság ezen eszményének megvalósításában kereste az emberiség történelmi fejlődésének legfőbb feladatát. Kantot inkább a tudósok olvasták vagy fejtegették az egyetemeken, pl. Markovics a pestin. Az új »felvilágosult« világnézlet bizonyítékait tőle tanulták. De a nagyközönség jobban szerette az enciklopédistákat, kiknek túlzásai onnan eredtek, hogy az úgynevezett újkort, mint harmadfélszázada a reformátorok a közép-

kort, általában véve korhadtnak, rossznak találván, könyörtelen újításra, forradalomra izgattak. Az új eszmék terjesztésére egyesek és szövetkezetek vállalkoztak.

Akkor már igen sokan voltak a *szabadkőmívesek,* akik ház- és templomépítés helyett először, 1717-ben, Londonban vállalkoztak »az emberi szellem kiépítésére«: arra, hogy az emberiséget a szabadelvű közműveltségben egyesítsék. A kőmívest az 1723. évi alapszabályok értelmében erkölcsi törvények kötötték s elvárták tőle, hogy, ha feladatát igazán megérti, nem lesz belőle sem »buta istentagadó, sem vallástalan kicsapongó«. Ahhoz a valláshoz kell tartoznia, amelyet minden ember elfogad, t. i. derék, hű, becsületes és igazlelkű ember legyen s ne törődjék vele, hogy a különböző nézetüeket és felekezetüeket miknek nevezik. Hű barátságban éljen mindazon elvtársakkal, akikkel a nagy távolság következtében egyébként nem találkozhatnék. 1730-ban az írek, 1736-ban a skótok is megalakították nagypáholyukat s az angol nagypáholyhoz 1740-ben már 140 páholy tartozott. Alkalmasint angolok terjesztették a szabadkőmívességet (free-masonry, franc-maçonnerie) Franciaországban is; az 1736-ban alakított nagypáholyt azonban 1767-ben már bezárták és csak 1772-ben alakult meg a maig is fennálló Grand Orient de France. Portugáliában 1727, Spanyolországban 1728, Svédországban 1735, Németországban 1737, Ausztriában és Magyarországban 1742, Dánországban 1743, Németalföldön 1746 óta s lassankint másutt is alakultak páholyok. Ezek, titokzatos szertartások mellett, vallás-, nemzetiség- és társadalmi különbség nélkül fogadtak be minden eszes és jellemes embert s a nyugodt, de biztos haladás föltételeit zárt ajtók mögött beszélték meg. Szabadságot, egyenlőséget, testvériséget akartak — és tagjaik közé fejedelmeket, államférfiakat, papokat, tudósokat stb. számítottak. Tíz esztendeig Nagy Frigyes volt a berlini páholy nagymestere. XII. Kelemen pápa azonban már 1738-ban kiátkozta a szabadkőmíveseket. Az enciklopédisták és Kant hatása következtében a páholyok világszerte még jobban elszaporodtak (pl. hazánkban 17 páholy működött). Magukba fogadtak egyes titkos társaságokat is és forradalmi szellemben kezdtek működni, mire a fejedelmi tagok nemcsak odahagyták, hanem üldözni is kezdték őket.

Károly Tivadar bajor választó már 1784 jún. 22-én betiltotta a páholyokat és titkos társaságokat; eltörölte tehát az *illuminátlak* (felvilágosultak) nyolc év óta működő társaságát is, melynek 2000 tagja élén *Weishaupt* Ádám s az emberekkel való érintkezés nagymestere, *Knigge*, a kölcsönös nagyrabecsülésen és szeretetén alapuló barátság ápolására, a szellemi műveltség terjesztésére, az ész vallásának és a köztársaságnak behozatalára törekedett.

Minden országban *lapok és folyóiratok* keletkeztek, hogy az új eszmékről hamarosan tájékoztassák a közönséget; nálunk pl. az 1710-ben megszűnt Mercurius Veridicus és néhány más latin kísérlet után csak 70 esztendővel indult meg a Magyar Hirmondó. Magában Franciaországban 1777-ben jelent meg az első politikai napilap (a Journal de Paris), de tizenöt esztendő mulva már ezer politikai lap szította a forradalmi szellemet. Idejárult a *politikai röpiratok* rendkívüli száma; pl. 1790 táján a mi hazánkban egymagában közel 300 röpirat védte vagy támadta az új eszméket.

EGY SZABADKŐMŰVES-PÁHOLY BELSEJE.

(XVIII. századbeli metszet után.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

II. A védelem (reakció).

I. Nagy Frigyes felvilágosult abszolutizmusa.

A XVIII. század nagy fejedelmei, pl. Frigyes, József és Katalin (uralkodása sorrendjében mindenik »második«, eszét tekintve »első«) előre látták a forradalmat, melynek szellője az írók könyveiből, a hirlapírók újságaiból fujt feléjük. Nemcsak olvasták ezeket a műveket, hanem leveleztek, barátkoztak is egyiknek-másiknak szerzőjével s épen irataikon okulva, akarták a népet a szabadság látszatával megnyugtatni. Eszméik egy részét készek voltak önként megvalósítani, már csak azért is, hogy az újításokat a nép ne forradalom útján követelje tőlük, hanem fejedelmi kegy gyanánt fogadja. A monarchia az ő politikájuk következtében lett a XVIII. század uralkodó eszméje.

Nagy Frigyes porosz királynál (1740—86.) alig volt termékenyebb *francia író*. Művei, politikai levelezéseit is odaszámítva, hatvan kötetben jelentek meg. Francia volt minden ízében. Asztalánál franciául társalkodott azokkal a tudósokkal, írókkal és művészekkel, kik a »műveletlen« Poroszországba jó pénzért époly szívesen jöttek, mint a humanisták valaha Mátyás budai udvarába. *Voltaire* mint valami irodalmi Coriolanus vándorolt ki hozzá, három esztendeig (1750—3.) palotájában lakott, asztalánál étkezett s bosszantotta őt és egész környezetét — 6000 tallér évi fizetés fejében. A berlini akadémia elnöke a francia *Maupertuis* csillagvizsgáló lett. Potsdamban, Berlinben, Rheinsbergben otthon érezhette magát minden ország írója, tudósa. Frigyes nem pazarolta jóindulatát tányérnyalókra, csupán a *német író* és tudós tarthatta magát idegennek, vagy legalább is mellőzöttnek. Igaz, hogy a német irodalomnak az ő fiatalkorában csak *Gottscheed*-féle nagyságai voltak s aki Voltaire-rel, Mirabeauval társaloghatott s az enciklopédisták egy részével levelezhetett, nem törte szívesen azt az alakulófélben levő német nyelvet, amely, Luther bibliája után is, a parasztok és a polgárok nyelve maradt. A király még a század második felében is csodálkozva kérdezte *Gellert* meséinek bemutatásakor: »Hát van német irodalom?« Az ő számára nem volt mindhalálig.

A német dicsőségnek azt a könyvét, melyben Frigyes önmaga mondja el uralkodása történetét, utóbb franciából kellett németre fordítani. Ahogy ottan mondta: »Mózesként csak messziről látta az ígéret földjét, ahol a németeknek is lesznek klasszikusaik . . . Ha klasszikusaink lesznek, mindenki olvasni fogja, élvezni akarja őket; szomszédaink megtanulnak németül; az udvarok gyönyörködve beszélnek ezen a nyelven s megeshetik, hogy nyelvünk, ha megfinomodik s megnemesedik, kiterjed Európa egyik részétől a másikig. Irodalmunk szép napjai még nem érkeztek el, de már közelednek.« *Mirabeau*nak, aki azt kérdezte tőle, miért nem lett ő, a germánok Caesarja, egyúttal a germánok Augustusa is, azt felelte: többet értek a német írók azzal, hogy nem törődött velük, és nem olvasta könyveiket. Igy legalább szabadon írhattak. *Lessing* ezek után állította, hogy a német nép jellemző tulajdonsága — épen a nemzeti jelleg hiánya; *Goethe* még a XIX. század elején is a legvilágpolgáribb, leghazátlanabb népet

látta a németben s nem ismerte el, hogy Nagy Frigyes, ki először, de közönyösen aratta a reformáció vetését, politikai, nemzeti és erkölcsi erővel töltötte el Poroszországot. *Schiller* inkább dicsekedve, mint panaszkodva mondta, hogy hazájának nem akadt Augustusa vagy Lorenzója, ki a költészet csecsemőkora fölött virraszto tt volna ; a művészetre nem mosolygott a Mediciek jósága. Fejedelmi dicsőség nem dajkálta, virágai nem a fejedelmi kegy sugarainál nyíltak. A legnagyobb németnek, Frigyesnek, trónjától védtelenül távozott. A német azzal dicsekedhetik s jobban doboghat tőle a szíve, hogy irodalmát *önmaga* teremtette meg. De *Klopstock,* aki részben megírta már Messiását, csatadalában (1749.) mégis elragadtatással ír a legnagyobb német fejedelemről : »Seregek ura és Istene, ki mennydörögve jársz az egen, hagyd abba a mennydörgést : Frigyes kergeti maga előtt a csapatokat !«

Pedig Frigyes könnyebb lélekkel határozta el a sziléziai háborút, mint azt, hogy házánál egy palack pezsgőt felbontsanak, vagy egy német könyvet elolvassanak. Irni írhatott, beszélni beszélhetett mindenki úgy, ahogy akart, történni azonban minden csak az ő akarata szerint történhetett. Bülow német kancellár Chamberlain angol miniszternek a német hadseregre tett megjegyzései alkalmából (1902 jan. 8.) a porosz országgyűlésen Nagy Frigyesre hivatkozott, ki hasonló támadásra azt felelte : »Ne ingereljetek azzal az emberrel ! Az az ember gránitba harap«. A háborút, ahogy Mirabeau mondta, Poroszország nemzeti iparának tekintette s az erős és önérzetes Poroszország nemzeti érzületét 200.000 katonájával, Európa legjobban szervezett hadseregével teremtette meg. Pedig a katonaságot hazátlan testületté tette, a polgárságtól teljesen különválasztotta. Oly szigoruan fegyelmezte, hogy nagyon megnövekedett az öngyilkosok száma. Háboruban töltötte uralkodása idejének egyharmadát s Potsdamban évenkint nagy hadgyakorlatokat tartott ; ennek s a maga és tábornokai hadvezéri lángeszének köszönhette, hogy a hadtudományt minden kortársánál előbbre vihette. *Trenck* Frigyes, ki húgát szerette s emiatt szöknie kellett, a macedoniai vitézről írt könyvében (amelyet Laczkovics, a magyar jakobinus fordított magyarra) Nagy Sándorral hasonlította össze s hevesen kifakadt a királyság, különösen pedig az örökös királyság ellen.

Frigyes, a költő, d'Argenshoz írt versében Cato és Brutus szelleméért hevült ; máshol a királyok bűneit ostorozta, majdnem köztársaságinak vallotta magát. Lelkesedett az angol alkotmányért, dícsérte a parlamenti rendszert, íróasztala mellett, keze ügyében tartotta a francia enciklopédiát. Az *író* rajongott az egyenlőségért — a *király* Rivarol verse szerint : »megvető jobbágyit s boldogokká tette« ; a *tudós* könyvet írt Macchiavelli ellen — s a fejedelem Macchiavelli szellemében uralkodott. A Hohenzollernek lázas munkásságával szüntelenül dolgozott, mintha nélküle megállna az állam gépezete. Egyik kortársa szerint csak egyszer mulasztotta el kötelességét : a halála napján. Önmaga volt a miniszterelnök, a legfőbb bíró, a fővezér : hatalmát tehát valóban önkényesen, ellenőrzés nélkül gyakorolhatta. Mindenről akart tudni s a legcsekélyebb folyamodást is ő maga akarta elintézni. Nyáron 3, télen 4 órakor kelt. Reggeli nyolcig kínozta szellemét hivatalos és magánlevelek olvasásával. Ekkor általános hadiparancsokat adott ki, azután pedig lement potsdami ezredé-

hez, hogy, mint valami szakaszvezetőségre törekvő káplár, rendre vegyen minden legényt, fényes-e gombja, előírás szerint vonult-e ki? Ezalatt irnokai a nyalábszámra érkező levelekre válaszoltak, még pedig ama utasítások szerint, melyeket szemléje megkezdése előtt ő adott nekik. Gép volt a hivatalnok és katona egyaránt; az egyetlen gépész maga a király, akinek szakavatottságától vagy józanságától függött, hogy a néha túlságosan hevített kazán föl ne robbanjon.

Figyelme kiterjedt a *gazdasági élet* minden ágára. Mocsarakat szárittatott ki, eperfákat ültetett a futóhomok megkötésére s a selyemtenyésztés előmozdítására; buzgólkodott a juhnemesítés érdekében s gyárakat állított, hogy a porosz asszony porosz porcellánt, porosz csipkét, cukrot vásároljon s porosz acéllal vágja termését a földmíves, ellenségét a katona. A közgazdák fejöket rázták: az ipar megteremtésének nem ez a módja; az ipart nem a fejedelmek akarata, hanem a közszellem teremti meg. Ezek az iparágak azonban Poroszországban ma is virágoznak, ami azt gyaníttatja, hogy a népek boldogulásának egynél több módja is van s hogy Frigyes nem nyult éppen a legrosszabbhoz. A parasztságot a társadalom kenyérkereső apjának tartotta s, mint igazi fiziokrata, mindenképpen pártolta. Talán fel is szabadítja a jobbágyság terhei alól, ha nem fél, hogy maga ellen zúdítja a nemességet. Újabb telepesekkel, gyarmatosokkal növelte a földmívesek és iparosok számát. Hamburgban és Frankfurtban valóságos toborzóhelyeket állított fel a beköltözni akarók, különösen a vallásuk miatt üldözött idegenek számára. Ennek köszönhette, hogy Berlin lakossága (bár még mindig nem haladta felül Szeged mai népességét) annyira megnövekedett s hogy az ő idejében 300.000 gyarmatos jött Poroszországba. Mind igazi németek, akiknek a parlagon heverő földek művelése mellett az volt egyik főfeladatuk, hogy — németek maradjanak s még a lengyeleket is elnémetesítsék, pl. Sziléziában, Posenben, Kelet-Poroszországban. Új lengyel alattvalóit anyagi javakkal akarta kárpótolni elvesztett hazájukért és szabadságukért. Württemberg Porosz-Lengyelországba is úgy ontotta svábjait, mint néhány évtizeddel azelőtt Dél-Magyarországba s *Brenkenhof* pénzügyi tanácsosnak a telepítés körül olyanforma érdemei vannak, mint Mercy tábornoknak a Temesközben. De a lengyelek ma sem békülhettek ki Nagy Frigyes gyarmatosító rendszerével; a porosz képviselőházban 1903 március 20-án is elnyomójuknak nevezték Frigyest. A kormány viszont kijelentette, hogy továbbra is követi a nagy királyt, ki megszüntette a sztaroszta-gazdálkodást, mely Lengyelországot megrontotta s ehelyett fölvirágoztatta az országot.

A kereskedelem, ipar és földmívelés előmozdítására húsz év alatt húsz millió tallért (abban az időben hallatlanul nagy összeget) fordított. Nagy vámokat szedett a külföldről hozott cikkek után, hogy a polgárok *honi gyártmányokat* vegyenek; s monopóliummá tette a kávét, dohányt, sót, hogy az állam jövedelmeit emelje. Ezek élete utolsó éveiben száz millió tallérra rugtak (kétannyira mint kormánya elején). Halálakor ötvenöt millió tallér hevert a potsdami és berlini paloták pincéiben, hogy a hadsereg mozgósítására mindig legyen költség.

Frigyesnek azonban népe *lelki* műveltségére is volt gondja. Poroszország első igazságügyminisztere (1737 nov. 1-je óta *Cocceji*) alkotta meg az emberszerető új törvényeket (1747), *Carmer* főkancellár pedig a porosz közjogot (Landrecht),

mind a kettőt szabadelvű szellemben. *Frigyes törvénykönyve* azonban csak halála után, 1795-ben lépett életbe az egész vonalon. Nemcsak polgári és büntetőtörvénykönyvül szolgált, hanem, mint fejedelmi kegyül adott alkotmány (charta), a polgároknak az államhoz való viszonyát is szabályozta. Maga Frigyes még éppen úgy gorombáskodott a bírákkal, mint apja. »Körmötökre koppintok — mordult egy ízben reájok ; — szamarak vagytok és tudatlanok.« Durvaságát a nép a király jogérzetének tudta be s ezentúl nyugodtabban pörölt. Ilyen előzményei vannak a porosz bíróság mai általános nagy tekintélyének.

Alattvalóinak teljes *vallásszabadságot* engedett, hogy »az országban mindenki a maga útján mehessen a mennyországba«. Róma és Genève között — saját nyilatkozata szerint — semleges maradt, mert »meg akarta mutatni a különböző vallásfelekezetek tagjainak, hogy ugyanazon haza tagjai«. A katholikusoknak megengedte, hogy templomot építsenek Berlinben. Sziléziában egyszer 2000 paraszt engedelmet kért tőle, hogy katholikus szomszédaikat lemészárolhassák. »Szeressétek ellenségeiteket — riadt rájok — cselekedjetek jót azokkal, kik rosszat tesznek veletek. Jóval fizessetek a rosszért, imádkozzatok azokért, akik bántanak és üldöznek benneteket, ha igaz fiai akartok lenni az én atyámnak, ki a mennyekben lakik.« S a parasztok megszégyenülve távoztak Jézus hegyi beszédének szavaira. Nem volt a protestantizmusnak az a hőse, amilyennek magasztalják ; de pl. már 1750-ben közbenjárt a zaklatott magyar protestánsok érdekében, sőt Mária Teréziát a porosz katholikusok üldözéseivel fenyegette, ha a magyar (győri és veszprémi) püspökök a magyar protestánsokat zaklatnák. Szívesen fogadta a más államokból, különösen Magyarországból, a porosz egyetemekre érkező ifjakat (ennek ellensúlyozására akart Mária Terézia Kolozsvárt protestáns egyetemet állítani) ; de Frigyes valóságos hűtlenségnek tekintette, ha a porosz ifjú nem porosz egyetemen, hanem akár csak Leydenben vagy Göttingenben is végezte felsőbb tanulmányait. Volt eset, hogy a bűnöst képtelennek nyilvánította minden hivatal viselésére, sőt vagyonát is elkobozta. »*Az ifjúság* — mondta — olyan növény, amelyet ápolni kell ; megérdemli minden gondunkat és munkásságunkat, mert ez lesz valamikor a haza dísze és dicsősége . . . Ez az újjászülető állam reménye és ereje, amely, kellően vezetve, örökössé teszi ennek fényét és dicsőségét.« Az általános iskolakötelezettség behozatalát is tervezte, de nem valósíthatta meg.

Ilyen eszközökkel nem a német, hanem a porosz hazafiságot növelte ; de azzal, hogy *Poroszországot nemzeti állammá tette,* ez a franciáskodó király a német nemzeti állam megalakulását is előkészítette. »Önmaga teremtette hatalmát — írta róla *Dumouriez* még 1773-ban. — Lángesze és mindenoldalú tehetségei következtében egész Európa megszokta, hogy hatalmát egyéninek, saját személyéhez tapadónak, tehát föltételesnek tekintse, mely halálával végződik.« Országát 72.958 km²-nyi, egy Bajorországgal fölérő területtel növelte. »Királysága — folytatja Dumouriez — nem szétdarabolt állam többé, nem áll külön és független tartományokból. Erejét összevonta, gyarapította. A rendkívüli uralkodó halála apasztani fogja e hatalom tevékenységét, de azt tartós és ellenálló alkotás gyanánt hagyja utódjaira.« A király halálának (1786 aug. 16.) hírére *Mirabeau* arra intette a németek »nagy, bölcs és felvilágosodott« nemzetét, sorakozzék a

Brandenburgi ház zászlaja alá, mert szabadságának az a palladiuma. »Németország boldogsága a porosz monarchia fenntartásától, erősítésétől, bővítésétől függ. Minden megért benne a nagy átalakulásra s túlságosan nagy akadály nincsen az útjában. Őrködjék sorsa fölött Európa s az emberiség védőszelleme, oltalmazza saját hibái ellen, védelmezze a fenyegető veszedelmekkel szemben s vezesse föl a nagyságnak és hatalomnak arra a csúcsára, amelyre csak bölcsességgel és igazságossággal lehet fölkapaszkodni.« Rankeig minden történetíró áradozva hirdette, hogy már Frigyes fölvezette és fölkapaszkodott oda. *Ranke* először éppen 1848-ban, az alkotmányos törekvések és álmodozások esztendejében, állította Frigyest a nép elé, mint az önkényes uralom föltétlen képviselőjét s többé nem egyoldalúan, nem csupán porosz szempontból ítélt róla. Az a politizáló, erkölcsprédikáló, doctrinaire-polgárság nem tudta mindjárt megérteni az ő elfogulatlan történetírását, mely nem magasztalással, hanem igazsággal dolgozott.

De Frigyes mégis az ő nyomozásai óta áll a világ előtt a maga igazi nagyságában. Azóta látja, hogy Frigyes a rendekkel és az egyházzal örökösen küzdő állami hatalom erejét kifejtette s a porosz királyságot biztosan terelte arra az útra, amely Európa független, sőt irányadó hatalmai közé vezette. Ranke talán nem is ösmerte Carlylenak Frigyesről ragyogóan megírt hatkötetes munkáját, a világirodalomnak egyik legszellemesebb művét. De aki a történelmet mint tudományt s Frigyest a maga egész valójában akarja megismerni, a rá vonatkozó tömérdek munka közt is Rankehoz tér vissza. Benne, kinek személyét tisztelet környezi, a kritika világában látjuk, mennyi joga van a személyes kultusznak. És Frigyest nem tette kisebbé a »Suum cuique« elve!

II. Az osztrák abszolutizmus.

Montesquieu lelkesedett Poroszországért, de Ausztriát *furcsa összetétel*nek tartotta, mely könnyen összedől, ha csak egyetlenegy darabját is kiveszik. Ezekről az időkről másfélszázad mulva *Sorel* szintén azt írta, hogy Ausztria olyan furcsa, töredékes mű, amelynek nincs sem csontja, sem veleje, sem bele. *Lavisse* szerint sem állam ebben az időben: csak véletlenül együvé került királyságok és tartományok egyesülete. Pedig Montesquieutől Sorelig és Lavisseig a francia írók Ausztriához számították Magyarországot s ebben az értelemben mondták, hogy a tagosítatlan, egymással össze sem függő monarchiának 24½ millió lakosa és akkora (pedig jóval nagyobb) területe van, mint Franciaországnak. Magyarország a külföld szemében egyszerüen földrajzi fogalommá sülyedt, mióta az osztrák örökösödési háborúban nem jelent meg külön hadviselő fél gyanánt. Legfeljebb mint elsőrendű tényezőt vették figyelembe a Habsburgok belügyi kormányzatában, mely egyik »tartományát« a másikkal ellensúlyozta, hogy a nemzetiségeknek, politikai érdekeknek és történelmi hagyományoknak ellentétei közt a divide et impera elvét alkalmazza. A római császári koronát tizenkilenc esztendeig (1745—65.) nem ezen terület királyasszonya, *Mária Terézia*, hanem ura, Lotharingiai Ferenc császár, viselte s így Ausztriát a megszokott módon *tévedésből sem* lehetett császárságnak nevezni.

Ausztria, a magyarok hűségén kívül, egyedül uralkodója, *Mária Terézia* (1740—80.) egyéni nagyságának köszönhette, hogy ebben az átmeneti időben sem vesztette el nagyhatalmi állását. Biztosnak ezt csak akkor tekintette, amikor I. Ferenc császár halála (1765 aug. 18.) után Mária Terézia fia s kormánytársa, *II. József* (1765—90.), lett a római szent birodalom császára. Mostantól fogva ismét az egységes Ausztria, egyúttal tehát *Magyarország beolvasztása*, lett a jelszó.

A királyné a háborús években kímélte, a béke megkötése (1763.) után azonban, a külszín megóvása mellett is, mellőzte a magyar alkotmányt. 1764-től fogva országgyűlés nélkül uralkodott s ezzel olyan önkényes uralmat kezdett, mely 26 esztendeig s így Magyarországban minden más hasonló kísérletnél tovább tartott. Nádort választani nem engedvén, vejét, Albert szász-tescheni herceget nevezte ki királyi helytartónak. Fölvette Magyarország apostoli királyának, Erdély nagyfejedelmének címét, a Szent-István-rendet alapította, a magyar testőrséget helyreállította s még élete vége felé is jó magyar asszonynak nevezte magát ; de csak olyas önkormányzati jogot engedett Magyarországnak, mint pl. Belgiumnak vagy Lombardiának. Már 1747-ben behozta (Magyarországban csak fölelevenítette) a placetum regiumot, mely a papságnak Rómával való érintkezését állami felügyelet alá helyezte. A papi vagyon növelését tiltotta, nagyobb püspökségek területéből új egyházmegyéket hasított ki, a búcsújárások és az ünnepek számát korlátozta, de katholikus ünnepekben való részvételre nemkatholikusokat is kötelezett. A görögkeletieknek a katholikusokkal való egyesülését előmozdította, a protestánsok zaklatása miatt Nagy Frigyes komoly felszólalására is alkalmat adott, a vallásszabadságot nem tűrte s az uralma alatt álló területet egyetlenegy Regnum Marianummá akarta egyesíteni. Rendezte az alsó papság fizetését, 1773-ban tanulmányi alapot teremtett az eltörlött jezsuita-rend vagyonából, felsőbb és szakiskolákat állított fel, az 1777-ben kiadott *ratio educationis*-szal (a nevelés módjával) államilag először rendezte a közoktatást s a német nyelvet mindenütt taníttatta. A *népnevelés* előmozdítása körül halhatatlan érdemei vannak.

1769-ben az *urbarium* kiadásával akart könnyíteni a szegény nép helyzetén. Már 1753-ban kiküldött egy bizottságot az *igazságszolgáltatás* javítása érdekében ; 1764-ben jelent meg a lombardiai *Beccaria* könyve a bűnökről és büntetésekről, amely Európaszerte figyelmet keltett. Mária Terézia 1768. évi büntetőtörvénykönyve (Constitutio criminalis Theresiana) részben már ennek a szellemében készült, de a kínpad eltörlésére 1776-ig kellett várakozni. A Planum Tabulare a főbirságoknak polgári és bűnvádi pörökben hozott döntvényeit gyüjtötte össze. Az ipar, kereskedelem és földmívelés terén nagyon sok célszerű intézkedés történt. Főképpen ennek tulajdonítható, hogy Mária Teréziáért még a centralizációtól tartó olaszok is rajongtak. Ellenben a magyarok máris érezték, hogy az 1754-ben kiadott új »vectigal«, mely külföldi behozatalnál az osztrák kereskedőre 5, a magyarra 30% vámot vetett, teljesen Ausztria gyarmatává tette országukat, mely terményeit ezentúl csak Ausztriának, s így potomáron, adhatván el, úgyszólván saját zsírjában fulladozott.

A császárné különben az egységes birodalom eszméjét *társadalmi úton* is egyengette. Az előkelő olasz, belga és magyar társadalomra olyas hatása

volt a bécsi udvar fényének és kegyeinek, mint a francia nemességre a versaillesinak. Különben is mindenben ez adott irányt. Mária Terézia még gyermekeivel is franciául levelezett; a bécsi francia szinház előbb Esterházy Ferenc, később Koháry János grófok igazgatása alatt állt; az udvari emberek francia színdarabokban működvelősködtek; az osztrák költők egy része franciául verselgetett. Gróf Fekete János francia versekben és francia röpiratban, utóbb (1787.) igen is élesen, rajzolta meg a bécsi előkelő társadalom léhaságát, sőt romlottságát. Az udvari életből azonban magasra emelkedtek ki oly szellemek, mint *Kaunitz,* a külügyek szerencsés vezetője, Haugwitz és Chotek grófok, a pénz- és hitelügyek rendbehozói, Laudon, Daun, Lacy, Ligne herceg, Nádasdy, Batthyány vezérek, gróf Königsegg a hadügy, *Van Swieten* az iskolák reformátora. — Olyan *tudósok,* mint az olasz Spallanzani, Nani és Volta, vagy a magyar Pray, Kollár, Katona, Hell Miksa stb., többnyire latinul írván, több kedvezésre számíthattak, mint azok, akik — pl. az olasz Parini, a magyar Bessenyey, stb. — nemzetük nyelvén verseltek, s a nemzeti érzés tüzelésével sehogysem mozdították elő az egységes birodalom eszméjét. *Voltaire* megvetette Ausztriát, hol sokáig csak Ciceró t és Vergiliust engedték olvasni, ahol »a szabadság bűn, a szellemi eldurvulás megfizethetetlen érdem, az uralkodás olasz harlekinád s ahol az osztrák alattvaló nem olyan szabad, mint a görög rabszolga Konstantinápolyban«. Szabadelvű könyvek megjelenését a cenzura valóban gátolta s Mária Terézia 1777-ben még a tiltott könyvek jegyzékét is betiltatta, mert észrevette, hogy sokan épen

156. ábra. II. József császár (1765—1790).

ebből válogatják össze olvasmányaikat. Rousseau híve, *II. József,* anyja halála (1780 november 29.) után a sajtót azonnal fölszabadította. Nagy Frigyes helyesen gyanította, hogy vele a dolgok új rendje kezdődik. Míg Frigyesben az államférfiú uralkodott a bölcselőn, Józsefet határozottan a bölcsészet vezette politikai és kormányzati terveiben. Maga bevallotta (1781.), hogy a bölcseletet tekinti törvényhozása alapjának s ennek logikus alkalmazásával kívánja átalakítani Ausztriát. Politikai érzelgősségnek tekintette a nemzeti vágyakozások figyelembevételét. Nem törődött — mint anyja — a magyarok, olaszok, szlávok »gyöngéivel«, hanem nyiltan *német alapon* akarta megteremteni az egységes Ausztriát. Magyarországban kalapos királynak nevezték, mert nemcsak nem koronáztatta meg magát, hanem a császári kincstárba küldte Szent István koronáját. Károly Tivadart rá akarta venni, hogy Bajorországért cserében fogadja el Belgiumot a »Burgundia királya« címmel együtt. Igy akarta elérni, hogy Ausztriában a német elemnek határozott többsége legyen s Németországot Ausztria vezesse. Valami vérátömlesztéssel csakugyan föl kellett volna frissíteni azt a szent birodalmat, ahol a hűbéri zsarnokság még korlátlanul uralkodott. Igy történhetett meg, hogy 1775-ben a württembergi herceg 6000 embert, mint valami rabszolgát, adott el a francia, s a hesseni 12.000-et az angol hadsereg számára. Nagy Frigyes, keserű gúnnyal, a határon a barmokra kivetett vám megfizetését követelte tőlük. *Forster,* a későbbi jakobinus, sötét szinekkel vázolja a felsőbb köröknek műveletlenségét, mély tudatlanságát, lustaságát, élvezethajhászását, s a népnek szegénységét, elhagyatottságát. Az apró zsarnokok hazájában csak a mainzi, kölni és trieri választók s a braunschweigi, weimari és badeni hercegek érdeklődtek az újítások iránt. *Basedow* kísérletet tett, hogy Rousseau Emiljének forradalmi szellemében nevelje az ifjúságot. A jobbakra mély hatást gyakoroltak *Kant* könyvei és a virágkorába lépő német irodalom remekei is.

A hivatalos Németország József császár terveiben nem a német egységre, hanem a Habsburgok családi érdekeire való törekvést látta. Ezzel szemben a fejedelmek Nagy Frigyes vezetése alatt már 1785 március 17-én sorakoztak, július 23-án pedig szorosabban is szövetkeztek. Poroszország tehát forma szerint élére állt az alkotmányához ragaszkodó Németországnak s letette a jövő Németország alapját. Dél- és Észak-Németország érdekei ettől fogva igen érthetően különváltak s a porosz és az osztrák hatás határa a Majna lett. Odáig kétséges volt, Németország nem lesz-e a Habsburgoknak aféle Ausztriához hasonló családi birodalma, amilyenről, Wallenstein korában, II. Ferdinánd álmodozott. Ezután már csak arról lehetett szó, hogy ha nem egyesülhet szigoruan nemzeti alapon, nem válik-e ketté : egy katholikus déli és egy protestáns északi Németországra? A fejedelmek szövetsége épen ezt a szakadást akarta meggátolni. Titkos célja az volt, amit három évtized mulva a közös ellenség, I. Napoléon valósított meg, hogy Németország egysége, szabadsága és nemzeti jellege érdekében Ausztriát kizárja Dél-Németországból, sőt az egész birodalomból. Pedig József előtt nem az a katholikus Németország lebegett, amelynek császárai valaha a pápák tekintélyére támaszkodtak. Ausztriában (az ő felfogása szerint tehát Magyarországban, Lombardiában és Belgiumban is) olyan *egyházi politikát*

kezdett, amelytől *VI. Pius* pápa már 1782-ben személyes látogatással akarta eltéríteni. Ő azonban teljes kíméletlenséggel fejezte be rendszerét, a *jozefinizmust,* mely Rómától független *osztrák államegyházat* akart. 1781 október 13-án a protestánsoknak (akiknek *szabadságát* Magyarországban másfél század óta törvények biztosították), sőt a zsidóknak is *vallástürelmet* biztosított. Behozta a polgári házasságnak egy nemét. A szerzetesek számát 63.000-ről 27.000-re szállította le s eltörölt 600 tanító- és egyéb szerzetesrendet. Elkobzott javaikból népiskolákat, plébániákat stb. állított; bezáratta a püspöki szemináriumokat s az egyetemek hittani karára, vagy középponti papnevelőintézetekbe küldte a kispapokat. A kolostorokat kórházakká, iskolákká vagy kaszárnyákká ala-

157. ábra. II. József császár lovasszobra Bécsben.

kíttatta át. Csökkentette a püspökök jövedelmeit stb. Az egykorú torzkép szerint a császár, mint molnár, a papok vagyonát tölti be a garadba, s a másik oldalon a vályúból ágyú, kard, puska folyik ki. Annyit bibelődött egyházi ügyekkel, hogy Nagy Frigyes sekrestyésnek csúfolta.

Közigazgatása a centralizáció elvén nyugodott. Monarchiáját 13 kormányzóságra s ezeket összesen 30 (magát Magyarországot 10) kerületre osztotta. Semmibe sem vette a történelmi alakulásokat. Ő nevezte ki az összes főbb hivatalnokokat s föltétlenül rendelkezett velük; önmagát tekintette az állam első hivatalnokának. Magyarországban az állami közigazgatás behozatalával az ügyiratok évi forgalma megtízszereződött, holott az elintézést megnehezítette, mert a latin helyett a németet tette *hivatalos nyelvvé.* Már 1784-ben elrendelte egész birodalmának *kataszteri* fölmérését (hogy az adót a birtok nagysága s mineműsége szerint, a nemeseket sem véve ki, igazságosan vethesse ki). *Népszámlálást* rendezett, mi Erdélyben lázadásra vezetett, mert ebben az oláh parasztok a jobbágyság megszüntetését látták. Az *igazságszolgáltatást* külön-

választotta a közigazgatástól, a régi jó táblabírák helyett állami bírákat nevezett ki, a halálbüntetést eltörölte s kimondta a törvény előtti egyenlőséget. Arra vágyott, hogy a magyar nép Mátyásnál is igazságosabbnak tartsa. Azonban végre is a magyar vármegyék törték meg abszolutizmusát. Mikor orosz szövetségeseivel a törökök ellen folytatott háborúja rossz fordulatot vett, a rendkívüli gyűlésekbe hívott vármegyék közül 15 megtagadta a törvénytelen adók fizetését és országgyűlés összehívását sürgette. József 1790 január 28-án a vallástürelemre s az örökös jobbágyság eltörlésére vonatkozó rendeletei kivételével visszavonta rendeleteit, de akkor már Európa valamennyi fejedelmét megijesztette a francia forradalom kitörése. A magyaroknak egy igen kis része a poroszok, a másik a törökök támogatásában bízva, elszakadni készült, Belgium pedig el is szakadt II. Józseftől, aki azonban pár hét mulva (1790 február 20.) meghalt.

III. Abszolutizmus a latin és normán népeknél.

József császár utóda öccse, II. *Lipót*, lett, Montesquieu csodálója, akit toscanai herceg korában Olaszország legnagyobb reformátorának tartottak. 1737-ben a Mediciek kihalván, Toscana nagyhercege: Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia jegyese, 1765-ben pedig fiuk, *Lipót* lett. Uralkodásának huszonöt esztendeje alatt Neri, Ruccellai, Gianni, Vernaccini s mások buzgó támogatásával megtörte a papság túlságos befolyását. A pistoiai zsinaton a gallikánus egyház alapelveit fogadta el; újjászervezte a pisai és sienai egyetemet; kiadta híres törvénykönyvét, mely a törvény előtt mindenkit egyenlővé tett. Eltörölte a kínzást és a halálbüntetést s a fiziokraták szellemében törekedett alattvalói jólétének emelésére. A szomszédos *Parmában Bourbon Fülöp* (1748—65.), az 1731-ben kihalt Farnese-család örököse, hasonló szabadelvűséggel nyitott tért minisztere, Du Tillot nagyszabású reformjainak, amik azonban azonnal megakadtak, mikor fia és utódja, Ferdinánd (1765—1802.) Mária Teréziának egyik lányát vette el feleségül. *Velence* és *Genova* szivósan ragaszkodott a maga (mint Montesquieu nevezte) nyomorult arisztokratikus alkotmányához. Az *Egyházi Állam*, melyet — Törökország után — Európa legrosszabbul kormányzott államának tartottak, hallani sem akart reformokról. *Sardinia*, vagy — ahogy 1713. óta nevezték — *Piemont királyság*, III. Carlo Emanuele idejében (1730—73.) szintén óvakodott az enciklopédistáktól, III. Vittore Amadeo pedig (1773—96.) egy dobost többre becsült egy akadémikusnál. *A két Sicilia* azonban, Don Carlos (1738—59.), majd IV. Ferdinánd (1759—1806.) királysága idejében nem zárkózott el a reformok elől, melyeket különösen »a XVIII. század olasz értelmiségének megváltója«, Genovesi és az enciklopédisták népszerűsítője, Pagano sürgetett, Tanucci miniszter pedig végrehajtott. Nápoly ebben az időben lett Olaszország legnagyobb, legfényesebb városa, mely a pompeii régiségek múzeumával és a San Carlo-szinházzal a művelt körök érdeklődését európaszerte felkeltette; de majdnem ugyanakkor, amint t. i. IV. Ferdinánd Mária Terézia egyik leányát, Mária Karolinát, vette el feleségül, egyúttal a reakció középpontja is lett.

Don Carlos, III. Károly néven (1759—1788.) *Spanyolország* királya, siciliai miniszterének, Tanuccinak, reformjaival Spanyolországot is megismertette s

mint valóban szabadelvű ember, Európa legjobb uralkodói közé tartozott. Arra törekedett, hogy felszabadítsa hazáját az egyház gyámkodása alól és megszüntessen minden visszaélést, ami politikai, gazdasági és társadalmi fejlődését gátolja. 1767-ben egyszerre 6000 jezsuitát űzött ki s példáját rokonai, a nápolyi és a pármai Bourbonok is követték. A pápa átokkal, a Bourbon-ház pedig Róma ostromával fenyegetődzött ; az új pápa azonban, *XIV. Kelemen,* a »Dominus ac redemptor noster« (Urunk és megváltónk) kezdetű bullában 1773 július 24-én *eltörölte a jezsuita-szerzetet,* melyet ezentúl egyideig csak a protestáns Porosz- és a görögkeleti Oroszország tűrt meg a maga területén. III. Károly

158. ábra. A lisboai földrengés (1755).

különben is gyorsan rendezte Spanyolország zilált viszonyait. Szabaddá tette a gabonakereskedést ; 8000 német földmívest telepített le, hogy okszerűbb mezei gazdaságra tanítsák a spanyolokat ; Andaluzia néptelen vidékeire telepeseket hozott. Kasztilia felsíkját befásította. Csatornákat ásatott. A hazai ipart a külföldi versennyel szemben védte, gyárakat és, az állam hitelének emelésére, 1782-ben bankot alapított. A hadsereget porosz mintára szervezte, a különböző fegyvernemek számára tisztképző iskolákat állított. Az egyetemeket újra szervezte s a sajtót pártolta, minek következtében a lapok elszaporodtak s a francia enciklopédisták eszméi szabadon terjedhettek. Azt az államot, amelyet 1759-ben 6 millió lakossal vett át, 1788-ban 11 millió lakossal, újraélesztve hagyhatta nyomorult utódjára, IV. Károlyra, ki alatt mindezek a szép eredmények megsemmisültek.

A szomszédos *Portugáliában Pombal* (Carvalho) miniszter I. Józsefnek (1750—77.), a lusta királynak valóságos háznagya, vagy — ahogy maga írta — ennek a XIII. Lajosnak Richelieuje akart lenni. A lisboai szörnyű földrengéskor (1755.) lélekjelenlétével és eszes intézkedéseivel a nép bizalmát megnyervén, valóságos diktátora lett hazájának. Újításaiban inkább az angolokat, mint a franciákat követte. Kínai, indiai és amerikai kereskedőtársaságokat s kereskedelmi iskolát alapított. Országosan szervezte a végtelenül elhanyagolt népnevelést. Európában ő lépett föl először a jezsuiták ellen, akiket 1759-ben országszerte összefogatott és kegyetlen kínzások közt Civita-Vecchiába küldte őket XIII. Kelemen pápához. Ezzel óriási változást okozott a monarchikus Európában. II. Fülöp spanyol király uralkodása óta ugyanis a fejedelmek legvalódibb belső titkos tanácsosai a jezsuiták voltak s így teljes két századon át a fejedelmek, mondhatni, jezsuita szellemben uralkodtak. Voltaire azonban úgy mutatta be a jezsuitákat s általán a papokat, mint a monarchia ellenségeit s önmagát és a filozófusokat, mint annak barátait. Pombal teljesen Voltaire hatása alatt állt s úgy hitte, legnagyobb ellenségétől menti meg királyát, ha fölszabadítja a Rómából rendelkező jezsuita-generális uralkodása alól s megtöri azt a rendet, mely, hatalmas szervezeténél fogva, magában az ország belsejében is gátolhatta a fejedelem és a nemzet akaratának teljesedését. Az ő történelmi jelentősége tehát abban áll, hogy először törte meg a jezsuiták hatalmát, s vele az uralkodás kétszázados rendszerét, melyet Európaszerte a »felvilágosult« fejedelmek korlátlan, egyéni akaratának kora követett. Pombal erős, nemzeti fejedelemséget akart. Angol segítséggel verte ki a spanyolokat Portugáliából, megteremtette, hazája függetlenségének védelmére, a 32.000 főnyi állandó hadsereget s újra szervezte a haditengerészetet. I. József halálával azonban a reformok ellenségei megbuktatták s minden befolyásától megfosztották.

159. ábra. Struensee (1737—1772).

A normán államok sem maradtak veszteg. *Dániában* a felvilágosult V. Frigyes (1746—66.) és minisztere már a század derekán célszerű újításokat tettek. A gyöngeeszű VII. Keresztély (1766—84.) idejében *Struensee,* az orvosból lett miniszter, olyanforma diktátori hatalommal, mint Portugáliában Pombal, de tulajdonképpen Nagy Frigyes példáján lelkesedve, hatszáznál több szabadelvű újítást rendelt el. Megnyirbálta a nemesség kiváltságait, előkészítette a jobbágyság fölszabadítását, fölszabadította a sajtót s behozta a közteherviselést. Mikor azonban a németet tette hivatalos nyelvvé, a nép — az egyházpolitikájával elégedetlen evangelikus papság izgatására — zúgolódni kezdett, a király pedig, a királynéval elkövetett házasságtörésének ürügye alatt, 1772 április 28-án lefejeztette.

Svédország 1719 óta Európának talán legjobban korlátolt királysága volt. Királya még a hadsereggel sem rendelkezhetett s vetojogot nem gyakorolhatott. Az országgyűlésen a nemesek, papok és polgárok mellett a parasztok is résztvettek, ami az anarchia rémével ijesztgette az irígy szomszédokat. Orosz-, Porosz- és Dánország már 1764-ben és 1769-ben megfontolták *Svédország felosztását*, amit azonban Franciaország közbelépése megakadályozott ; sőt Adolf Frigyes király már Lengyelország felosztását sem érte meg. Az új király, *III. Gusztáv* (1771—92.), Párisban ismerkedett meg az új szellemmel. Jobban beillett volna a kereszteshábórúk korába, de mégis az enciklopédisták mellé állott. Franciaország pénzében bízott, Vergennes gróf tanácsain indult s a népre és katonaságra támaszkodott. 1772 augusztus 19-én arra kényszerítette az országgyűlést, hogy az 1719. évi alkotmányt eltörölje s újat fogadjon el, amely sokkal szabadabb hatáskört biztosított a királynak s megtörte a nemesség túlságos befolyását. Most már rohamosan és szabad szellemben újított, így pl. *teljes sajtószabadságot* adott. A hadsereg és haditengerészet teljes ujjászervezése után 1789 február 21. korlátlanná tette a királyi hatalmat. Fővárosában, Stockholmban, francia szokás, beszéd és könnyelműség divatozott az ő idejében s a reformok is francia szellemben készültek ; de a király olykor, pl. a svéd akadémia fölállításával, a nemzeti érzésnek is kedvezett. A francia forradalom leverése kedvéért mégis kibékült Oroszországgal, mellyel három év óta háborúskodott s most valóságos európai kereszteshábórút akart vezetni a köztársaságiak ellen. Ekkor a nép kiábrándult királya szabadelvű szédelgéseiből. Közönyösen fogadta annak a hírét, hogy az arisztokraták összeesküdtek ellene és hogy Ankarström kapitány egy álarcosbálban 1792 március 16-án meggyilkolta.

160. ábra. II. Katalin (1762—1796).

IV. II. Katalin felvilágosult abszolutizmusa.

II. Katalin cárnő (1762—96.), ki III. Gusztávot a francia forradalom leverésére buzdította, tulajdonképpen maga is terjesztette azokat az eszméket, amik Nyugaton erre a forradalomra vezettek. Nagy Péter halála (1725.) óta ő volt a negyedik asszony az orosz trónon. Mencsikovra hallgatott Péter részeges özvegye, I. Katalin (1725—7.) és fia, II. Péter (1727—30.), az utolsó Romanov ; Biron herceg tanácsait követte Anna (1730—40.), Nagy Péter unokahúga ; Bestusevét Erzsébet (1741—62.), Nagy Péter leánya, kivel a Romanovok háza leányágon is kihalt. Erzsébet unokaöccsével, III. Péterrel 1762-ben a ma is uralkodó *Holstein-Gottorp ház* lépett trónra. A német származású cár rajongott Nagy Frigyesért s az ő szellemében egy nap alatt akarta újjáteremteni Oroszországot. Általános lázadástól tartva, felesége, II. Katalin anhalt-zerbsti hercegnőt 1762 júl. 17-én a trónról lemondatta, pár nap mulva eltétette láb alól s 33 éves

korában magához ragadta az uralmat. Nyugat Salamonjára, Nagy Frigyesre, nem Sába királynéjának rajongó odaadásával tekintett. Nem egyszer szövetkezett vele, de mellette Észak Semiramisa akart és tudott lenni. Lengyelország megsemmisítésével és Törökország megcsonkításával Oroszországnak szerezvén meg Kelet uralmát, mindent elkövetett, hogy óriási birodalmának valahára csakugyan európai jelleget adjon. Az enciklopédistákat nemcsak olvasta, hanem D'Alembert-t egyenesen fel is szólította, hogy enciklopédiáját Szentpéterváron fejezze be. Voltairet gyakran hítta magához ; Grimm és Mme Geoffrin valóságos ügynöke volt ; Diderotnak egész könyvtárát megvette s ötven évre előre kifizette ezerfrankos évdíját. De megírta Diderotnak, hogy »az ön összes nagy elveiből szép könyvek, de rossz dolgok készülnek. Ön elfelejti a kettőnk helyzetében levő különbséget. Ön papiroson dolgozik, amely mindent eltűr ; ellenben nekem, szegény császárnénak, az emberek bőrével kell dolgoznom, amely bizony meglehetősen érzékeny és csiklandós«. Jobban semmisem jellemezheti, mint az, hogy Voltaire barátnéja befogadta a bujdosó jezsuitákat. Köztársasági érzülettel kérkedett s fiának, a trónörökösnek, neveltetését a köztársasági Laharpe-ra bízta ; de minden kormányforma közül mégis az önkényes uralmat tartotta legjobbnak.

1766 dec. 14-ére a társadalom minden osztályából 652 képviselőt hítt össze, hogy a tartományok kiváltságai, a községi szervezet, a jobbágyok felszabadítása s egyéb, Beccaria és Montesquieu szellemében tervezett, újítások érdekében tanácskozzék velük. »Azt hiszem — írta Voltairehoz — ön gyönyörködnék ebben a gyülésben, ahol az igazhitű az eretnek és a muzulmán közt űl, mind a hárman egy bálványimádónak szavaira figyelnek s mind a négyen azon vannak, hogy mindenki számára megfelelő határozatot hozzanak.« Páholyának rácsozata mögül maga is gyakran hallgatta ennek a valóságos nemzetgyűlésnek, a *dumá*-nak tanácskozásait, melyek érettségükkel és emelkedettségükkel meglepték a világot. A haladás barátai lelkesedtek, de, Shirley angol követnek megjegyzése szerint, »egyszerű kedvtelés« volt az egész, hogy a cárné megismerje alattvalóinak óhajtásait. Valóban ezek figyelembevételével alkotta meg híres törvénykönyvét, melyért annak egykorú magyar fordítója, báró Orczy Lőrinc, 1789-ben annyira magasztalta. »Te — úgymond — még eddig soha nem látott lobogó zászlót emeltél és a te lelked népednek belső boldogságáról gondolkozott . . . A levert, a letaposott emberi nem fölemeli lecsüggesztett fejét ; megtörli könyben úszó szemeit.« Egy másik magyar kortársa (Fejes János, 1807.) viszont mint dicső példát állította polgártársai elé Katalinnak az orosz államnyelv (1764.) és az orosz akadémia fejlesztése tekintetében kiadott rendeleteit, amelyeket »követniök kell, hogyha a maguk nyelvének pallérozására törekedni kívánnak«. Az orosz államnyelv amellett egyik legjobb eszköze lett a közigazgatás egységének.

Katalin császári tanácsot tervezett, de meghagyta a szenátust is, melyre a belügyi kormányzat vezetését bízta. A birodalmat 1775-ben 50 kormányzóságra osztotta. Minden ilyen közigazgatási területnek külön kormányzója, alkormányzója, kormánytanácsa, pénzügyi kamarája, rendőrsége, kerületi s több más törvényszéke volt : külön a nemesek, polgárok, jobbágyok számára, ami

eléggé mutatja, hogy népét a törvényelőtti egyenlőségre nem tartotta érettnek. A jobbágyságot sohasem törölte el, mert nem akarta, hogy a nemesség tönkretevőjének, a társadalom felforgatójának tartsák. Sőt megtette, hogy 150.000 jobbágyot is »adományozott« egy-egy kegyeltjének. Csak a legrikítóbb igazságtalanságokat szüntette meg. A polgárokat a városi önkormányzat jogának megadásával kötelezte le. A telepítésre nagy gondja volt. 30.000 magyarországi szerbet már Erzsébet letelepített volt »Új-Szerbiában« (a Dnjeper és Bug közé), de ezt a kerületet ő virágoztatta föl ; a Dnjeper mellett alapította a róla nevezett Jekaterinoszlávot és az Ural bányavidékein Jekaterinburgot ; összesen 240 új város építését rendelte el. Mikor az 1775-ben bekeblezett Krim-félsziget megtekintésére indult, a Dnjeperen, amelyen azelőtt a sziklák miatt nem lehetett hajózni, pompás hajója könnyedén úszhatott lefelé. Potemkin herceg ügyes szinpadias rendezéssel elhitette vele, hogy a korábban lakatlan partokon jobbról-balról népes, szép falvak emelkednek, nyájak, gulyák, ménesek legelnek és hogy Chersonban (a Dnjeper tengeri kikötőjében) csakugyan állandó az a tömérdek tárház, nyüzsgő kereskedés és hajóforgalom. Pedig a herceg csak erre az alkalomra rendelte oda az ország minden részéből a látnivalókat, a gyarmatosításra adott tömérdek pénzt pedig elköltötte. Mindamellett a déloroszországi telepesek száma 200.000-ről csakhamar 800.000-re növekedett. Katalin nagy nevének örök hirdetői — a Magyar Hírmondónak 1796-ban kiadott gyászoló jelentése szerint — az a 260 város, amit építtetett, a sok iskola, a negyven esztendővel azelőtt nevéről is alig ismert építő-, kőfaragó-, festő- és metszőművészetek haladása, a Carszkoje Szélóba és Moszkvába vezető utak, a szentpétervári csatornák és hidak, »melyek még a virágjában volt Görögországnak s Rómának mesterműveivel is vetekednek«, továbbá a tengeri kereskedés nagy jövőjének megalapítása, a Svájcból, Német-, Olasz- és Angolországból való telepítések«.

Katalin legmerészebb újítása az *egyházi javak államosítása*. A papságnak összesen egy millió (a troitsai kolostornak egymagának 120.000) jobbágya volt, akik most, a holtkéz birtokával együtt, egy állami gazdasági bizottság felügyelete alá kerültek, mely a jövedelem nagyobb részét iskolák, kórházak stb. építésére fordította. Vallástürelmet biztosított minden felekezetnek ; a jezsuitákat befogadta, a mohammedánoknak megengedte, hogy mecseteket emeljenek, a raszkolnikok üldözését megszüntette s évenkint egyszer nagy »türelmi ebédet« adott, amelyen a legkülönbözőbb felekezetű főpapok mint jóbarátok találkoztak egymással. A *közoktatást* országosan rendezte. Tanítókat hozatott Francia-, Német- és Magyarországból. A francia Lafond asszony vezetésére bízta a smolnai felsőbb leányiskolát (Vospipatelnyi Dom), melyben 480 nemes leány nevelkedett. »Ne búsuljon, herceg — írta a moszkvai kormányzónak — hogy az oroszok nem akarnak tanulni. Ha iskolákat állítok, ezt nem magunk, hanem Európa miatt teszem, ahol a közvélemény előtt fenn kell tartani tekintélyünket. De abban a pillanatban, amelyben parasztjaink felvilágosodásra törekszenek, egyikünk sem maradhat meg a maga helyén.« 1783-ban megalapította az orosz tudományos akadémiát, de már 1785-ben föllépett *Novikov* és az erdélyi *Schwarz* könyvkiadóhivatala ellen, honnan szabadelvű könyvek kerültek forgalomba. Még jobban megharagította *Radiscsev* (1790.), ki »Yorik utazása« szellemében: »Utazás

Szentpétervárról Moszkváig« című munkájában megbírálta Katalin alkotásait s az orosz állam és társadalom fonákságait. Gonoszabb lázadónak tartotta Pugacsevnél s bilincsekbe verve küldte Szibériába. *Novikov* Iván, a cárné régi irodalmi munkatársa, Schlüsselburg nedves börtönébe, Voltaire szobra a lomtárba, *Knyasnin* hazafias szindarabja, Vadim, a máglyára került; pedig maga a cárné is írt 11 drámát, sőt 7 operát is.

A francia forradalom kitörése óta titkolózás nélkül gyűlölte azokat a demokratikus eszméket, melyekkel nemrégiben még maga is játszott. Igaz, hogy az Eremitageban meghallgatta, mikor Esterházy László gróf francia követ kis fia a francia menekültek előtt a jakobinusok dalait énekelte. Tapsolt saját fiának, a trónörökösnek, ki jakobinus nevelője, Laharpe szellemében szavalta el a francia forradalom okairól betanult leckéjét. Gyűlölte a forradalmat, de erőszakosan sohasem lépett föl ellene. Elismerte, hogy a fölvilágosodás századának a vége csúnyán megtréfálta az összes koronás rebelliseket. Megérte, hogy a szabad eszmék áradata, melynek zsilipjeit önmaguk is nyitogatták, összecsapott felettük, egyiket-másikat végképp eltemette s a többi is csak bajosan szabadulhatott a hullámok közül. Már elzúgtak Európa forradalmai, midőn Katalint, 1796 nov. 17-én történt haláláról értesülve, a »Magyar Hírmondó« azzal siratta el, hogy »nemcsak szélesebben kiterjedtek alatta a birodalom határai, hanem annak belső boldogsága is mindenképpen növekedett; és ez az uralkodás nemcsak az orosz históriában, hanem a világtörténelemben is új időszámlálásnak vetette meg alapját«. Pedig Nyugat-Európa nagy részében akkor már negyedik esztendeje a francia köztársaság kikiáltásától, 1792 szept. 21-től, számították a napokat. Többet követeltek, mint amennyit az anyagi érdekek ápolásával, a vallástürelem kimondásával s némi polgári szabadság megadásával a felvilágosult abszolutizmus nyujthatott.

XV. FEJEZET.

A GYARMATOK.

I. Az első nagy gyarmatosító birodalom.

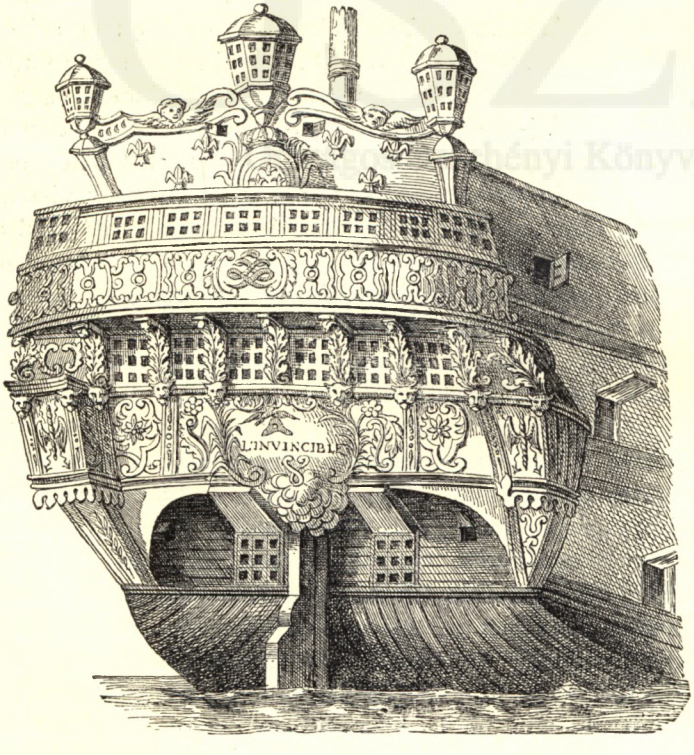
A Föld öt része.

EM LEHET már a Földet négy részekre osztani. Ezzel az újsággal lepte meg olvasóit az első magyar hírlapnak, a Magyar Hírmondónak, 1780 január elsején kiadott első száma. Elmondta, hogy Európán, Ázsián, Afrikán és Amerikán kívül délfelé még szigetek vannak, amiket nem számíthatni ezekhez ; együttvéve Polinéziának, vagyis sokszigetségnek, mások viszont Ausztráliának, vagyis Déliföldnek nevezik őket. »Csak Új-Hollandia is Új-Guineával közel vagyon akkora, mint egész Európa.« Szép dolgokat írhatna róluk, ha a Föld körül most harmadik útját tevő »híres ánglus hajós-kapitány«, *Cook,* hazájába már visszaérkezett volna. Európa művelt körei rendkívüli érdeklődéssel várják. Például a francia király, aki pedig nyilt harcot folytat az angolokkal, még a mult nyáron megparancsolta tengerészeinek, hogy Cook hajóját bántani ne merjék. Január 22-én azonban a magyar lap már úgy kezdte levelét, hogy »gyászba illik öltözniök minden igaz hírmondóknak«, mert »amaz ánglus kapitány, Cook uram, ötödmagával a vadak áldozata lett«. (Hawaiban, 1779 febr. 14.) Tasman óta kétségkívül Cook tette a legnagyobb fölfedezést, midőn megállapította (1770), hogy Új-Zealand és Új-Guinea voltaképpen szigetek. Meghatározta Ausztrália keleti partjait és megvilágította mindazokat a fölfedezéseket, melyeket 1699 óta Polinéziában s általán a déli tengerben az angolok megbízásából Dampier, Wallis és a franciák szolgálatában Bougainville, Surville tettek. Második útjában (1773.) bizonyítgatta, hogy a déli szélesség 71° 10′-ig a déli tengerben összefüggő szárazföldet, egy hatodik földrészt találni nem lehet s hogy a déli sark felé több a víz, mint a föld. Harmadik útjában (1778.) Észak-Amerika nyugati oldalán a 44° 30′-től kezdve föl az északi szélesség 69° 36′-éig nemcsak megállapította Amerika partvonalait, hanem be is bizonyította, hogy Amerikát és Ázsiát (az újvilágot és a régit) csak tengerszoros választja el. Az oroszok közül Ázsia felől *Gvoszdov* 1730-ban, *Bering* pedig 1741-ben fölfedezték már ezt a tenger-

szorost, mely most Bering nevét viseli. A szemközt levő földet is érintették, de nem tudták, hogy az magának Amerikának szárazföldje. Cook a Föld körül tett három útjában a sarkok között minden előtte élt utazónál nagyobb útat, majdnem száznegyvenegy szélességi fokot járt be. Teljessé tette a Föld vízrajzát, a földre éhes emberekkel pedig megérttette, hogy a száraz terület a Föld felületének egy harmada sem lévén, a körvonalak kutatása helyett most már inkább a *gyarmatok* tudományos megösmerésére és gazdasági kiaknázására kell törekedniök.

Az angolok valóban most kezdték azt a nagyszerű *gyarmatpolitikát,* mely őket száz esztendő mulva a szárazföld 28%-ának és az emberiség 23%-ának uraivá tette. *Cook* mellé egy *Pitt*-nek kellett állnia, a nagy fölfedezőhöz egy valódi államférfiúnak, hogy a gyarmatosításban idáig elkövetett mulasztásokat jóvá lehessen tenni.

Erre *Indiában* nyilt az első alkalom. 1599-ben 125 részvényes 72.000 font sterling alaptőkével megalapítván az angol keletindiai társaságot, Erzsébet királynétól a Kelet-India, Ázsia és Afrika cikkeivel való szabad kereskedésen kívül jogot nyert, hogy gyarmataiban (az angol törvényekkel nem ellenkező) törvényeket hozzon s azokat végrehajtsa. A benszülött fejedelmekkel, különösen a nagymogullal szemben, az angolok eleinte mint alázatos kereskedők érintkeztek, mintha foglalásra egyáltalán nem gondolnának. A társaság csak 1685-ben határozta el, hogy haddal támad azokra, akik kereskedelmét háborgatják; azonban a nagymogul megverte és csupán erős sarc lefizetése után tűrte meg az angolokat Indiában. Más angol társaságok versenyzése szintén káros volt, mindamellett Madras, Bombay és Kalkutta csekély községekből csakhamar jelentős kereskedővárosokká fejlődtek. Az angol befolyás annál jobban erősödött, mentül inkább gyöngült a mohammedánok hatalma. Ezt a befolyást most már a franciák ellen kellett megvédeni, kik *Dupleix* kormányzóságá

161. ábra. Az Invincible francia, 94 ágyús hajó, melyet az angolok elfogtak s mintájára sok új hajót építettek.

nak kezdete (1730.) óta egyre terjeszkedtek és arra az izgató hírre, hogy otthon, az osztrák örökösödési háborúban, franciák és angolok szemben állnak egymással, 1746-ban az ellenségeskedést nyiltan megkezdték. Az angolok elvesztették Madrast (1746. szept. 21.); s midőn Anvar-eddin nábob tízezer emberrel sietett segítségökre, a tizedrésznyi francia sereg a támadást visszaverte. Ez a bennszülött főnökökkel, a nábobokkal, megértette, hogy nem egyszerű kereskedőkkel hadakoznak többé, hanem szervezett hatalommal, mely Indián uralkodni akar. Különben angolok és franciák egyaránt hindukat fogadtak zsoldjukba, kiket a perzsa szipáhik, vagy a török szpáhik (lovaskatonák) után sipoyknak neveztek.

162. ábra. Tippo-Szaib mysorei szultán (1782—1799).

Az angolok az aacheni békében (1748.) Madrast visszanyerték ugyan, de a nábob rokonszenve a st-thoméi csatában győztes franciák felé fordult, kik Indiában ekkor álltak hatalmuk tetőpontján. S ha Dupleixet megérti La Bourdonnais, Bourbon és Ile de France kormányzója, kit Bernardin de St-Pierre érzelgős regényéből (Pál és Virginia történetéből) ismerünk, az Indiai oceánon átvezető út s maga India rövid időn a franciáké lehetett volna. A franciák azonban nem voltak igazi gyarmatosítók; az enciklopédisták a gyarmatokat, mint rabszolgatelepeket, gyűlölték, az államférfiak pedig nem törődtek Colbert politikájával s »minden gyarmatot odaadtak volna egy gombostűért«. Azzal, hogy 1754-ben Dupleixet, a hinduk félistenét visszahították s 1754 dec. 26-án békét kötöttek az angolokkal, tulajdonképpen lemondtak Indiáról. *Dupleix* otthon elfelejtve halt meg (1763 nov. 11.), de lovagias ellenfelei, az angolok, Kalkuttában India legnagyobb hősei közt állították föl a szobrát; hiszen ő mutatta meg, európaiak hogyan uralkodhatnak Indián.

Suradsah ed-Daula bengáli kán az angolokat kiverte ugyan Kalkuttából (1756. jun. 20.), de *Clive* Róbert, ki egyidőben 300 emberrel 10.000 ellen megvédte Arkot várát, csakhamar (1757 jan. 2.) visszafoglalta a várost, a 60.000

főnyi bengáli sereget 3000-rel *Passey*nál (1757. jun. 23.) megverte s megvédte a meghódolt Bengáliát Hindosztán új császára, II. Sah-Alam ellen (1760.). Amidőn hazatért Angliába, a nép valósággal istenítette, a király pedig Passey lordjává, írországi peerré tette. Mégis csak öt esztendő mulva (1765.) küldte vissza kormányzónak, midőn híre futott, hogy az indiai társaság hivatalnokai hallatlanul zsarolják a népet. Az angolok hatalmát Indiában az addiginál is nagyobbnak találta. Az afgánok a *panipati* csatával (1761 január 6.) véget vetettek a nagymogul delhii birodalmának, pár nap mulva (jan. 18.) Coote angol tábornok Pondichéryben megadásra kényszerítette *Lally Tollendal* kormányzót s mindörökre megakasztotta a franciák terjeszkedését Indiában. A *párisi békében* (1763 febr. 10.) Pondichéryt a franciák néhány más hellyel visszakapták ugyan, de Indiában többé éppúgy nem jöttek számításba, mint a hollandok és a portugálok.

Bengália, Bihar és Orissa jövedelmeit mostantól fogva az angolok szedték s 1765-ben a polgári és katonai kormányt is átvették. (Ezt a rendszert követik mostan is Egyiptomban.) Timur örökösei Anglia fizetett cselédei s a nábobok egyre-másra hűbéresei lettek. *Lord Clive* most már a közigazgatást is rendezte s mindenképpen véget akart vetni a tisztviselők zsarolásának. Ezzel azonban csak saját politikai pályájának vetett véget. 1767-ben visszahították, sőt vád alá is helyezték. A parlament kijelentette, hogy nagy és fontos szolgálatokat tett hazájának s Angol-India alapítóját fölmentette a vádak alól, egyesek pedig Nagy Sándorral és Napoléonnal állították egy sorba; a dicsvágyában mélyen sértett férfiú mégis mint öngyilkos végezte életét (1774 nov. 21.). Maga a társaság már közel állt a bukáshoz, midőn azt az angol kormány 1773-ban teljesen újjászervezte s élére *Warren Hastings*et állította, mint India első főkormányzóját. Melléje négytagú tanácsot rendeltek, mellyel a háborúizenés és a békekötés jogát meg kellett osztania. A kalkuttai főtörvényszék főfeladata a visszaélések büntetése lett. Reformmunkálatai közben Hastings folytonosan küzdött a maharadsákkal, kik *Haider Ali* mysorei szultánnal szövetkezve harcoltak az angolok befolyásának és területének növekedése ellen. Haider Alinak nagy esze, 200.000 katonája és 110 millió korona évi jövedelme lévén, veszedelmes ellenség volt; győzedelmei közt 1782 dec. 10. elhunyt, de fia, *Tippo Szaib,* »Kelet Nagy Frigyese«, még sokszor megverte az angolokat s 1784 márc. 11-én Mangalorében csak a foglalások kölcsönös visszaadásának föltétele alatt békült meg velök. Az angol parlament (1784 május 18.) a Londonban székelő indiai miniszter s az elnöklete alatt álló felügyelőtanács alá rendelte az indiai kormányt. Hastingset 1785-ben visszahívatták és, mint újkori Verrest, hallatlan zsarolásai miatt vád alá helyezték; de senki sem vitatta el azt az érdemét, hogy Indiát válságos körülmények közt megtartotta a birodalomnak.

Az angolok és franciák *Észak-Amerika gyarmataiban* is szembe kerültek egymással. XIV. Lajos halálakor annak az óriási területnek kétharmada, legalább a térképeken, Franciaországhoz tartozott. Azóta, hogy 1535-ben Cartier fölfedezte a Szent-Lőrinc folyamot s Robervallal 1541-ben megalapította, Quebec közelében, az első kis francia gyarmatokat, a francia kormány is figyelmes lett Kanadára, melyet *Champlain,* a kitünő fölfedező és gyarmatosító, 1603—16 közt mint Új-Franciaországot szervezett. Az új tartománynak azonban mind-

addig csak a száztagú keresk. társaság vette hasznát, míg Colbert föl nem állította a francia nyugatindiai társaságot, mely Kanadában a bőr- és prémkereskedésen kívül már állami feladatokat is ösmert. *Frontenac* kanadai helytartó 1673-ban *Joliet*-t, akihez Marquette is csatlakozott, a még ösmeretlen »nyugati víz«: a Mississippi kikutatásával bízta meg. Ők figyelmeztették a világot, hogy óriási terjedelmű lehet az a föld, melynek fő völgyébe, a Mississippibe, nyugat felől olyan hatalmas mellékvölgy nyílik, mint a Missouri. *La Salle* 1678-ban már a Mississippi torkolatáig hatolt s XIV. Lajos nevében birtokba vette Louisianát, hol az első gyarmatot — Rosaliet — 1699-ben Lemoine d'Iberville építette. New-Orléans és más városok alapítására adott alkalmat az a szédelgő vállalat, melyet másfél évtized mulva *Law* Louisiana bányakincseinek kiaknázására szervezett, mely azonban 1720-ban a világ egyik legóriásibb üzletbukására vezetett. Akkor már, az utrechti béke (1713.) következtében, az angolok hét esztendeje uralkodtak a Hudson öble vidékén, Acadián, New-Foundlandon is, melyeket a franciáktól vettek el. Angol-Amerika magva Virginia volt, melyet *Raleigh Walter* 1584-ben fedezett föl. A rendszeres gyarmatosítást az angolok 1606-ban a virginiai és az újangliai (plymouthi) keresk. társaságok fölállításával kezdték meg. A társaság a Jamesrivernél 1607-ben alapította első gyarmatát, minek emlékezetét háromszáz esztendő mulva Jamestownban kiállítással ünnepelték meg. Ahogy Roosevelt köztársasági elnök mondta a kiállítás megnyitásakor (1907 ápr. 26.), az amerikai nemzeti jelleg kifejlesztésében ettől fogva többnyire angolok működtek közre; de Európának majdnem minden nemzete adott valamit véréből és jelleméből Amerikának. Ma ezért különböznek az amerikaiak az összes európai nemzetektől, pedig mindegyikkel bizonyos rokonságban állanak.

163. ábra. Franklin Benjamin (1706—1790).

Virginia, Massachusetts, Új-Hampshire, Connecticut, Vermont és Maine gyarmatok politikai és kereskedelmi érdekeik védelmére 1643-ban *Új-Anglia* néven

szövetkeztek egymással. *W. Rogers* volt az első, aki Rhode Islandban a demokratikus szabadság eszményét megvalósította. Észak iparos és kereskedő puritánjai csakhamar ellentétbe jutottak Dél ültetvényes, rabszolgatartó, arisztokrata anglikánusaival. Az emberek délre meggazdagodni, északra szabadságot mentek keresni ; amoda magukkal vitték hagyományaikat, emide a régivel annyira ellenkező eszményeiket hozták. A hollandok, kik Long Islandban és partvidékein telepedtek le, 1655-ben elfoglalták a Delaware táján alakult svéd gyarmatokat, a bredai békében azonban (1667.) egész területöket átengedték az angoloknak, kiknek gyarmatterülete ekként New-Yorkkal (a korábbi Nieuw-Amsterdammal), New-Jerseyvel és Delaware-ral gyarapodott.

New-Yorkban 1683-ban összeült az első törvényhozó testület. Ugyanakkor alapította *Penn Vilmos,* a quäkerek apja, a róla nevezett Pennsylvania fővárosát, Philadelphiát, amely nemes eszméit már nevében jelezte. 1732-ben II. György király James *Oglethorpe*nak adott engedélyt a nevét viselő Georgia gyarmatosítására. 1754-ben Albanyban a gyarmatok kongresszusa, az angol-francia háború kitörésétől tartva, *Franklin* Benjamin javaslata szerint, kimondta a gyarmatok egyesülését ; az angol kormány azonban visszautasította a tervezetet, mert attól tartott, hogy az Unió csakhamar elszakadna és demokratikus amerikai birodalommá alakulna. Az első nagy magyar földrajzban, mely éppen ekkor (1754.) jelent meg, Bertalanffi Pál jezsuita Észak-Amerikát, vagy — ahogy ő nevezte — Kanadát 16 tartományra és 6 »kiváltképpen való vad nemzetekre« osztotta. Kanada hossza — szerinte — 680, szélessége pedig 440 német mértföld ; felületét 13 nagy tó tarkítja és 10 nagyobb folyó hasítja. Kanadához számítja Louisianát is, melynek közepét a 2000 folyóval bővült Mississippi áztatja ; odaszámítja továbbá Új-Angliát, melynek legjelesebb városa Boston, hol »kétségkívül Calvinusnak maszlagja hintetik el« ; Új-Belgiumot, melyben Neu-Porck (a mostani New-York) a főváros ; Új-Jerseyt, Pennsylvániát, Marylandot s Virginiát, melyben — úgymond — »már kálvinista főiskolák is döglelnek«. Aránylag bőven írta le az indiánusokat. »Jóllehet pedig ezek a nemzetek — végzi Kanada (s vele a mai Unió) leírását — mind wildek, azaz rútak és vadak legyenek, széjjel erdőkben, vagy csak sátrak és gunyhók alatt lakván, harcolással és ragadmánnyal élvén, a megfogatott ellenségeket kegyetlenül kínozván, ölvén, sütvén s vadul megevén — mégis azok közől némelyekben igen dícsérik az európéusok az okosságot és az ékesszólást.« Az ideszakadt »európéusok« is gyakorolhatták magukat mindakettőben, mert a 13 gyarmatnak az angol kormány önkormányzati jogot engedett, azonban az anyagiakban a londoni keresk. bizottság (Board of Trade) szigorú felügyelete alá helyezte őket. A bizottság mindent elkövetettt, hogy a gyarmatok mással, mint az anyaországgal ne kereskedjenek, nyersterményeiket csak annak adják el s azoknak némely részét, pl. a vasat, otthon föl ne dolgozhassák. Mindamellett a lakosság 1713—1755-ig 450.000-ről másfélmillióra növekedett, míg az európai gyámság alatt tartott francia gyarmatosok száma 1715—1750 közt 30.000-ről 20.000-re csökkent. A két nemzet gyarmatosai 1688—1763. közt — rendesen az indiánusok ellenséges törzseivel szövetkezve — öt nagyobb háborút folytattak egymás ellen. Anglia elsősorban saját gyarmatosainak köszönhette, hogy 1763-ban, a párisi békében, a franciákat

Észak-Amerikából kiszorította. *Montcalm* azonban, a franciák jeles vezére, már akkor megjövendölte, hogy tiz esztendő mulva a gyarmatosok fölkelnek Anglia ellen ; ami természetes, mert gazdasági függetlenség nélkül politikai szabadságukat sem élvezhették.

A hétéves háború következtében Ausztria államadóssága 400, Angliáé meg épen 3600 millió koronával növekedett. Ausztria Magyarországot, Anglia Új-Angliát akarta rávenni, hogy a megkérdezésük nélkül csinált adósság tőkéjének egy részét s az annak megfelelő kamatok fizetését magukra vállalják s evégből az adózás ügyét rendezzék. Mind a két »gyarmat« ellenállt. Magyarország jó száz esztendő mulva is (1867 : XII. t.-c.) csak politikai tekintetekből és méltányosságból, nem jogi kötelességből vállalta el az államadósságok egy részét ; Új-Anglia már tíz esztendő mulva elszakadással felelt a követelőzésre. A Grenville-kormány kezdettől fogva azon volt, hogy a gyarmatokat szorosabban odakapcsolja az anyaországhoz, a tartományok önkormányzatát megszüntesse s valamennyit egy középponti gyarmatkormány alá rendelje. Hogy tehát föltétlenül rendelkezzék a katonákkal és hivatalnokokkal s azok tőle és többé ne a gyarmatoktól kapják fizetésöket és parancsaikat, a költségek fedezésére a bélyegadót szánta, melyet az 1765 márc. 22-iki törvény a gyarmatokra is kiterjesztett. Önkormányzatára és önadóztatására hivatkozva, kilenc gyarmat newyorki kongresszusa ez ellen tiltakozott. A bostoni nép november elsején, midőn a törvénynek életbe kellett volna lépnie, a király s a miniszterek arcképeit elégette s néhány kincstári épület ablakát beverte. A pörlekedések megakadtak, a bíróságok szüneteltek ; polgári házasságot nem kötöttek, hogy a házassági szerződést bélyeges papirosra ne kelljen írni. De sokkal érzékenyebben érintette az angol pénzpiacot az amerikai kereskedőknek az a határozata, hogy míg ez a törvény áll, Angliával minden üzleti összeköttetést megszakítanak. Még adósságaikat sem fizetik meg s fejlesztik a hazai ipart, hogy az anyaországra s a külföldre ne szoruljanak. Grenville tehát megbukott s Rockingham, majd *Pitt* békülékenyebb minisztériuma követte. A parlament meghallgatta a színe elé idézett amerikai ügyvivőnek, *Franklin* Benjaminnak, az amerikai viszonyokról s különösen az önadóztatás jogáról adott felvilágosításait. *Fox* kijelentette, hogy Amerika sérelme a szabadság ügye. *Pitt* azt hangoztatta, hogy Amerika megadóztatására Angliának sem égen, sem földön nincs joga ; ellenkeznék az igazság és politika minden elvével s nem is olyan kényszerűség, amit igazolni lehetne. A parlament ezek után 1767 februárjában a sérelmes törvényt visszavonta, de kijelentette, hogy a király hozzájárulásával a gyarmatok számára is hozhat föltétlenül kötelező törvényeket.

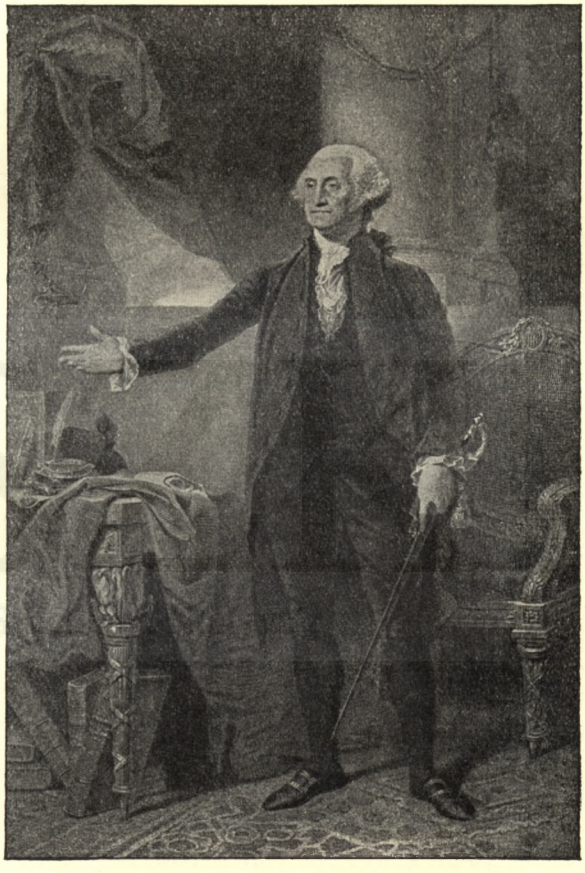
S a »hannoveri« úgy érezte, hogy annak az abszolutizmusnak, amit Angliában vissza kell magába fojtania, Amerikában ki kell belőle törnie. Fejébe vette, hogy annak eszközét, a királyi hadsereget, Amerikában az amerikaiak pénzén tartja el. Grafton miniszterelnök tehát azt követelte, hogy minden amerikai város élelmiszerekkel lássa el a maga helyőrségét. A katonaság fizetésére szánta a tea, kávé, bor, papiros, bőr és festék bevitele után kivetett vámok jövedelmét ; mert úgy okoskodott, hogy saját árúcikkeit az angol mégis csak megadóztathatja. Az angolok azonban nem közjogi vitákat, hanem jó üzleti összeköttetéseket kerestek az amerikaiakkal

szemben s az 1768. évi új választásoknál otthon is tüntettek a népre lövő katonaság ellen. A londoni nép a St. James-palota előtt végigjátszotta I. Károly lefejeztetése paródiáját s a juniusi levelek írója, sőt maga Pitt is forradalmi hangon beszélt a királlyal, kit London város küldöttsége egyenesen I. Károly sorsára emlékeztetett. Bostonban 96 város képviselői kimondták, hogy már most semmit sem vesznek az angoloktól, ami vám alá esik, még pedig, ahogy *Washington* és az írók magyarázgatták, nem azért, mert sajnálnak hat fillért egy font tea után, hanem azért, mert nem engedik a jogukat. Grafton, ennyi tanulság után, 1770 jan. 28-án lemondott, utódja pedig, lord *North*, a király kegyeltje, a rendeletet visszavonta és, hogy a kormány jogát megóvja, csupán a teára kivetett vámot hagyta meg.

Ennyi javíthatatlanság láttára már 1772 őszén elszakadásra izgattak s midőn egy bostoni cég egy esztendő mulva mégis vám alá eső angol teát rendelt, 1773 dec. 28—29-ike éjjelén a nép az érkező két hajóra rontott, 342 láda teát a tengerbe dobott s a vámhivatalnokokat megverte. A minisztérium most a kikötőt elzáratta s Massachusettset ostromállapotba helyezte. Erre az európai bölcseségre az amerikaiak, Georgia kivételével, azzal feleltek, hogy 1774 szept. 14-én kongresszust tartottak Philadelphiában s hatheti tanácskozás után, melyben *Franklin* Benjamin, *Adams* Sámuel, *Washington* György, *Jefferson* stb., Amerika legnagyobb emberei, vettek részt, a királyhoz és az angol s az amerikai néphez valóságos Declaration of rights-ot intéztek. Kinyilatkoztatták, hogy az embernek elidegeníthetetlen joga van az élethez, szabadsághoz és a tulajdonhoz. Az angol szabadság lényege, szerintük, abban áll, hogy a nép részt vesz a törvények hozatalában. Az angol gyarmatosok az angol parlamentben nincsenek; de nem is lehetnek képviselve ; törvényhozó jogukat saját tartományi gyüléseiken gyakorolják, amelyeken minden pénzügyi és belső dolgaikat elintézik. A külügy az angol parlamentet illeti, de ide nem tartozik a vám és az adó kivetése, szabályozása, mert ez egyesegyedül az amerikaiak saját elhatározásától függ.

Elszakadásra ebben a pillanatban még talán csak Adams gondolt, de az összeköttetést máris abbahagyták az anyaországgal s titokban fegyverkezni kezdtek. *Gage* bostoni helytartó 1775 ápr. 18-án egy kis csapatot küldött ki a főbb »lázítók« összefogdosására. Lexington Green alatt ez a csapat már ellenállásra talált és a háború kezdete több száz angol életébe került. Európából azonban újabb segítő csapatok érkeztek s a király kereken megtagadta a kongresszus kérelmének teljesítését. A kongresszus májusban Philadelphiában általános fölkelést rendelt el, a hadsereg fővezérének (1775 június 15-én) *Washington* Györgyöt nevezte ki, szeptember 5-én megalakította a »tizenhárom északamerikai egyesült *gyarmat*« szövetségét s a 12 tagú ideiglenes kormányt. Mialatt Washington a nemzetőrséget szervezte, *Montgommery* Kanadába tört, hogy azt is csatlakozásra, fölkelésre bírja. Oda azonban az angol parlament éppen tavaly rendelt erős középponti kormányt s Montgommery Montreal elfoglalása után Quebec alatt (dec. 31.) életével fizette meg vállalkozását. Az angol kormány különben nem kicsinyelte a veszedelmet. Aug. 23-án áruló összeesküvőknek és lázadóknak nyilvánította az amerikaiakat. Valósággal megvásárolt 20.000 németet a braunschweigi, hessenkasseli, ansbachi s más fejedelmektől, hogy a szabadság hőseivel

szembe olyanokat állítson, kiktől Nagy Frigyes a határon a barmokra kivetett vámot követelte, mert barmok gyanánt adatták el magukat. Ezzel az »emberanyag«-gal 55.000 szárazföldi és 28.000 tengeri katonája lett Angliának Amerikában. *Gage* Boston átellenében Bunkers Hillnél (1775 jún. 17.) meg is nyerte a csatát a vitéz, de gyakorlatlan nemzetőrökkel szemben, utódja azonban, *Howe* Vilmos fővezér, kilenc hónap mulva, 1776 március íduszán, 7000 emberével elcsüggedten menekült a körülzárt Bostonból. Kevéssel azelőtt (jan. 20.) történt, hogy a kongresszus az egyesült gyarmatok összes kikötőit szabadoknak nyilvánította, most pedig (ápr. 12.) Észak-Karolina törvényhozása utasította követeit, hogy a kongresszuson egyenesen a gyarmatok elszakadását és függetlenségét javasolják. Május 7-én a virginiai *Lee* Henrik megtette a javaslatot, 28-án pedig *Jefferson* bemutatta a *függetlenségi nyilatkozat* tervezetét, melyet a kongresszus július 4-én el is fogadott. A bevezetés szerint minden ember egyenlő; elidegeníthetetlen jogai közt első helyen áll az élet, a szabadság és a boldogság után való törekvés. A néptől függ, hogy jogainak biztosítására kormányformát válasszon, vagy megszüntesse a régit, amely céljának többé meg nem felel. Nagy-Britannia most uralkodó királyának története azonban az ismételt igazságtalanságok és bitorlások szövevénye; 28 pontban mutatták ki, hogy területükön korlátlan zsarnokságot akart alapítani s így képtelen arra, hogy szabad népen uralkodjék. S mivel britt testvéreik is süketek maradtak az igazság és a rokonság kérő, figyelmeztető szavára, kijelentik, hogy »ezen egyesült gyarmatok szabad és független államok s jogukban áll ilyeneknek lenniök. Fel vannak oldva Nagy-Britannia koronája irányában minden engedelmesség alól; köztük és Nagy-Britannia állam közt minden politikai együvétartozás végképp és örökre szétszakadt. Mint szabad és független államoknak, teljes jogukban áll háborút viselni, békét kötni, szövetségre lépni, kereskedést űzni és megtenni mindazt, amihez más független államoknak joguk van. Telve erős

164. ábra. Washington György (1732—1799).

bizalommal az isteni gondviselés iránt, kölcsönösen lekötelezik e nyilatkozat védelmére életüket, vagyonukat és becsületüket«. Mindezeknek kinyilatkoztatása után »a szabadság szülőföldjén«, Philadelphiában,

Megszólalt a vén országház
Kongó, bongó ércharangja:
A szabadság születését,
A zsarnokság temetését
Zúgta, búgta öblös hangja.

II. Az első nagy köztársaság.

Amerikát — Pitt szerint — ugyanaz a szellem lelkesíti, amely valaha fölkelésre bírta Angliát, hogy jogainak kijelentésével visszaszerezze az angol alkotmányt és megalapítsa szabadságainak azt a nagy alapvető tételét, hogy angol alattvalót saját beleegyezése nélkül nem szabad megadóztatni. Dicsőséges whig szelleme van annak a három millió amerikainak, aki többre becsüli szegénységét és szabadságát az aranyos láncoknál és jogainak védelmében mint szabad ember akar meghalni. — Úgy látszott, meg is kell halnia, mert Anglia háromfelől támadta a fiatal államot; Burgoyne Kanadából észak, Howe Halifaxból kelet, s Clinton és Cornwallis Karolinából dél felől nyomult a mezítlábos, rongyos, éhes, fegyelmezetlen, nagyon rosszul fegyverzett fölkelők ellen.

A kongresszus, mely New-York elestének hírére Philadelphiából Baltimoreba menekült, Washingtont diktátori hatalommal ruházta fel. *Washington* azzal biztatta a világhatalom ellen harcoló fölkelőket, hogy »legyőzetve is jobb a szabadságért s az igazságért nemes harcban elesniök, mint szolgaságba sülyedniök s az alávaló engedékenység szemrehányásával megbélyegeztetniök«. Egy Xenophon dicsőségével vezette vissza seregét a Hudson mellékéről délfelé, a Delaware mellékére, de 1777 januárjában ismét támadásba ment át. Trentonnál, Princetonnál kisebb győzelmeket aratott, sőt a két folyam közt levő New-Jersey államot is visszafoglalta Howetól. Amidőn a Hudson vonalát akarta visszavenni, Howe a Brandywine folyónál és Germantownnál megverte ugyan, de győzelmének nem vehette hasznát. Burgoyne tábornok ugyanis *Saratogá*nál október 16-án kénytelen volt letenni fegyverét s így Howe összeköttetései észak- és délfelé megszakadtak. Mialatt *Washington* újraszervezte seregét, *Pitt* (most már Chatham lordja) a belügyekben való teljes függetlenség igéretével akarta visszatérésre bírni az amerikaiakat. Franciaországot valóságos amerikai láz fogta el. A szabadelvüek eszméik diadalát s a legcsontosabb királypártiak is az angolok megalázását kívánták. A lengyel *Kosciuszko* és Pulavszki, a német Steuben és Kalb, a svéd Fersen és Stedinck s a francia *La Fayette*, Rochambeau, Vaudreuil, Ségur stb. is fölajánlotta szolgálatát Amerikának. Sileas *Deane*, majd *Franklin*, mint az Egyesült-Államok küldöttei, egészen meghódították a versaillesi udvart, mely titokban 200 ágyút, sok fegyvert, sátrat és ruhát küldött a fölkelőknek. XVI. Lajos 1778 február 6-án barátságot és kereskedelmi szövetséget kötött a független Egyesült-Államokkal s az udvari emberek fényes, tarka serege, az illemszabályokról megfeledkezve, tapssal fogadta Franklint, midőn egyszerű

polgári ruhában XVI. Lajos előtt mint a független államok követe mutatkozott be. A szegény inasból lett államférfiút, hazája első nagy hirlapíróját, bölcsészét és természettudósát, a villámhárító föltalálóját (1706—90) a polgári erények mintaképe gyanánt dicsőítették, aki »eripuit coelo fulmen sceptrumque tyrannis: elragadá Ég mennyköveit, zsarnok jogarát ő«. Lord North megkésett azzal a gondolattal, hogy az amerikai gyarmatok képviselőinek ülést és szavazatot adjon

165. ábra. Cornwallis yorktowni fegyverletétele 1781 október 19-én.

az angol parlamentben ; de a franciákat gyűlölve, most már, április 7-én, az öreg Pitt félholtan vitette föl magát a parlamentbe, hogy ékesszólása minden erejével tiltakozzék az amerikaiak függetlenségének elismerése ellen. Az amerikai-francia szövetséghez 1779 április 12-én Spanyolország, majd Hollandia is csatlakozott s három óriási csatatéren: Amerikában, az Atlanti óceánon és az Antillákon támadták Angliát. A tengeren több mint húsz csatában többnyire *Rodney* angol tengernagy hajóhada győzött s az angolok eleinte a déli gyarmatokban is szerencsésen harcoltak. Amikor azonban a nemzeti küzdelem erejének forrása, Virginia ellen fordultak, az amerikaiak *Cornwallist* 8000 emberrel és 214 ágyúval Yorktownnál 1781 október 19-én fegyverletételre kényszeritették. *La Fayette*

boldogan kiáltott fel, hogy »az emberiség megnyerte pörét, a szabadságnak van már menedéke«; lord *North* pedig úgy találta, hogy »minden elveszett« s a parlamentnek márc. 20-án bejelentette lemondását. Harmadnap *Suffren* francia hajóhada elindult Kelet-Indiába s egy év leforgása alatt számos diadalt aratott az angolokon. Mialatt az óceánokon 132 angol hadihajó küzdött a franciák és spanyolok 140 hadihajója ellen, a philadelphiai kongresszus már csak úgy akart megbékülni Angliával, ha nemcsak az Egyesült-Államokról, hanem Kanadáról is lemond és szabad hajózást enged a Mississippin.

Valamivel szerényebb föltételek alatt ugyan, de Amerika megbizottjai (Franklin, Joy és Adams) előzetesen mégis kedvező külön békére léptek 1782 nov. 30-án Angliával s ezt 1783 szept. 3-án Anglia, az Egyesült-Államok, Franciaország s Hollandia általános békéje követte. *Anglia elösmerte az Egyesült-Államok függetlenségét,* s a Mississippin szabad hajózást és a new-foundlandi zátonyok közt szabad halászatot engedett. Visszaadta Spanyolországnak Menorcát és Floridát, Hollandiának s Franciaországnak az elvett gyarmatokat. New-Yorkot nov. 25-én az utolsó angol katona is elhagyta.

Az európai hatalmak, kivéve Nagy Frigyest, nem siettek Amerika elismerésével, Anglia példájára azonban kereskedelmi összeköttetésbe léptek vele. II. József megbízásából *Roissy* amerikai ügyvivő és *Majláth* József gróf fiumei kormányzó már 1782-ben tárgyalásokat folytattak, miként lehetne magyar árúcikkeket vinni Amerika piacaira; azonban az Amerikába küldött megbízott, Beelen Bertholf, hiába járt s a Habsburgok Amerikával 1831-ig nem is kötöttek kereskedelmi szerződést. Abban az esztendőben (1831) egy magyar utazó, Bölöni *Farkas* Sándor, megírta már, hogy Európának, az emberiségnek szemei hatvan esztendő óta Amerikán függenek, azon a népen, »amelyet a sors — úgy látszik — annak elhatározására választott ki, hogy magaviselete s példája által döntse el azt a kérdést: az ember és az emberi társaságok képesek-e arra vagy nem, hogy önön megfontolásuk és szabad választásuk által a jó igazgatás módját állítsák fel, vagy továbbra is örökösen az legyen az ember rendeltetése, hogy politikai helyzetére nézve ezután is a történettől (véletlentől) és az erőtől függjön.«

A tizenhárom állam a veszedelem pillanatában egyesült, de mindenki attól tartott, hogy az egyesülés a közös veszedelem elmultával épp úgy felbomlik, mint pl. Görögországé a perzsa háborúk után s hogy államjogi tekintetben époly kevéssé lehet beszélni *egy* Amerikáról, mint nem lehetett beszélni *egy* Görögországról. S mit fognak érni az elaprózott függetlenséggel?

Ez a háború Angliának 3, Franciaországnak 1½ milliárd livrejébe, magának Amerikának majdnem egész vagyonába s 70.000 emberének életébe került. A kongresszuson kívül más kapocs alig kötötte össze az államokat; s a katonaság már arról beszélt, hogy királynak, vagy legalább is diktátornak, kellene megtenni *Washingtont*. A nagy polgár azonban 1783 dec. 23-án minden hatalmát visszaadta a kongresszusnak. Katonáit figyelmeztette, hogy »a haza becsülete, méltósága, igazsága örökre elvesz, ha az unió hatalmai támogatásban nem részesülnek«. Az egyes államokat intette, hogy minden zavarba jön s a rend felbomlik, ha nem hagyják meg alkotmányos jogainak gyakorlatában a kongresszust. »Most válik meg, átok-e, vagy áldás a forradalom.« A föderalisták (szövetségesek) erős

középponti szövetségi kormányt, a köztársaságiak vagy demokraták józan decentralizációt akartak. Amazokat az arisztokrata monarchia megalapítására, emezeket az Unió felbontására való törekvésekkel vádolták. Az európai államok is azért késtek a szövetség elismerésével s a kereskedelmi szerződések megkötésével, mert nem találták sehol a középponti hatalmat, amellyel érintkezzenek s alkudozzanak. Annapolisban öt állam legalább a kereskedelmi érdekek védelmére szövetkezett szorosabban ; valamennyi állam csak nagynehezen szánta rá magát, hogy a szövetség alkotmánya ügyében résztvegyen abban a konventben, amely *Washington* elnöklete alatt Philadelphiában 1787 május 25-én nyilt meg. A nemzetgyűlés 58 tagja közt volt, Washingtonon kívül, Franklin, Adams, Hamilton, Madison és ezek, két szavazat híján, mindjárt az első ülésben kijelentették, hogy egészen új *nemzeti állam* megalapítását tekintik fő és egyetlen föladatuknak. Az alkotmányt négy hónapi heves és elkeseredett vita után egyhangúlag fogadták el ; s 1788 június 21-éig egyenkint elfogadván az első kilenc állam is, ez alkotmány alapján *Amerika első modern állama megalakult.*

Az alkotmány értelmében az Egyesült-Államok törvényhozó testülete a kongresszus, mely a szenátusból és a képviselőházból áll. A szenátusba minden állam törvényhozó testülete hat évre 2—2 olyan férfiút választ, aki életének 30. évét betöltötte s legalább 9 év óta állampolgár. A szenátus tagjainak egyharmada kétévenkint új választás alá esik. A képviselőket az egyes államok polgárai 2—2 évre választják, minden 30.000 szavazó polgár után egyet. A választások idejét az egyes államok tűzik ki. A kongresszus évenkint legalább egyszer, rendszerint december első hétfőjén gyűl össze. A két házban egyszerű többséggel elfogadott törvényjavaslatból az elnök aláírása után törvény lesz ; de akkor is, ha azt az elnök visszaküldené, a két kamarának $^2/_3$ többsége azonban ismét elfogadja s az elnök tíz nap alatt vissza nem küldi. Kizárólag a kongresszus joga : a hadsereg létszámának s az adónak megszavazása, kereskedelmi szerződések kötése, törvényszékek szervezése, háborúüzenés, békekötés, honosítás stb. A kongresszus a bevándorlásokat 1808-ig nem tilthatja meg, a személyes szabadság jogát (a Habeas Corpus kiváltságát) csak lázadás vagy ellenséges betörés esetében függesztheti föl, az egyes államok árúcikkeit kivételes díjtételekkel nem róhatja meg, nemesi címeket nem osztogathat. Fölségjogokat az egyes államok nem gyakorolhatnak.

A végrehajtó hatalom az *elnök* kezében van. Az elnököt és alelnököt az egyes államok *összes* polgárainak szavazatával államonkint egyenlő számban *kijelölt választók* 4—4 évre választják. Az összes államok szavazatát a szenátus elnöke az egész kongresszus jelenlétében veszi számba. A legtöbb szavazatot nyerőt elnöknek, az utána következőt alelnöknek (egyúttal a szenátus elnökének) jelenti ki ; a szavazatok egyenlősége tekintetében a képviselőház dönt. Az elnök hivatalba léptekor esküt tesz az alkotmányra. Ő a hadsereg és a hajóhad főparancsnoka, a szenátus tudtával és megegyezésével ő nevezi ki a minisztereket, követeket, konzulokat, katonatiszteket, főbírákat. Az állam nevében aláírja a külfölddel kötött szerződéseket, fogadja a külföldi követeket, őrködik a törvények végrehajtása fölött stb. Árulás, megvesztegetés esetében vád alá helyezhetik s elitélhetik. Mindenben az alelnök helyettesíti.

Az *igazságszolgáltatást* egy fő és számos (idővel szaporítható) altörvényszékre bízzák. A bírák állami fizetést húznak s elmozdíthatatlanok. Behozták az esküdtszéket. — A *polgárok* egyenlőjogúak. Egy *állam* sem függ a másiktól; de kölcsönösen hiteleseknek tekintik egymás hivatalos okiratait, törvényszéki itéleteit, az árulókat pedig (a kik alatt az állam ellen harcolókat vagy az ellenséggel cimborálókat értették) és a szökött munkásokat (különösen a rabszolgákat) megkeresésre kiszolgáltatni kötelesek. Minden államnak önkormányzata van, külön köztársasági törvényhozással és kormánnyal. A kongresszus oly területet, melyen 30.000 szavazó polgár lakik, államnak nyilváníthat; a néptelenebbek (a territoriumok) számára azonban ő maga hoz törvényt. Az alkotmány módosítását vagy a kongresszus javasolja, vagy konventet hív össze, ha ezt az államok kétharmadának törvényhozótestületei kívánják. *Az Unió legfőbb törvényei:* az alkotmány, az annak szellemében hozandó törvények s a külfölddel kötött vagy kötendő szerződések.

»Imádd a philadelphiai gyűlést! — intette pár év mulva *Martinovics* a magyarokat, midőn ennek az alkotmánynak szövegét közölte. — Vessétek el örökre úgy a monarchiai kormányformát, mint az arisztokráciának még árnyékát is. Szilárdítsátok meg hazátokban örök időkre a legjobb törvények egészséges alkotmányát.« Az alkotmány félszázados ünnepén (1838 dec. 3.) *Van Buren* elnök méltán mondhatta, hogy »az Egyesült-Államoknak volt fenntartva azon kormányrendszer kitapasztalása, mely teljesen a népakarat folytonos végrehajtásától függ. A módosítások a nép választójogát, a nagyközségek befolyását igyekeztek tágítani, az egyéni törekvéseknek nagyobb tért engedtek s a kormányok hatalmát mindinkább korlátolták. A nép műveltsége, okossága, honszeretete mindamellett is lépést tartott a növekedő felelősséggel.« A népszellem egyik leghatalmasabb emelője maga a rohamosan fejlődő népnevelés volt. Ennek az alkotmánynak dicsősége, hogy »minden vallásfelekezet most egyesült először az emberszeretet és jámborság terjesztésére, mert a világtörténetben ez az első eset, hogy minden felekezet korlátlan és szabad lett«. A népfölség kimondott nagy elve egyúttal a haladás elve volt. Ott ragyog az nemcsak az államnak ezen legünnepiesebb okiratában, hanem nemzeti zászlaján is; mert míg Európa vénülő államainak címerei és zászlai századok óta változatlanok, Amerika 13 fehér-veres csíkú lobogójának felső kék mezejében annál több a csillag, mentül több állam lép az Unióba. Tizenhárom helyett most már negyvenöt. Az alap maga állandó és kék, mint az ég boltozata.

Az új köztársaság elnökének 1789 febr. 5-én *Washington* Györgyöt választották meg. Washington New-Yorkban április 30-án a kongresszus palotájának erkélyéről, a nép jelenlétében mondotta el esküjét; majd a Szent Pál templomába ment, hogy Istenhez fohászkodjék, midőn kormányozni kezdi azt az államot, melyet Isten segítségével a nemzet akarata teremtett meg. Vallotta, hogy a haza fogalmában áll mind az egyeseknek, mind az egésznek boldogsága; ezen haza iránt tehát őszinte, rendíthetetlen, állandó szeretettel és hűséggel kell viseltetniök. Úgy gondolkozzanak és úgy beszéljenek róla, mint politikai jólétük és biztonságuk palladiumáról. Buzgón kell őrködniök fenntartásán és megóvásán s kerülniök mindent, mi legcsekélyebb gyanúra is adhatna okot, hogy tágítani akarnának

intézményein. Ha pedig valaki távolról is megkísérelné, hogy a szövetség egy részét az egésztől elszakítsa, vagy feloldja a szent köteléket, mely a különböző részeket összefűzi, azt a legszigorúbban kell büntetni.« S a newyorki vagy bostoni polgár már valóban nem kisebb büszkeséggel nevezte magát amerikainak, mint ahogy egykor az itáliai polgár mondogatta, hogy »civis sum romanus«. De a római, a birodalom legnagyobb terjedelmének idejében, nem köztársaság, hanem császárság polgára volt s önelhatározásra képtelenül, zsarnokok szeszélyeit tűrte. Azután a világ szinte megszokta már, hogy a köztársaságot, mint valaha Athénben, csak kicsiny területen tartsa nagynak. Az amerikaiak birkóztak meg először azzal a feladattal, hogy *óriási területen* alkossanak köztársaságot s megmutassák a világnak, hogy a magát fegyelmezni tudó népet nem erőszakkal, hanem saját törvényei erejével kell képessé tenni állami feladatok megvalósítására. Kisérletük Anglia területének rovására történt. Anglia elvesztett egy akkora gyarmatot, mely nagyságra fölért három Angliával s fölér most majdnem az egész Európával ; de terület dolgában Anglia kárpótolta magát *Ausztráliával,* melynek gyarmatosítását Amerika elvesztése után majdnem azonnal (1786) elhatározta. Vigasztalhatta, hogy az Egyesült-Államok jellege továbbra is angol maradt, önérzetét pedig fokozhatta is, hogy a yankee-szellem fölpezsdülése egészen új elemeket vitt be az angol műveltségbe. Európa, mostantól fogva, mint a polgári erények és a szabadság hazájára tekintett Amerikára és saját szabadságát remélve figyelt a francia nemzetgyűlésre, melyet Amerika szövetségese, XVI. Lajos francia király, a 175 évi önkényes uralommal szakítva, épen a Washington esküjét követő napra, 1789 május elsejére hívott össze.

Országos Széchényi Könyvtár